

ประวัตเมืองพระนคร (ANGKOR) ของขอม

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล
ทรงแปลจากบทความภาษาฝรั่งเศส
ของศาสตราจารย์ มาดแลน จีโต (Madeleine Giteau)

พิมพ์แจกในงานฉลองอายุครบ ๕ รอบ
ของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล
วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๒๖

ลายบนหน้าปก คือลายสลักบนเชิงผนังประตูเข้าปราสาทนครวัดด้านตะวันตก

ISBN 974-8615-10-3

เลขหมู่หนังสือ ๙๑๕.๙๖

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๖ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่ บริษัท จันวานิชย์ จำกัด (โรงพิมพ์จันทว่าเค็ม)

๖๕๕ อาคารกองบุญมา ถนนสีลม กรุงเทพฯ ๑๐๕๐๐

โทร. ๒๓๔๑๐๕๕, ๒๓๕๖๘๕๑

สารบัญเรื่อง

	หน้า
สารบัญเรื่อง	(๑)
สารบัญรูป	(๕)
คำนำของผู้แปล	(๖)
คำนำของผู้แต่ง	(๘)
บทที่ ๑ การสร้างเมืองพระนคร	๑
๑. การเสวยราชย์ของพระเจ้ายโศวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๓๒)	
๒. การสร้างเมือง	๓
๓. เมืองของพระเจ้ายโศวรมัน	๕
๔. เขาพนมบาแก็ง	๖
๕. ขอบเขตของเมือง	๘
๖. ศาสนสถาน	๙
๗. คุณค่าของงานของพระเจ้ายโศวรมัน	๑๑
บทที่ ๒ เมืองพระนครในพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖	๑๒
๑. เมืองพระนครภายใต้ผู้ครองราชสมบัติต่อจากพระเจ้ายโศวรมันรุ่นแรก ๆ	
๒. การเสด็จกลับมายังเมืองพระนครใน พ.ศ. ๑๔๘๗	๑๔
๓. ศาสนสถานที่พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๔๘๗-๑๕๑๑) ทรงสร้างขึ้นในบริเวณเมืองพระนคร	๑๕
๔. การก่อสร้างของข้าราชการในรัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน	๑๘
๕. ปลายรัชกาลพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ ๒	๑๙
๖. การขึ้นครองราชสมบัติของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕	
๗. ยัชญวราหะผู้สร้างปราสาทบันทายสรี	๒๐
๘. เมืองพระนครในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖	๒๒
บทที่ ๓ เมืองพระนครภายใต้ราชวงศ์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๖๒๓)	๒๔

๑. รัชกาลของพระเจ้าอู่ทยทิตยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๔-๑๕๔๕)	
๒. พระเจ้าชัยวীরวรมันและสงครามสี่ราชสมบัติ	
๓. ศาสนสถานของพระเจ้าชัยวীরวรมัน	๒๕
๔. พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๕๓)	๒๗
๕. การก่อสร้างในเมืองพระนครภายใต้รัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑	๒๘
๖. สันติภาพในราชอาณาจักร	
๗. ปลายรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑	๒๙
๘. การปกครองระบบกษัตริย์ของขอมภายใต้โอรสของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๕๓-๑๖๒๓)	๓๐
๙. การก่อสร้างของราชโอรสของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ในเมืองพระนคร	
๑๐. สาระบายตะวันตก	๓๑
๑๑. การสุดสิ้นลงของราชวงศ์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑	๓๒
๑๒. ลักษณะของเมืองพระนครในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗	
๑๓. สังคม	๓๓
๑๔. พระราชา	๓๕
๑๕. การปกครอง	๓๖
๑๖. ราชสำนัก	๓๗

บทที่ ๔ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๖-หลัง พ.ศ. ๑๖๘๗) และการสร้างปราสาทนครวัด ๓๘

๑. การเสวยราชย์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒	
๒. พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒	
๓. ปราสาทนครวัด	๓๙
๔. ประติมานวิทยาที่ปราสาทนครวัด	๔๐
๕. ปราสาทนครวัดและความหมายของศาสนสถานบนฐานเป็นชั้น	๔๒

	หน้า
๖. ศาสนสถานในศิลปะแบบนครวัด	๔๔
๗. สังคมขอมในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ดูจากบรรดาศาสนาสถูปที่ ปราสาทนครวัด	๔๕
๘. ความสำคัญทางด้านศาสนาของปราสาทนครวัด	๔๗
บทที่ ๕ ความยุ่งยากในพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ และการขึ้นครองราชย์ของ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗	๔๘
๑. ผู้ที่ครองราชย์สืบต่อจากพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒	
๒. ใครคือพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒	๕๐
๓. พระเจ้าโยศวรมันที่ ๒ (?-พ.ศ. ๑๗๐๘)	๕๑
๔. การขึ้นแย่งราชสมบัติของพระเจ้าตรีภูวนาทิตยวรมัน	๕๒
๕. กองทัพขอมเข้ายึดเมืองพระนครได้ใน พ.ศ. ๑๗๒๐	
๖. ผลแห่งชัยชนะของกองทัพขอม	๕๓
๗. การกอบกู้เอกราชแก่อาณาจักรขอมโดยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗	๕๔
บทที่ ๖ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และการสร้างเมืองพระนครหลวง	๕๗
๑. พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๑?)	
๒. ศาสนาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗	๕๘
๓. ศาสนสถานขนาดใหญ่	๕๙
๔. ปราสาทตาพรหม	๖๐
๕. ปราสาทพระขรรค์	๖๑
๖. ปราสาทนาคพัน	๖๒
๗. สถานที่โดยรอบเมืองพระนครหลวงได้แก่วิหารของโรง- พยาบาลและที่พักคนเดินทาง	๖๔
๘. กำแพงเมืองพระนครหลวง	๖๕
๙. ปราสาทบาเยน	๖๖
๑๐. พระราชวังหลวงและฐานใหญ่ในเมืองพระนครหลวง	๖๗
๑๑. ปลายรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗	๖๘

(๔)

บทที่ ๗	เมืองพระนครหลวงและสังคมสมัยเมืองพระนครหลวงในพุทธศตวรรษ ที่ ๑๘-๑๙	๗๐
	๑. ผู้ที่ครองราชย์สืบต่อลงมาจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗	
	๒. การเดินทางของจิวดากวน (พ.ศ. ๑๘๓๕)	๗๑
	๓. ลักษณะของเมืองพระนครหลวง	๗๒
	๔. พระราชวังหลวง	๗๓
	๕. สังคม	๗๕
	๖. กิจกรรมของประชาชน	๗๖
	๗. ชีวิตส่วนตัว	๗๗
	๘. งานพิธี	๗๘
บทที่ ๘	เมืองพระนครหลวง ราชธานีที่ถูกทอดทิ้ง	๗๙
	๑. บรรดาพระราชารุ่นหลังที่เมืองพระนครหลวง	
	๒. การฟื้นฟูใหม่ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒	๘๒
	๓. เมืองพระนครหลวงในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ และ ๒๓	๘๕
บทสรุป	เมืองพระนครหลังจากการหักร้างถางพง	๘๘
	รายพระนามพระราชที่ขึ้นครองราชย์ ณ เมืองพระนครและพระนครหลวง	๙๑
	บรรณานุกรมอย่างย่อ	๙๓

(๕)

สารบัญรูป

รูปที่ ๑	ปราสาทพนมบาเค็ง
รูปที่ ๒	ปราสาทบักยีจำกรง
รูปที่ ๓	ภาพพระนารายณ์ปางตรีวิกรมในปราสาทกระวัน
รูปที่ ๔	ปราสาทแปรรูป
รูปที่ ๕	ปราสาทบันทายศรี
รูปที่ ๖	พระกฤษณะประหารพระยาหงส์ ภาพสลักบนหน้าบันที่ ปราสาทบันทายศรี
รูปที่ ๗	ปราสาทตาแก้ว
รูปที่ ๘	ภาพสลักบนผนังที่ปราสาทบาปวน
รูปที่ ๙	ภาพสลักพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ บนผนังที่ปราสาทนครวัด
รูปที่ ๑๐	ปราสาทนครวัด
รูปที่ ๑๑	ภาพสลักกองทัพชาวสยามที่ปราสาทนครวัด
รูปที่ ๑๒	ภาพการรบพุ่งทางเรือระหว่างกองทัพขอมและกองทัพจาม
รูปที่ ๑๓	พระรูปพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (?)
รูปที่ ๑๔	ปราสาทนาคพัน
รูปที่ ๑๕	ประตูเมืองพระนครหลวง
รูปที่ ๑๖	ปราสาทบายน
รูปที่ ๑๗	ฐานหน้าพระราชวังหลวง
รูปที่ ๑๘	พระขม (?)
แผนผังที่ ๑	โบราณสถานกลุ่มพระนคร
แผนผังที่ ๒	ลานใหญ่กลางเมืองพระนครหลวง

ที่ รล ๐๐๐๖/๑๑๐๖๓

สำนักราชเลขาธิการ
ส่วนจิตรลดา กทม. ๑๐๓๐๐

๗ พฤศจิกายน ๒๕๒๖

เรื่อง เสด็จ ฯ งานฉลองเนื่องในโอกาสที่ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล
ทรงมีพระชนมายุครบ ๕ รอบ

เรียน คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
อ้างอิง หนังสือลงวันที่ ๒๔ ตุลาคม ๒๕๒๖

ตามที่ศิษยานุศิษย์ของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล จะร่วมกันเป็น
เจ้าภาพจัดงานฉลองเนื่องในโอกาสที่ทรงมีพระชนมายุครบ ๕ รอบ ในวันที่เสาร์ ที่ ๑๗
ธันวาคม ๒๕๒๖ เวลา ๑๘.๐๐ น. ณ ห้องนวลจันทร์ โรงแรมอิมพีเรียล จึงใคร่ขอความ
กราบบังคมทูล ฯ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนิน
ทรงร่วมเป็นเจ้าภาพ ดังความแจ้งอยู่แล้ว นั้น ความทราบฝ่าละอองพระบาทแล้ว

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงรับเชิญเสด็จพระราช
ดำเนินตามวัน เวลาและสถานที่ดังกล่าวข้างต้น

จึงขอเรียนมาเพื่อทราบ

ขอแสดงความนับถือ

(ท่านผู้หญิงเนนสันติย์ วนิกกุล)

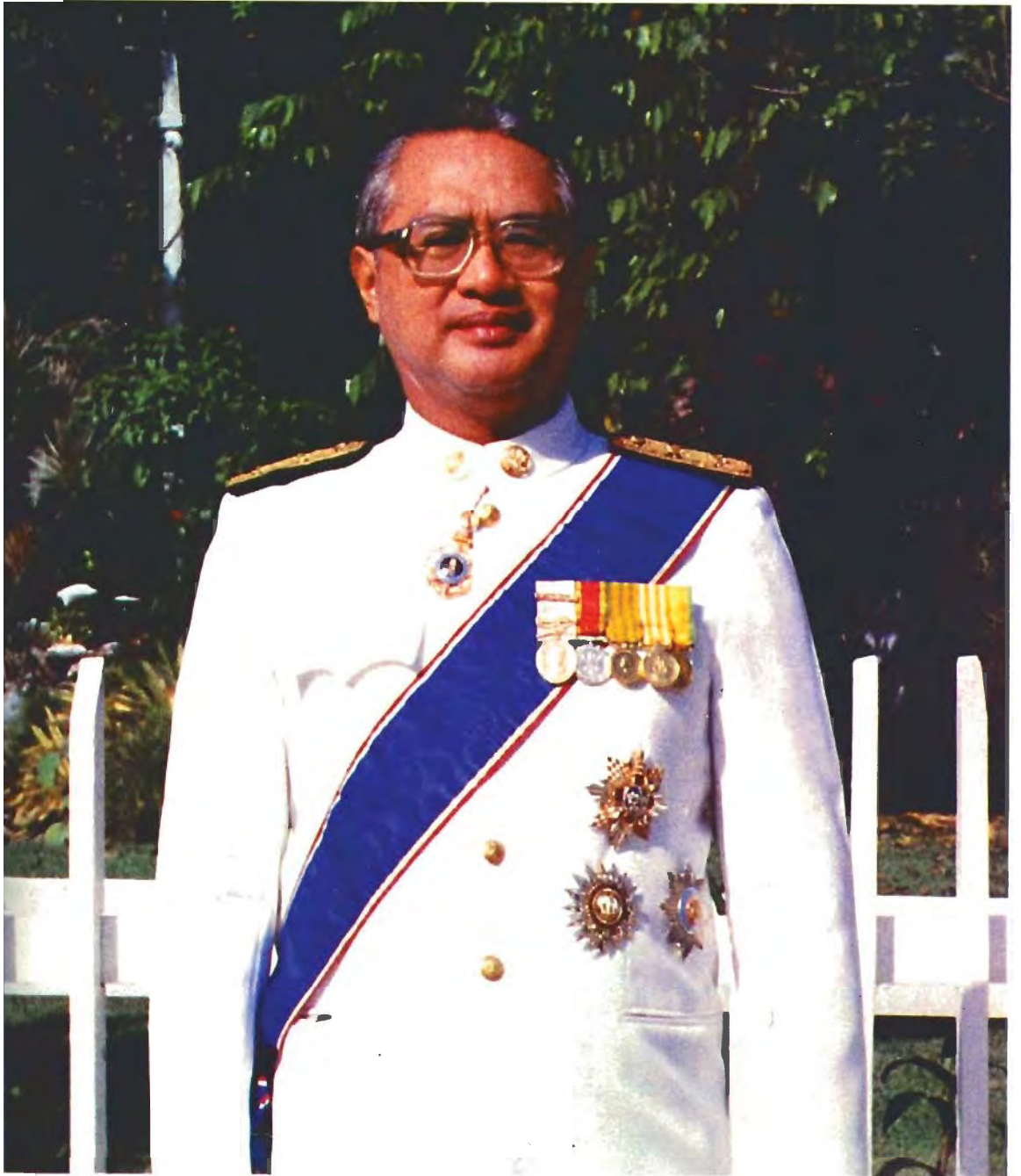
รองราชเลขาธิการในพระองค์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี
รองเลขาธิการในพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ

กองราชเลขาธิการในพระองค์

สมเด็จพระบรมราชินีนาถ

โทร. ๒๕๑๒๐๒, ๒๕๑๓๔๔๓ พิก ๑๒, ๒๑

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล
ฉายเมื่ออายุ ๖๐ ปี

(๖)

คำนำของผู้แปล

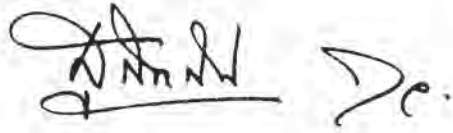
เนื่องในการที่ข้าพเจ้ามีอายุครบ ๕ รอบนี้ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี อาจารย์และศิษย์ในคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร รวมทั้งอาจารย์และข้าราชการในมหาวิทยาลัยศิลปากร ญาติพี่น้องทั้งทางฝ่ายข้าพเจ้าเองและทางฝ่ายภรรยาได้ร่วมกันจัดงานฉลองให้ ทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกตื่นตื้นใจยิ่งนัก คิดหาสิ่งของที่ควรจะตอบแทนแต่ท่านที่มีจิตใจเอื้ออารีดังที่กล่าวมาแล้ว รวมทั้งแต่ท่านผู้เสด็จและมาร่วมในงานฉลองครั้งนี้ด้วย ก็คิดเห็นว่าไม่มีอะไรที่จะดีไปกว่าสิ่งที่ลงแรงลงมือกระทำด้วยตนเอง ประกอบทั้งข้าพเจ้าได้เคยคิดไว้ด้วยว่าในบั้นปลายของอายุจะทำการสอนน้อยลง แต่จะพยายามผลิตและแปลตำราที่เกี่ยวกับวิชาโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลป์ที่ข้าพเจ้าถนัดให้มากขึ้น ทั้งนี้เพื่อบรรดาศิษย์และผู้สนใจจะได้ทำการศึกษาและค้นคว้าต่อไป

มีหนังสืออยู่เล่มหนึ่งชื่อประวัติเมืองพระนครของขอม (Histoire d' Angkor) ซึ่ง นางสาวมาดแลน จีโต (Madeleine Giteau) ศาสตราจารย์ในวิชาประวัติศาสตร์ศิลป์ ณ มหาวิทยาลัยซอร์บอน กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส เป็นผู้แต่งเป็นภาษาฝรั่งเศสและได้ตีพิมพ์ขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ ข้าพเจ้าเห็นว่าน่าจะได้แปลออกเป็นภาษาไทยเพื่อท่านผู้สนใจจะได้สามารถศึกษาค้นคว้าต่อไปได้ จึงได้แปลออกและจัดตีพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มเพื่อแจกเป็นบรรณาการในงานนี้ ในการตีพิมพ์ได้พยายามหารูปภาพมาประกอบเพิ่มขึ้นด้วย และหวังว่าถ้าเมื่อใดชนชาวไทยสามารถเข้าไปชมโบราณวัตถุสถานในประเทศกัมพูชาได้ ก็อาจจะใช้หนังสือเล่มนี้เป็นสมุดนำชมได้ด้วย อย่างไรก็ตามก็ดีศาสตราจารย์มาดแลน จีโต ได้แต่งและตีพิมพ์หนังสือเล่มนี้ใน พ.ศ. ๒๕๑๓ เป็นเวลาร่วม ๑๐ ปีมาแล้ว ด้วยเหตุนี้จึงอาจมีข้อความบางตอนที่คลื่อนคลาดจากความเป็นจริงไปบ้าง โดยเฉพาะเกี่ยวกับเหตุการณ์ระยะปัจจุบันในประเทศกัมพูชา สำหรับทางด้านความรู้ นั้น ข้าพเจ้าก็ได้พยายามทำเชิงอรรถเพิ่มเติมเพื่อให้ตรงกับความรู้เท่าที่ทราบกันอยู่ในปัจจุบัน

ข้าพเจ้าขอพระราชทานกราบพระยุคลบาทสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ รับเป็นองค์ประธานในการจัดงานฉลอง

(๓)

ครั้งนี้ ขอขอบพระทัยเจ้านาย และขอบคุณท่านทั้งหลายที่ได้มาร่วมในงาน รวมทั้ง
ท่านทั้งหลายที่ได้ร่วมเป็นเจ้าภาพในงานนี้ด้วย ข้าพเจ้าขอถวายพระพรและอวยพร
ให้ท่านทั้งหลายจงทรงประสบและประสบแต่ความสุขความเจริญโดยทั่วกัน

(ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล)

๒๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๖

ประวัติเมืองพระนครของขอม (Histoire d' Angkor)
 ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลจากบทความ
 ของ ศาสตราจารย์ มาดแลน จิโต (Madeleine Giteau)

คำนำของผู้แต่ง

เมืองพระนคร (Angkor) เป็นราชอาณาจักรที่รุ่งเรืองที่สุดของอาณาจักรขอม แม้ว่าประวัติของเมืองพระนครจะไม่ได้เป็นประวัติของประเทศกัมพูชาทั้งหมด แต่ก็ยังเป็นประวัติที่รุ่งเรืองอย่างยิ่งของขอมคนหนึ่งโดยเฉพาะ ความประสงค์ของข้าพเจ้าในการแต่งหนังสือเรื่องนี้ก็เพื่อจะให้เราสนใจต่อเมืองพระนคร เพื่อทราบเรื่องราวของเมืองนี้ตั้งแต่แรกสร้างในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ไปจนกระทั่งเริ่มเสื่อมลงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นความเสื่อมซึ่งคงอยู่ติดต่อมาเป็นระยะเวลาหลายร้อยปี

เกี่ยวกับเมืองพระนครสมัยโบราณเราไม่มีเอกสารที่เขียนขึ้นสำหรับอ้างอิงเลยจดหมายเหตุที่เก่าที่สุดซึ่งได้รวบรวมขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ก็กระทำในขณะที่ไม่มีใครทราบแล้วว่าเมืองพระนครคืออะไรเพราะเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมาแล้วเมื่อ ๕๐๐ ปีก่อน อย่างไรก็ตามเราก็สามารถรู้จักเมืองพระนครได้จากโบราณสถานที่นั้น รวมทั้งจารึกซึ่งสลักอยู่บนแผ่นศิลาหรือบนหีบประติมากรรมซึ่งกระทำขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกในการก่อสร้างศาสนสถานเหล่านั้น หลักฐานเหล่านี้ไม่เกี่ยวข้องกับลักษณะโดยทั่วไปของชีวิตประจำวันในเมืองพระนครเลย

การศึกษาทางด้านโบราณคดีเกี่ยวกับโบราณสถานขอมทำให้ความรู้ซึ่งได้มาจากจารึกสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ลักษณะของศาสนสถานทำให้สามารถทราบถึงระบบพิธีการบูชาและหน้าที่ของนักบวชได้ นอกจากนั้นบรรดาภาพสลักก็ให้หลักฐานได้เช่นเดียวกับจารึก คือภาพสลักเหล่านี้ไม่ได้แสดงถึงแต่เฉพาะเทพเจ้าและเทพนิยายเท่านั้น แต่ยังแสดงภาพที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน การรบฟุง และสถาบันซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในราชสำนัก

ด้วยเหตุนี้ในการกล่าวถึงประวัติเมืองพระนครของขอม เราจึงจำต้องศึกษาเกี่ยวกับโบราณสถานของเมืองนั้นรวมทั้งจารึกและประติมากรรม สิ่งเหล่านี้เป็นพยานหลักฐานที่แท้จริงเพียงอย่างเดียวของอดีตของเมืองพระนคร

Copyright © 2000 by the Board of Regents of the University of California, Los Angeles

บทที่ ๑

การสร้างเมืองพระนคร

๑. การเสวยราชย์ของพระเจ้ายโศวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๓๒) เมื่อพระเจ้ายโศวรมันได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ณ ประเทศกัมพูชาใน พ.ศ. ๑๔๓๒ พระองค์ได้ทรงครองอำนาจอยู่ ๒-๓ ปีแล้ว จึงได้ทรงสร้างราชธานีซึ่งใช้พระนามของพระองค์คือเมืองยโสธรปุระขึ้น เมืองนี้ต่อมาชวากัมพูชาได้เรียกว่าเมืองพระนคร (Angkor) คือราชธานี รัชกาลของพระเจ้ายโศวรมันได้ตั้งต้นอย่างสงบราบคาบ พระองค์ทรงครองราชสมบัติต่อจากพระบิดาของพระองค์คือพระเจ้าอินทรวรมัน พระมารดาของพระองค์คือพระนางอินทรเทวีได้ทรงกระทำให้พระองค์ทรงมีสิทธิเหนือราชอาณาจักรเก่า ๒ ราชอาณาจักรซึ่งสืบต่อกันลงมาจากพื้นที่ของประเทศกัมพูชา คืออาณาจักรฟูนันและอาณาจักรเจนละ อาณาจักรทั้งสองนี้มีชื่อปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีน อาณาจักรฟูนันตั้งอยู่ทางทิศใต้ของประเทศกัมพูชาหันหน้าออกทะเล ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ อาณาจักรฟูนันถูกอาณาจักรเจนละแย่งชิงอำนาจไป อาณาจักรเจนละตั้งอยู่บนบกแถบภาคเหนือของประเทศกัมพูชาและภาคใต้ของประเทศลาว โดยรอบศาสนสถานที่วัดกุโกลีเมืองจำปาศักดิ์ในปัจจุบัน

เมื่อพระเจ้ายโศวรมันเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงทรงได้รับอาณาจักรซึ่งมีความเป็นปึกแผ่นมั่นคงและการปกครองก็มีระเบียบเรียบร้อย ทั้งนี้เพราะในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๓๔๕-๑๓๕๓) ได้ทรงกระทำให้ประเทศกัมพูชามีอิสรภาพและเอกภาพ พระองค์ได้ทรงตั้งหลักแหล่งลงทางทิศเหนือของทะเลสาบใหญ่ในที่ราบซึ่งอุดมสมบูรณ์และราชอาณาจักรของพระองค์ก็ได้ขยายไปจนกระทั่งถึงลุ่มแม่น้ำโขง เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงกระทำพิธีราชาภิเษกบนเขามเหศวรบรรพตคือเขาพนมกุเลนในปัจจุบันใน พ.ศ. ๑๓๔๕ พระองค์ก็ทรงประกาศว่าพระองค์ทรงเป็น เจ้าแห่งดินแดนอันรวบรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันคือเป็นพระจักรพรรดิ แต่แม้ว่าพระองค์จะทรงถือว่าพระองค์เป็นพระจักรพรรดิ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ก็ยังต้องทรงปราบปรามเจ้าชายอื่น ๆ ซึ่งเมื่อราชอาณาจักรขอมได้แตกแยกออกก่อนหน้านั้น ต่างก็ตั้งตนขึ้นเป็นอิสระ เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. ๑๓๕๓

ที่ราชธานีของพระองค์คือเมืองหริหรัลย์ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากเมืองเสียมราฐปัจจุบัน ในราว ๑๕ กิโลเมตร ดินแดนส่วนหนึ่งของประเทศกัมพูชาก็ยังคงเป็นอิสระอยู่ เป็นหน้าที่ของผู้ที่ครองราชย์ต่อลงมาจากร่องค์อีก ๒ องค์คือราชโอรสได้แก่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ และพระญาติคือพระเจ้าอินทรวรมันที่จะทรงรวบรวมดินแดนเหล่านั้นเข้าไว้ในราชอาณาจักรขอม

พระเจ้าอินทรวรมันทรงสามารถรวบรวมดินแดนส่วนใหญ่ของประเทศกัมพูชาเข้าไว้ในราชอาณาจักรของพระองค์ได้ อย่างไรก็ดีทางทิศเหนือของประเทศคือแคว้นทวารวดียังคงอยู่นอกราชอาณาจักรของพระองค์ เมื่อพระองค์ทรงครองราชย์ต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ พระเจ้าอินทรวรมันก็ยังคงประทับอยู่ที่เมืองหริหรัลย์ต่อไป ในระยะ ๑๒ ปีแห่งรัชกาลของพระองค์ พระองค์ได้ทรงกระทำให้ราชธานีแห่งนี้เป็นเมืองที่สว่างงาม คือได้ทรงสร้างศาสนสถานและทรงขุดสระชื่ออินทรมฎากะ คงเป็นที่เมืองนี้เองที่พระเจ้าอินทรวรมันได้ทรงควบคุมการศึกษาของโอรสของพระองค์ที่จะขึ้นครองราชย์สืบต่อไปคือพระเจ้ายโศวรมัน

ในขณะที่พระเจ้ายโศวรมันยังทรงพระเยาว์อยู่ ก็ได้มีการละทิ้งเลยเกี่ยวกับการศึกษาของพระองค์ พรหมณ์วามศิวะผู้เป็นพระอาจารย์ของพระองค์ได้เล่าเรียนความรู้มาจากสานุศิษย์ของนักปรัชญาชาวอินเดียชื่อตังกราจารย์ พระเจ้ายโศวรมันทรงนับถือพระอิศวรอย่างมั่นคง การศึกษาของพระองค์ไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะแต่ปรัชญาเท่านั้น จารึกหลักหนึ่งกล่าวว่า พระองค์ ทรงสนพระทัยอย่างมั่นคงเกี่ยวกับการศึกษาศิลป-ศาสตร์ทั้งหลาย ทรงศึกษาได้อย่างง่ายดายประดุจว่าทรง ได้ชัยชนะและทรงศึกษาด้วยความรัก และคุณความดี ถ้าเราเชื่อตามจารึกก็หมายความว่าความหวังที่ประชาชนมีอยู่ในเจ้าชายองค์นี้ได้ประสบความสำเร็จ จารึกกล่าวว่าพระองค์ทรงมีความงามสง่า แม้แต่พระกามเทพเองก็ยังทรงอิจฉา ทรงเป็นนักรบที่ไม่มีความเหน็ดเหนื่อย ความกระตือรือร้นของพระองค์ทำลายความกระตือรือร้นที่น่ากลัวของศัตรู ทางด้านจริยธรรม พระองค์ก็ทรงประกอบด้วยคุณธรรมทั้งสิ้นประการ คือ ความเพียร ความรู้ ความดี และวิริยะทำสิ่งเหล่านั้น จารึกยังกล่าวอีกว่าพระองค์ทรงมีพระทัยโอบอ้อมอารีเพราะเหตุว่า ด้วยเหตุที่ทรงประกอบไปด้วยคุณความดี พระองค์จึงไม่ทรงผ่านผู้ที่มีความทุกข์ไปโดยไม่หยุดยั้ง ต่อหน้าภาพเช่นนี้ เราจึงไม่น่าแปลกประหลาดใจเกี่ยวกับความกระตือรือร้นของผู้จารึกต่อการขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์ การขึ้นครองราชย์ของพระองค์ประดุจดังดอกบัวที่แย้มกลีบ (เมื่อรุ่งอรุณ) ปรากฏของดาวดวงอื่น ๆ กิริบทหรือลง เมื่อท้องฟ้ารุ่งอรุณได้แดงขึ้นที่ขอบฟ้า

ความประพฤติที่ดีของพระราชาเป็นการประกันระบบที่ดีของราชอาณาจักร จารีตจึงต้องย่ำถึงคุณธรรมเหล่านี้ทั้งหมดซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้ที่พยายามสร้างราชธานีตามอุดมคติให้แก่ประเทศกัมพูชา อันเป็นสถานที่อยู่อย่างแท้จริงของเทพเจ้าบนโลกมนุษย์

๒. การสร้างเมือง เมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์ลง พระเจ้าโยศวรมันก็ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ที่เมืองหริหรัลย์ เช่นเดียวกับที่พระเจ้าอินทรวรมันได้ทรงสร้างปราสาทพระโคขึ้นเป็นศาสนสถานแห่งแรกเพื่ออุทิศถวายแด่บรรพบุรุษของพระองค์ ใน พ.ศ. ๑๔๓๖ พระเจ้าโยศวรมันก็ทรงสร้างปราสาทอิฐโลเลข ๔ หลังขึ้นกลางสระอินทรตฎาณะ และภายในพระองค์ก็ได้ทรงประดิษฐานประติมากรรมฉลองพระองค์ของพระบิดามารดาและพระอัยกาอัยกีขึ้น เมื่อได้ทรงกระทำกรอุทิศแด่บรรพบุรุษเสร็จแล้ว พระองค์ก็ได้ตกลงพระทัยที่จะละทิ้งเมืองหริหรัลย์เพื่อสร้างราชธานีใหม่

ราว ๒๐ กิโลเมตรจากเมืองหริหรัลย์ เป็นที่ตั้งของเมืองพระนครอยู่บนพื้นที่ราบซึ่งมีอาณาเขตตั้งแต่ฝั่งเหนือของทะเลสาบใหญ่ไปจนถึงขอบที่ราบสูงซึ่งประกอบด้วยศิลาทรายของเขapunมกุเลน บนที่ราบแห่งนี้มีเขาหรือพนมอยู่ ๓ แห่ง คือ พนมบก พนมบาเค็ง และพนมกรม ราชธานีเก่าทั้งสองตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำ (สติง) ๒ สาย คือ เมืองหริหรัลย์ได้รับน้ำจากสติงร้อลวย (Stung Roluoh) และเมืองพระนครก็ได้รับน้ำจากแม่น้ำเสียมราฐ นอกจากนี้ฝั่งของทะเลสาบใหญ่ยังถูกน้ำท่วมในฤดูฝน เมื่อน้ำในแม่น้ำโขงได้ไหลขึ้นมายังทะเลสาบ แม่น้ำเสียมราฐนั้นไหลลงมาจากเขapunมกุเลน และไหลลงไปยังทะเลสาบใหญ่ ณ สถานที่ซึ่งไม่ห่างจากเขapunมกรมนัก

ฝั่งทั้งสองของแม่น้ำเสียมราฐอุดมสมบูรณ์มาก ในชั้นต้นประชาชนก็คงจะเพาะปลูกข้าวปาลงบนที่ราบแถบเมืองพระนครเช่นเดียวกับที่ราบร้อลวย ต่อมาเมื่อมีการชลประทานดีขึ้น ก็มีการเพาะปลูกข้าวด้วยการทค่น้ำเข้านา ร่องรอยของการมีประชาชนอาศัยอยู่แต่โบราณมีอยู่หลายแห่งโดยเฉพาะในดินแดนที่อยู่ทางทิศตะวันตกและทางทิศใต้ของเมืองพระนคร ในบรรดาร่องรอยที่ยังคงมีเหลืออยู่ เราก็อาจกล่าวได้ถึงปราสาทออกยม (Ak Yom) ว่าเคยเป็นศูนย์กลางของเมือง ๆ หนึ่งที่ได้ออกทอดทิ้งไปในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ในเมื่อมีการขุดสระใหญ่คือบารายตะวันตกขึ้นที่นั่น เมืองที่ถูกทอดทิ้งไปนี้อาจเคยเป็นที่ประทับของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทางทิศตะวันออกของเมืองพระนคร มีศาสนสถานเล็ก ๆ ซ้ำอกุฎีศวรซึ่งอาจเป็นศูนย์กลางของพื้นที่ใหญ่ที่

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ได้พระราชทานแก่ราชปุโรหิตของพระองค์ การพระราชทานที่ดินแก่ขุนนางชั้นสูงหมายถึงการหักล้างดวงพงของบริเวณที่อยู่ใกล้เคียง ดังนั้นคงเป็น ๓ ดินแดนซึ่งมีการเพาะปลูกและมีผู้คนอาศัยอยู่แล้วที่พระเจ้าโยศวรมันได้ทรงเลือกสร้างราชธานีของพระองค์

สำหรับพระเจ้าโยศวรมันและที่ปรึกษาของพระองค์ ดินแดนแถบเมืองพระนครมีลักษณะพิเศษโดยเฉพาะ คือประกอบด้วยเขาพนมบาแก็ง ย่อมเป็นความสำคัญที่ภายในเมืองจะมีภูเขาอันศักดิ์สิทธิ์ ตามประเพณีอินเดียแกนของโลกก็คือเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นที่ประทับของเทวดา นอกจากนี้ก็คือบนภูเขานี้ก็คือเขาไกรลาสก็เป็นที่ประทับของพระอิศวร กล่าวกันว่าพระราชแห่งอาณาจักรฟูนัน ทรงมีพระนามหนึ่งว่า *กษัตริย์แห่งภูเขา* ในที่สุดก็คือบนเขาพนมกุเลนอีกที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ได้ทรงกระทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระจักรพรรดิ

พระเจ้าโยศวรมันทรงเลือกเขาพนมบาแก็งเป็นศูนย์กลางของราชธานีมากกว่าเขาพนมบกหรือพนมกรม ทั้งนี้เพราะเหตุว่าเตี้ยและย่อมกว่าซึ่งอาจสร้างเมืองล้อมรอบได้โดยง่าย นอกจากนี้เขาพนมบกยังอยู่ห่างจากทะเลสาบใหญ่เกินไป ในขณะที่เขาพนมกรมที่อยู่ใกล้เกินไปทำให้น้ำอาจท่วมไปถึงได้ เขาพนมบาแก็งตั้งอยู่ในสถานที่ดีกว่ามาก เพราะเหตุว่าแม้ตั้งอยู่ใกล้ทะเลสาบใหญ่ แต่ก็อยู่นอกไปจากเขตน้ำท่วมและในขณะที่เดียวกันก็ไม่ห่างจากแม่น้ำเสียมราฐนัก แม่น้ำนี้อาจให้น้ำแก่คูรอบเมืองได้โดยที่ไม่ต้องกลัวว่าน้ำในทะเลสาบใหญ่จะไหลออกมาท่วม เมืองพระนครจึงมีสายน้ำสามารถที่จะทำการชลประทานและมีคลังของปลาซึ่งมีอยู่อย่างมากมาย

อาจดูน่าประหลาดที่ว่าพระเจ้าโยศวรมันได้ทรงทิ้งเมืองหริหราลัยเพื่อไปทรงสร้างเมืองใหม่ที่อยู่ห่างออกไป ๒๐ กิโลเมตร ทั้งนี้คงเป็นเพราะเหตุว่าที่เมืองหริหราลัยการก่อสร้างใหม่ทั้งหมดจำต้องแทรกเข้าไปอยู่ในอาคารที่มีอยู่แต่ก่อนแล้ว พระราชานุ่มคงมีพระประสงค์ที่จะทรงมีราชธานีของพระองค์เอง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระองค์ก็ทรงต้องการที่จะสร้างเมืองซึ่งเป็นศูนย์กลางทางศาสนาของประเทศ ในราชอาณาจักรขอมราชธานีซึ่งเป็นที่ประทับของพระราชเจ้าต้องตรงกับที่ประทับของเทวดาในจักรวาล การที่สามารถสร้างโลกของเทวดาขึ้นกลางประเทศก็หมายถึงความมั่งคั่งสมบูรณ์ของราชอาณาจักร สถานที่ตั้งแห่งเมืองพระนครเป็นที่เหมาะสมทั้งทางด้านการป้องกันและเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตามที่ย่อมเป็นการเข้าใจผิดที่จะคิดว่าพระเจ้าโยศวรมัน

ทรงเลือกสถานที่แห่งนี้เพราะเหตุว่าเขาพนมบาเต็งอาจใช้เป็นเขากลางใจเมือง แม่น้ำเสียมราฐอาจใช้สำหรับการชลประทานและทะเลสาบใหญ่ก็มีปลาเต็มอยู่เสมอ ความคิดดังกล่าวเป็นการใช้ความรู้ในปัจจุบันแก่สมัยซึ่งยังไม่มีผู้ใดคิดถึงสิ่งดังกล่าว สถานที่แถบเมืองพระนครมีลักษณะสำคัญทุกประการสำหรับการสร้างรูปย่อของจักรวาล บนเขาพนมกุเลนมีแม่น้ำซึ่งไหลผ่านประติมากรรมอันศักดิ์สิทธิ์ซึ่งสลักขึ้นบนศิลาทรายบนพื้นที่ทองของแม่น้ำคือไหลลงมาบนศิวิลิ่งอันเป็นสัญลักษณ์อันศักดิ์สิทธิ์ของพระอิศวร น้ำเหล่านี้ซึ่งได้กลายเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์เพราะเหตุว่าได้เกี่ยวข้องกับเทพเจ้าได้นำความสุขสมบูรณ์มาให้ยิ่งกว่าความสมบูรณ์ของพื้นดิน เพราะเหตุว่าทำให้ราชธานีมีความมั่งคั่งสมบูรณ์รวมทั้งราชอาณาจักรด้วย บนเขาพนมบาเต็งเองก็สำคัญยิ่งสำหรับที่จะสร้างเทวาลัยมากกว่าป้อมปราการ

จารึกสดก๊กอกรรม (Sdok Kak Thom) ซึ่งกล่าวถึงการสร้างเมืองพระนครได้กล่าวว่า พระราชาทรงสร้างเขากลางใจเมือง และราชปุโรหิตของพระองค์คือพราหมณ์วามศิวะ ก็สร้างศิวิลิ่งอันศักดิ์สิทธิ์ขึ้นตรงกลาง พระประสงค์ของพระเจ้าโยศวรมันที่ทรงย้ายราชธานีไม่ได้เป็นไปเพียงเพื่อพระเกียรติยศที่จะให้พระนามของพระองค์เกี่ยวข้องกับการสร้างเมืองใหม่ แต่เป็นไปเพื่อสร้างที่ประทับอันศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งสัญลักษณ์ก็คือการสร้างที่ประทับของเทวดาขึ้นกลางมนุษย์โลก และจะแผ่อำนาจไปทั่วทั้งราชอาณาจักร ความอยากยกย่องพระองค์เองอาจมีอยู่แก่พระราชฯ แต่ก็จะเป็นเสมือนการทำให้ความสำคัญทางด้านศาสนาของการก่อสร้างครั้งนี้ต้องลดลงไปด้วย หากมุ่งคิดถึงแต่เพียงว่าเป็นความพยายามที่จะโอ้อวดพระองค์เองของพระราชฯองค์หนึ่งเท่านั้น

๓. เมืองของพระเจ้าโยศวรมัน เมืองที่สร้างโดยพระเจ้าโยศวรมันไม่ใช่เมืองพระนครหลวงหรือพระนครซึ่งเราอาจแลเห็นกำแพงและประตูใหญ่ในปัจจุบันได้ ศูนย์กลางของเมืองพระนครของพระเจ้าโยศวรมันก็คือเขาพนมบาเต็งซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของกำแพงรอบเมืองพระนครหลวง ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจกล่าวได้ว่าเมืองนี้ได้โยกย้ายไประหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ และในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เมืองพระนครหลวงก็ได้สร้างขึ้นราว ๓๐๐ ปีภายหลังก่อเมืองพระนคร นักโบราณคดีรุ่นแรก ๆ คิดว่าเมืองพระนครหลวงซึ่งยังคงมีนามว่าโยศวรปุระตรงกับเมืองที่พระเจ้าโยศวรมันทรงสร้าง และความเข้าใจผิดนี้ก็ทำให้การกำหนดอายุของโบราณสถานต่าง ๆ ของขอมพลอยผิดไปด้วย

ราชธานีของพระเจ้ายโศวรมันไม่มีกำแพงล้อมรอบ คงมีแต่เพียงเชิงเทินดิน ล้อมรอบ ๒ ชั้น เชิงเทินนี้อาจไม่ได้ล้อมรอบเมืองทั้งหมด ปัจจุบันคงมีแต่เพียงด้านใต้ เท่านั้นที่ยังคงอยู่ในสภาพดี มีคูล้อมรอบเชิงเทินเหล่านี้ แต่ทางทิศตะวันออกได้แก่ แม่น้ำเสียมราชซึ่งได้รับการกั้นทางน้ำให้ไหลใหม่และไหลอยู่นอกเชิงเทินดิน ปัจจุบันเรายังคงมองเห็นส่วนหนึ่งของเชิงเทินดินนี้ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะที่มุมทิศตะวันตกเฉียงใต้ คูแต่เดิมยังคงรักษาความชื้นไว้และปัจจุบันได้กลายเป็นทุ่งนาไปหมดแล้ว

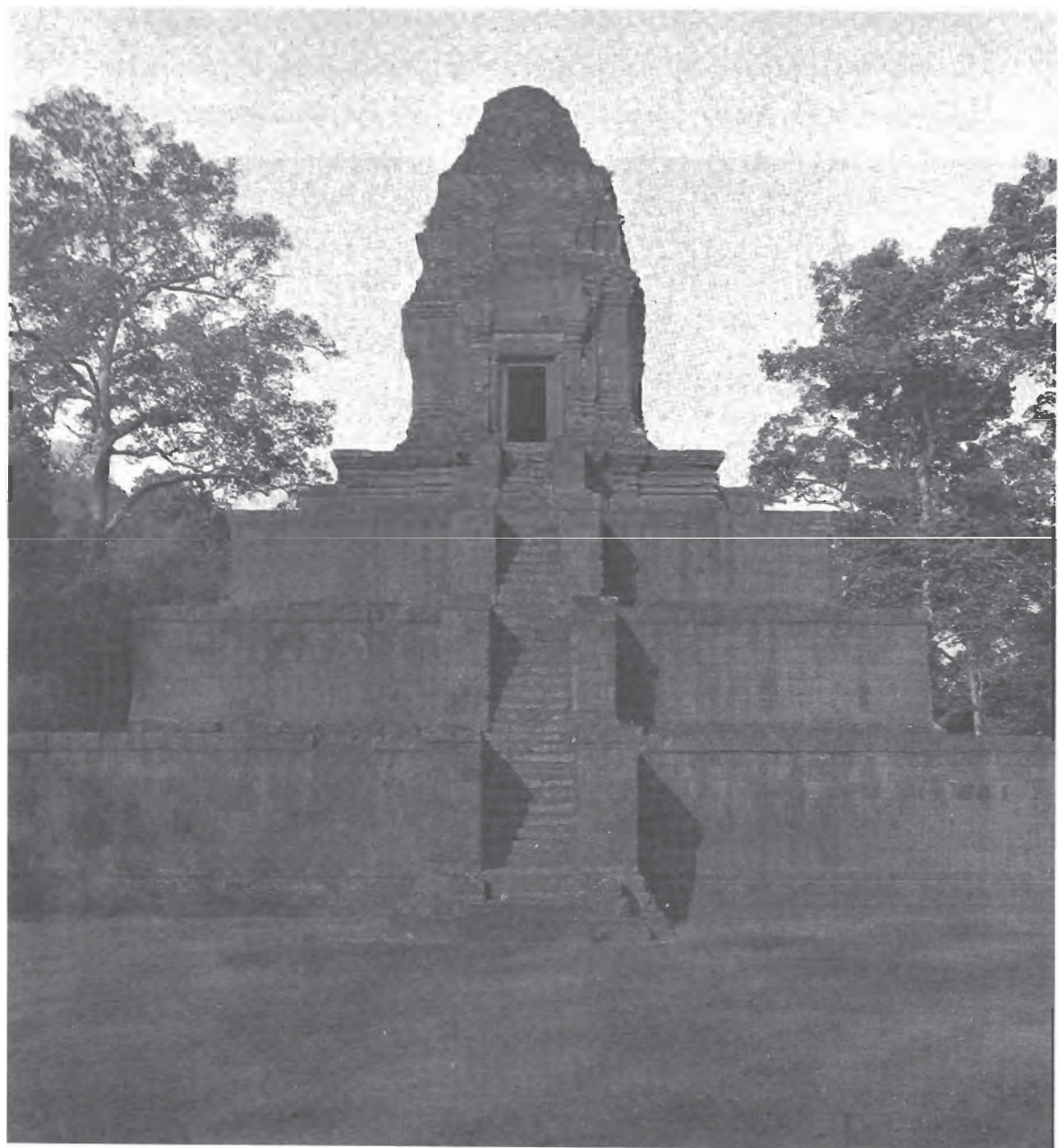
๔. เขาพนมบาเค็ง เราไม่สามารถทราบได้ว่าเมืองยโศธรปุระนี้จัดการปกครองอย่างไร คงมีแต่เพียงศาสนสถานเท่านั้นที่สร้างด้วยวัตถุลาวาร การก่อสร้างด้วยไม้ได้สูญหายไปนานแล้ว นอกจากนี้ทางด้านเหนือของเมืองก็ยังมีเมืองพระนครหลวงตั้งอยู่สำหรับเมืองยโศธรปุระเมืองแรกนี้ คงมีแต่เพียงปราสาทพนมบาเค็งเท่านั้นที่อาจกล่าวได้ว่าสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้ายโศวรมัน จารึกสดก๊กอกรมได้กล่าวว่าเขาพนมบาเค็งเป็นเขากลางเมือง เขานี้เป็นเขาสูงประมาณ ๖๐ เมตร ตั้งเด่นอยู่เหนือเมืองพระนคร มีปราสาทคือศาสนสถานสร้างอยู่ข้างบน

บนยอดเขามีศาสนสถานใหญ่ ๕ หลัง หลังหนึ่งตั้งอยู่ตรงกลางและอีก ๔ หลังอยู่แต่ละมุม ปราสาททั้งห้าหลังนี้สร้างอยู่เหนือฐาน ๕ ชั้นซึ่งสูง ๑๓ เมตร ปราสาทหลังกลางเป็นปราสาทที่สำคัญที่สุดและสร้างอยู่สูงกว่าปราสาทที่มุมอีก ๔ มุม แขนงของปราสาททั้งหมดมีศูนย์กลางอยู่ที่ปราสาทหลังกลาง เราอาจขึ้นไปถึงชั้นบนของฐานได้ด้วยบันไดซึ่งมีอยู่ทั้งสี่ทิศ ฐานและอาคารทั้งหมดที่ตั้งอยู่เหนือฐานนั้นสร้างด้วยศิลาทราย ที่เชิงฐานล้อมรอบด้วยปราสาทอิฐอีก ๔๔ หลัง ในสมัยของพระเจ้าอินทรวรมันได้มีการสร้างฐานสูงชันแล้วในเมืองหริหราลัยคือปราสาทบากอง แต่การสร้างปราสาทชั้น ๕ หลังบนยอดฐานนั้นเป็นของใหม่ เป็นการก่อสร้างที่ประกอบด้วยสัญลักษณ์ และจะคงอยู่อีกหลายศตวรรษต่อมา นอกไปจากปราสาท ๕ หลังบนยอดและปราสาทอิฐรอบฐานแล้ว ปราสาทพนมบาเค็งยังมีปราสาทเล็ก ๆ อีก ๖๐ หลัง สร้างขึ้นบนชั้นต่าง ๆ ของฐาน ที่มุมและสองข้างของบันไดขึ้น (รูปที่ ๑)

ศาสตราจารย์ฟิลลิโอซาด (Filliozat) ได้กล่าวว่าจำนวนและสถานที่ตั้งของปราสาทแห่งศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นแห่งนี้มีความสำคัญ จำนวนปราสาททั้งหมดมี ๑๐๘ หลังเป็นจำนวนอันศักดิ์สิทธิ์ที่มีเลข ๑ และ ๘ ปนอยู่ เช่นเดียวกับคัมภีร์พระเวท ซึ่งมีกาถา ๑๐๘๐๐ บท หรือในปฏิทินอินเดียแต่ละวันก็แบ่งออกเป็น ๓๐ ระยะเวลา (มูหุระตะ)

รูปที่ ๑
ปราสาทพนมบาตัง
(หน้า ๖)

รูปที่ ๒
ปราสาทปักขีจ่างกรง
(หน้า ๑๓)

ปีหนึ่งมี ๓๖๐ วัน จึงประกอบด้วย ๑๐๘๐๐ มุหุระ นอกจากนี้ถ้าเราคูณจำนวน ๒๗ ซึ่งเป็นฤกษ์ของดวงจันทร์ด้วยเลข ๔ ซึ่งเป็นชั้นต่าง ๆ ของดวงจันทร์ เราก็จะได้ เลข ๑๐๘ เช่นเดียวกัน

สถานที่ตั้งของปราสาทก็มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าจำนวน "ได้ทราบกันมานานแล้วว่า ปราสาท ๕ หลังซึ่งมีหลังหนึ่งอยู่ตรงกลางและอีก ๔ หลังอยู่ ๔ มุมนั้น แสดงถึงยอด ๕ ยอดของเขาศรีสุเมรุซึ่งเป็นที่ประทับของเทวดา บนยอดเขาศรีสุเมรุ นั้นเป็นที่ประทับของเทวดา ๓๓ องค์ คือสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ศาสตราจารย์ฟิลลิโอชาติ ได้ตั้งข้อสังเกตว่าเขาพนมบาแก้งนั้น ถ้าเรามองดูเฉพาะฐานแต่ละด้านเราก็จะเห็น เฉพาะปราสาท ๓๓ หลัง สำหรับปราสาทที่เหลือนั้นจะมองไม่เห็น ปราสาทแต่ละหลัง เป็นที่ประดิษฐานศิวลึงค์ หมายความว่าเทวดาทั้งหมดนั้นแสดงโดยศิวลึงค์ ทั้งนี้เพราะ เทวดาทั้งหมดก็คือพระอิศวรนั่นเอง บนยอดแต่ละด้านจะมองเห็นแต่เพียงปราสาท ๓ หลัง ปราสาท ๓ หลังนี้ องค์กลางจะสูงกว่าอีก ๒ หลัง คือตรีมูรติซึ่งมีพระอิศวร เป็นองค์กลาง ดังนั้นเขาพนมบาแก้งจึงเป็นเขาศรีสุเมรุซึ่งเป็นที่ประทับของเทวดา และศูนย์กลางของมนุษยโลก

เชื่อกันว่าเทวดาซึ่งได้รับการเคารพบูชาอยู่เหนือเขาพนมบาแก้งนั้นคือแก่นของ ราชอาณาจักร จารึกสดกก็ออกมกล่าว่าราชบุโรหิตของพระราชาคือพราหมณ์วามคิเว ได้ประดิษฐานศิวลึงค์ขึ้นบนยอดเขาศรีสุเมรุ ซึ่งมีความงามเปรียบเสมือนพระราชานแห่งภูเขา (คือหัวเขาคิมาลัย) จารึกภาษาเขมรของจารึกหลักเดียวกันนี้กล่าวว่าพระเจ้าโยสวรมัน ซึ่งมีพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่าบรมศิวโลก ได้ทรงสร้างราชธานีนามว่า ศรีโยสวรูปูระ ขึ้นและได้ทรงนำกัมรเตงชคัตตราชแห่งเมืองหริหรัลย์เข้ามาไว้ในเมืองนี้ ดังนั้นพระบาทกมร-เตงอัญบรมศิวโลกจึงได้ทรงสร้างเขากลางเมืองขึ้น ผู้เป็นใหญ่แห่งศิวาคม (พราหมณ์วามคิเว) จึงได้ประดิษฐานศิวลึงค์อันศักดิ์สิทธิ์ขึ้นตรงกลาง

ในจารึกไม่ได้บ่งไว้ว่าอะไรคือกัมรเตงชคัตตราช แต่ก็คิดกันว่า จารึกภาษาเขมร นี้คงหมายถึง เทวราช และ เทวราช องค์นี้ก็อาจเป็นประติมากรรมที่แสดงถึงแก่นของ ราชอาณาจักรของพระราชาคำว่า เทวราช นี้ปรากฏในจารึกตอนที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้า ชัยวรมันที่ ๒ ความจริงปัญหาเกี่ยวกับคำนี้ยังยุ่งยากยิ่งไปกว่านั้น ศาสตราจารย์ ฟิลลิโอชาติได้แสดงความเห็นว่าคำว่า กัมรเตงชคัต ตรงกับคำว่า ชคทีศวร ซึ่งแปลว่า ผู้เป็นใหญ่แห่งโลก อันหมายถึงพระอิศวรผู้เป็นพระราชตามประเพณีที่มีอยู่ในประเทศ

อินเดียภาคใต้ ดังนั้นจึงไม่ใช่ราชอำนาจของพระราชากแต่เป็นพระอิสวรซึ่งได้รับการประดิษฐานขึ้นที่เมืองยโสธรปุระ ศิวลึงค์ซึ่งประดิษฐานอยู่ภายในปราสาทหลังกลางโดยพราหมณ์วามศิวะมีนามว่ายโสธรเสวร *ผู้เป็นใหญ่แห่งยโสธร* ก็คือการแสดงถึงพระอิสวรผู้เป็นใหญ่เหนือพระเจ้ายโสวรมันนั่นเอง*

รอบศิวลึงค์ต้องมีขอบเขตอันศักดิ์สิทธิ์คือ *ศิวเกษตร* เป็นที่ปลูกต้นไม้และเป็นที่ยืนนักบวชอาจมาบำเพ็ญสมาธิได้ ศิวเกษตรต้องมีระยะ ๑๐๐๐ สอก ไปโดยรอบศิวลึงค์ เขตรอบนอกของปราสาทพนมบาแก้งคือ ๖๕๐ x ๔๔๐ เมตร ก็เป็นขอบเขตที่อาจถือเป็นศิวเกษตรได้

ดังนั้นราชธานีของพระเจ้ายโสวรมันจึงเป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์อย่างแท้จริง เป็นจักรวาลเล็ก ๆ ซึ่งตรงกลางเป็นที่ประทับของเทวดาผู้เป็นที่เคารพนับถือของพระราชาราชธานีแห่งนี้ได้รับการกระทำให้ศักดิ์สิทธิ์อย่างไร มีการกระทำพิธีอะไรบ้างเรื่องเหล่านี้เราไม่สามารถทราบได้เลย ผู้แต่งจารึกสดกก็อภถมไม่ได้กล่าวถึงเรื่องราวตอนนี้โดยละเอียด จุดมุ่งหมายของจารึกหลักนี้ก็เพื่อเล่าถึงบุญกุศลของสกุลพราหมณ์สกุลหนึ่งเท่านั้น ไม่ใช่เพื่อเล่าถึงประวัติศาสตร์ของราชอาณาจักร คงมีแต่เฉพาะเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับสกุลพราหมณ์สกุลนี้เท่านั้นซึ่งผู้แต่งจารึกจะกล่าวพาดพิงไปถึงกิจกรรมของพระราชาราช

ในเขตเมืองพระนครเมืองแรก ปราสาทพนมบาแก้งเป็นศาสนสถานเพียงแห่งเดียวซึ่งทราบได้อย่างแน่นอนว่าพระเจ้ายโสวรมันทรงสร้าง ร่องรอยของพระราชวังหรือสถานที่อยู่ของประชาชนในสมัยนั้นยังค้นหาไม่พบจนกระทั่งปัจจุบัน ประติมากรรมประดับศาสนสถานที่สูงขึ้นในสมัยนั้นก็ยากที่จะแสดงถึงรูปร่างของสถาปัตยกรรมด้วยเหตุนี้เราจึงไม่สามารถทราบได้อย่างแน่นอนว่าราชธานีของพระเจ้ายโสวรมันนั้นมีลักษณะเป็นอย่างไรแน่

๕. ขอบเขตของเมือง เมืองยโสธรปุระไม่ได้สร้างขึ้นอย่างโดดเดี่ยวกลางพื้นที่ราบ มีถนนที่สร้างขึ้นสำหรับติดต่อกับเมืองทริทราลัย ถนนนี้ได้ตัดจากประตูทางทิศ

* ในการประชุมของสภาระหว่างชาติครั้งที่ ๓๑ เกี่ยวกับวิชามนุษยศาสตร์ในทวีปเอเชียและแอฟริกาภาคเหนือ (CISHAAN) ที่ประเทศญี่ปุ่นในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๒๖ ศาสตราจารย์โคลด ซาก (Claude Jacques) นักถาวรจารึกชาวฝรั่งเศสได้เสนอว่า *กัมมาแดงศักดิ์ตราข* นั้นไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับพระอิสวร แต่น่าจะเป็นเทวดาท้องถิ่น เช่น พระหลักเมืองมากกว่า-ผู้แปล

ใต้ของเมืองมุ่งไปยังมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือของสระอินทรชฎาณะ หมู่บ้านซึ่งคงเป็นของพื้นที่ใหญ่ได้สร้างขึ้นในบริเวณนั้น ทางทิศใต้ของเชิงเทินดินมีศาสนสถานเล็ก ๆ เช่นปราสาทปาตริซึ่งมีลักษณะอยู่ในศิลปะสมัยบาแก็ง และคงจะเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมของชาวบ้าน

คงจะมีหมู่บ้านหลายแห่งตั้งอยู่บนดินแดนระหว่างทะเลสาบใหญ่และขอบเขตที่ราบสูงพนมกุเลน การพิจารณาการกระจายของศาสนสถานเท่านั้นที่ทำให้เราสามารถทราบถึงการตั้งหลักแหล่งของประชาชนในพื้นที่ราบแห่งนี้ อาศรมอาจตั้งอยู่โดด ๆ ในป่า แต่ศาสนสถาน (ปราสาท) มักจะสร้างขึ้นใกล้เมืองหรือหมู่บ้าน มีปราสาท ๓ หลังซึ่งอุทิศถวายแด่ตรีมูรติ คือ พระอิศวร พระนารายณ์ และพระพรหม ตั้งอยู่เหนือเขาพนมกรมและพนมบก

ทางทิศตะวันออกเฉียงของเมืองมีงานทางด้านชลประทานขนาดใหญ่ พระเจ้ายโส-
วรมันโปรดให้ขุดสระใหญ่ขึ้นคือสระยโสธรชฎาณะซึ่งปัจจุบันเรียกกันว่า สระบาราย-
ตะวันออกเฉียง สระนี้มีเขื่อนดินขนาด ๗๐๐๐ x ๑๕๐๐ เมตรอยู่โดยรอบเพื่อกั้นน้ำไว้ มี
จารึก ๔ หลักตั้งอยู่ที่มุมของเขื่อน กล่าวถึงความสำคัญทางศาสนาของสระใหญ่แห่งนี้
เพื่อจะทำให้การกักน้ำนี้สำเร็จ แม่น้ำเสียมราฐซึ่งได้รับการกั้นให้ไหลไปอีกทางหนึ่ง
จากทางเดิม ก็เข้ามาบรรจบกับคูที่อยู่รอบเมือง**

๖. ศาสนสถาน เราไม่สามารถทราบได้ว่าเมืองยโสธรปุระนั้นมีการปกครอง
อย่างไร หรือว่าประชาชนในราชธานีและในหมู่บ้านมีความเป็นอยู่อย่างไร อย่างไรก็ตาม
เราสามารถทราบได้อย่างค่อนข้างแน่ชัดเกี่ยวกับชีวิตในศาสนสถานซึ่งพระเจ้ายโส-
วรมันทรงสร้างขึ้นใกล้กับสระบารายตะวันออกเฉียง ปรากฏว่าพระองค์ได้ทรงสร้างศาสนสถาน
ขึ้นทางทิศใต้ของสระยโสธรชฎาณะ (บารายตะวันออกเฉียง) จารึกได้กล่าวถึงการสร้าง
ศาสนสถานเหล่านี้ แห่งแรกก็คือพราหมณาศรมสำหรับนักบวชในศาสนาพราหมณ์
ลัทธิไศวนิกาย แห่งที่สองก็คือไวษณวศรมสำหรับนักบวชในศาสนาพราหมณ์ลัทธิ
ไวษณพนิกาย ได้ค้นพบจารึกที่กล่าวถึงการสร้างเหล่านี้ ณ สถานที่ซึ่งศาสนสถาน

** เรื่องเกี่ยวกับงานทางด้านชลประทานขนาดใหญ่ของขอมนี้ ปัจจุบันมีบางท่านคัดค้าน โดยกล่าวว่ามิได้เพียงขนาดเล็กเท่านั้นเช่นเหมืองฝายเป็นต้น ผู้สนใจควรอ่านบทความเรื่อง Was Angkor a Hydraulic Society ? ของ Dr. W. J. Van Liere ในวารสาร "รวมบทความประวัติศาสตร์" ฉบับที่ ๔ มกราคม ๒๕๒๕ ของ สมาคมประวัติศาสตร์ หน้า ๓๖-๔๘-ผู้แปล

เหล่านั้นเคยตั้งอยู่ จารึกหลักที่ ๓ ได้ค้นพบในเมืองพระนครหลวงใกล้กับเทพประนม กล่าวถึงการสร้างอาศรมทางพุทธศาสนา จารึกหลักหลังนี้ไม่ได้ค้นพบในที่เดิมและอาจเป็นไปได้ว่าศาสนสถานทางพุทธศาสนาก็คงสร้างขึ้นบนฝั่งใต้ของสระบารายตะวันตก เช่นเดียวกัน บนจารึกทั้งสองด้านสลักข้อความอย่างเดียวกันแต่ใช้ตัวอักษรต่างกัน บนด้านหนึ่งได้ใช้ตัวอักษรที่มาจากภาคเหนือของประเทศอินเดีย คือตัวอักษรเทวนาครี จารึกได้ให้ข้อความอย่างชัดเจนเกี่ยวกับการจัดระบบของศาสนสถานและความเป็นอยู่ มีกฎสำหรับเป็นที่อยู่อาศัย ห้องเรียน และห้องสมุด

ศาสนสถานแต่ละแห่งมีเจ้าอาวาสซึ่งต้องคอยควบคุม ผู้มาอาศัยอยู่ในอาศรมซึ่งมีจำนวนมากขึ้นทุกที หน้าที่สำคัญข้อหนึ่งก็คือการอบรมสั่งสอน มีการกล่าวถึงสิ่งของที่อาจารย์และศิษย์จะได้รับ คือไม้จิ้มฟัน ๔ ชิ้น หมาก ๘ ผล ข้าวสารจำนวนหนึ่ง ใบพลู ๖๐ ใบ เช่นเดียวกับพื้นหนึ่งมัด สิ่งของดังกล่าวจำต้องมอบให้แก่อาจารย์และศิษย์ซึ่งรักษาพรหมจรรย์ เมื่อถึงงานประจำปีอาหารก็จะได้รับจำนวนเพิ่มขึ้น เครื่องมือบางชนิดก็ได้มอบให้แก่ศิษย์เช่นเดียวกัน สิ่งของบางประการมีอยู่ในกฎที่อยู่ เช่น ที่นอน มัดโกน และส่วจะได้รับการเปลี่ยนทุกปีในห้องแต่ละห้อง สิ่งของอื่น ๆ จะมอบให้เป็นรายบุคคล เช่น นักศึกษาที่ด้อยจะได้รับใบไม้ที่สด ผงที่ทำจากกระดูกเผา ดินสอพอง ใบไม้สดอาจหมายถึงใบลานเพื่อใช้เขียนหนังสือก็ได้

ศิษย์และอาจารย์ที่พำนักอยู่ในศาสนสถานเหล่านี้ได้รับสิทธิพิเศษ มีการกล่าวถึงโดยเฉพาะว่าผู้ที่สอนจะได้รับเกียรติยศมากกว่าผู้ที่ไม่ได้สอน อย่างไรก็ตามศาสนสถานเหล่านี้ก็เปิดให้แก่ผู้ที่ยากจนซึ่งอาจเข้ามาพึ่งพำนักอาศัยได้ด้วย นอกจากนั้นยังมีกำหนดอย่างละเอียดคือว่าผู้อุปถัมภ์อันสูงศักดิ์จะสมควรได้รับการต้อนรับอย่างไร เช่น กล่าวไว้ว่า ถ้าพระราชเสด็จมาที่นี่พร้อมกับบรรดาพระมหากษัตริย์ เจ้าอาวาสจะต้องถวายเกียรติยศ เช่นเดียวกับเทพเจ้า ทั้งนี้ย่อมกระทำไปตามฐานะของแต่ละอาศรม เพราะเหตุว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าอันสูงสุดแห่งแผ่นดิน และทรงเป็นครู (คุรุ) แห่งโลกทั้งหมด

นอกจากนี้ราชธิดา พระนัดดา หรือมหีที่ทรงพระชราแล้วก็จะต้องได้รับการต้อนรับเช่นเดียวกับผู้สูงศักดิ์อื่น ๆ แต่ก็มีการกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าท่านเหล่านี้ จะต้องไม่เข้าไปในกฎที่พักอาศัย สำหรับสตรีทั้งหลาย ซึ่งมีลักษณะท่าทางไม่สุภาพ ก็จะไม่ได้รับอนุญาตให้เข้ามาในสถานที่แห่งนี้ สำหรับผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์ขอม การกล่าวเช่นนี้

ไม่ได้เกินเลยกฎของศาสนสถานเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นถึงชั้นต่าง ๆ ในสังคมสมัยเมืองพระนครของขอมได้ด้วย

๗. คุณค่าของงานของพระเจ้ายโศวรมัน การสร้างเมืองพระนครเป็นผลงานอันยิ่งใหญ่ของพระเจ้ายโศวรมันซึ่งครองราชย์อยู่ประมาณ ๒๐ ปี อย่างไรก็ตามก็ดีพระองค์ก็ทรงประสบผลสำเร็จทางการสงครามด้วย จารึกของพระองค์ได้ค้นพบทางภาคใต้ของประเทศลาว บนฝั่งอ่าวไทย นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทรงสร้างศาสนสถานอื่น ๆ ที่อยู่ห่างออกไปจากเมืองพระนครอีก แม้ว่าจะไม่อาจทรงทราบถึงโชคชะตาในอนาคตของเมืองยโศธรปุระ แต่พระองค์ก็ได้พระราชทานความสำคัญแก่เมืองนี้ คือแสดงว่าเป็นโลกและที่ประทับของพระอิศวรอยู่ตรงกลางของราชอาณาจักร ความมีคุณค่าทางสัญลักษณ์ของราชธานีเช่นนี้ไม่ได้เป็นการคิดค้นใหม่ของพระเจ้ายโศวรมัน ความคิดเช่นนี้เป็นของวัฒนธรรมอินเดียมาแต่ก่อน เมืองยโศธรปุระมีเขาอยู่กลางเมือง คือเขาพนมบาเค็งซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุ เชิงเทินดินที่ล้อมรอบก็เปรียบเสมือนกับทิวภูเขาของโลกที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ สระน้ำใหญ่ที่ขุดขึ้นก็เป็นทั้งสระคือสระอันศักดิ์สิทธิ์และหมายถึงมหาสมุทรด้วย บรรดาพระราชที่ครองราชย์ต่อจากพระเจ้ายโศวรมันก็ไม่เคยทรงล้มถึงสัญลักษณ์อันลึกซึ้งของเมืองพระนครนี้เลย กล่าวคือเป็นราชธานีตามอุดมคติที่รับประกันถึงความเจริญรุ่งเรืองและความมั่นคงของราชอาณาจักร แม้ว่าต่อไปราชธานีจะเปลี่ยนสถานที่ไปอยู่แห่งอื่น และมีสัญลักษณ์ใหม่ ๆ มาเพิ่มขึ้น เมืองนี้ก็ยังคงเป็นที่ประทับของเทวดาแม้ว่าพระราชจะทรงละทิ้งไปประทับอยู่ที่อื่นก็ตาม

บทที่ ๒

เมืองพระนครในพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖

๑. เมืองพระนครภายใต้ผู้ครองราชสมบัติต่อจากพระเจ้าโยศวรมันรุ่นแรก ๆ พระเจ้าโยศวรมันเสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๔๓๒ และคงจะสิ้นพระชนม์ราว ๒๐ ปีต่อมา หลังจากที่พระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว พระองค์ได้ทรงรับพระนามว่าบรมศิวโลก พระนามนี้ปรากฏอยู่ในจารึกหลังรัชกาลของพระองค์ตามราชประเพณี สำหรับผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์ก็มีราชโอรส ๒ องค์ที่ทรงครองราชย์สืบต่อกันลงมาคือ พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๑ และพระเจ้าอีสานวรมันที่ ๒ องค์แรกคงยังมีพระชนม์อยู่ใน พ.ศ. ๑๔๖๕ และองค์ที่สองอาจสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๔๗๑

เราไม่อาจทราบอะไรได้มากจากกษัตริย์ขอม ๒ พระองค์นี้ จารึกที่ปราสาท ปักษีจำกรงสรรเสริญพระเจ้าหรรษวรมันโดยกล่าวว่าพระองค์ ทรงคล่องแคล่วในวิชา ใช้กระบี่ ทรงแพรวพราวไปด้วยเกียรติยศ มั่นคงในการสมาธิ ยินดีรับใช้ผู้อื่น เข้มแข็งในการ เป็นวีรบุรุษ จารึกหลักเดียวกันนี้ยังกล่าวสรรเสริญ อนุชาของพระองค์ผู้ประสูติแต่พระ มารดาเดียวกันคือศรีอีสานวรมัน ผู้มีชัยชนะ งามเหนือพระกามเทพ เพียบพร้อมไปด้วยศิลปะ ทุกชนิด

ใน พ.ศ. ๑๔๖๔ พระปิตุลาองค์หนึ่งของพระราชาทั้งสองคือพระเจ้าชัยวรมัน ที่ ๔ ในอนาคต ได้เสด็จออกจากเมืองยโสธรปุระเพื่อไปประทับที่โลก ครรรคยรร (Chok Gargyar) คือที่เกาะแกร์ (Koh Ker) ในปัจจุบัน ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองพระนครออกไปราว ๑๐๐ กิโลเมตร เชื่อกันว่าเจ้าชายองค์นี้คงทรงพยายามที่จะเข้าแย่งราชสมบัติ และตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๖๔ ก็อาจมีความแตกแยกเกิดขึ้นในราชอาณาจักรขอม พระเจ้า ชัยวรมันที่ ๔ คงจะทรงครองราชย์อยู่ที่เกาะแกร์ ในขณะที่เมืองยโสธรปุระยังคงเป็น ราชธานีของพระเจ้าหรรษวรมันและอีสานวรมันต่อไป อย่างไรก็ตามในศิลาจารึกก็ไม่ ปรากฏว่าพระเจ้าชัยวรมันได้ทรงแย่งราชสมบัติ จารึกปราสาทปักษีจำกรงกล่าวแต่ เพียงว่า ศรีชัยวรมันผู้คล่องแคล่วอย่างแท้จริง ได้รับความรุ่งเรืองจากพระศรี ได้ทรงสร้างเมืองขึ้น ซึ่งความกว้างใหญ่ของเมืองนี้ได้เป็นสถานที่ตั้งแห่งอำนาจของบรรดาพระศรีแห่งโลกทั้งสาม

จารึกสดก๊กอกรรมได้กล่าวถึงการตั้งหลักแหล่งลงที่เกาะแกร์และกล่าวถึงการย้าย
กัมรเตงชัคตตราชไปไว้ในเมืองนั้น แต่ก็ไม่ได้อีกกล่าวว่าเมื่อใด จารึกอีกหลักหนึ่งกล่าว
ว่าพระเจ้าชัชรมันที่ ๔ เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๔๗๑ จะอย่างไรก็ตาม การสิ้น
พระชนม์ของพระเจ้าอีสานวรมันก็ทำให้มีการละทิ้งเมืองพระนครไปชั่วระยะเวลาหนึ่ง

ในระยะ ๑๘ ปีหลังจากที่พระเจ้าโยศวรมันสิ้นพระชนม์ ได้มีการสร้างศาสน-
สถานที่สำคัญขึ้น ๒ แห่งในเมืองพระนครคือปราสาทบักษีจำกรงและปราสาทกระวัน
ปราสาทบักษีจำกรงสร้างขึ้นทางทิศเหนือของปราสาทพนมบาเค็งใกล้กับเชิงเขา แต่ก็
ไม่อาจเปรียบเทียบกับปราสาทพนมบาเค็งของพระเจ้าโยศวรมันได้ ปราสาทบักษีจำกรง
สร้างขึ้นโดยพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๑ เพื่ออุทิศถวายแด่พระราชนัดดาและมารดา ประกอบด้วย
ศาสนสถานหลังเดียวสร้างขึ้นบนฐานเป็นชั้น เป็นการก่อสร้างอย่างระมัดระวัง
มาก สัดส่วนงดงามอย่างน่าชม และในปัจจุบันสีแดงของอิฐและศิลาแลงซึ่งไม่มีอะไร
ปกคลุมก็ตั้งเด่นอยู่หน้าหมู่ไม้สีเขียว (รูปที่ ๒) จารึกซึ่งสลักอยู่บนหลังประตูทั้งสอง
ด้านของศาสนสถานแห่งนี้บ่งให้ทราบว่าพระเจ้าหรรษวรมันได้ทรงสร้างเทวรูปทอง
ของพระอิศวรและชบา ๒ รูปคือพระอิศวรและพระอุมาไว้ในศาสนสถานแห่งนี้ด้วย

บรรดาจารึกได้กล่าวว่ปราสาทกระวันสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๔๖๔ เป็นศาสนสถาน
ที่ประกอบด้วยปราสาทอิฐ ๕ หลัง ปราสาทหลังกลางและปราสาทด้านเหนือมีภาพสลัก
บนผนังอิฐด้านใน ความจริงปราสาทที่มีการตกแต่งภายในนี้ก็มีตัวอย่างเหลืออยู่เพียง
น้อยแห่ง เกี่ยวกับเรื่องนี้ปราสาทกระวันก็อาจเปรียบเทียบได้กับศาสนสถานในสมัย
เดียวกันซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศกัมพูชาคือปราสาทเนียงเขมา
บนผนังด้านในของปราสาทแห่งนี้ปรากฏมีร่องรอยของภาพเขียน ซึ่งเป็นเรื่องเช่น
เดียวกัน

ปราสาทกระวันไม่ได้สร้างโดยพระราชาที่กำลังทรงครองราชย์อยู่ แต่เป็นผลงาน
ของข้าราชการชั้นสูงหลายท่าน ผู้ที่มีส่วนสำคัญที่สุดก็คือข้าราชการชั้นสูงผู้มีนามว่า
มหิธรวรมัน ปรากฏในจารึกว่าในมหาศักราช ๘๔๓ ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๑๔๖๔ ท่านผู้
นี้ได้สร้างเทวรูปพระนารายณ์นามว่าไตรโลกนาถหรือเจ้าแห่งสามโลกขึ้นในปราสาท
หลังกลาง บรรดาภาพสลักบนผนังด้านในก็แสดงรูปพระนารายณ์ ๓ รูป ในบรรดารูป
เหล่านี้ภาพสลักบนผนังด้านใต้คงแสดงภาพพระนารายณ์ปางตรีวิกรมคือทรงเหยียบ
ทั้งพื้นแผ่นดิน อากาศ และสวรรค์ (รูปที่ ๓)

เพราะเหตุที่มีปราสาทถึง ๕ หลัง ปราสาทกระวันจึงเป็นศาสนสถานที่สำคัญ ผู้ดูแลรักษาศาสนสถานซึ่งบรรดาท่านผู้สร้างเป็นผู้มอบถวายก็มีเป็นจำนวนมาก อาจมีเป็นจำนวนทาสมากกว่า ๒๕๐ คน ปราสาทแห่งนี้ได้รับการดูแลรักษาในระยะเวลาต่อมาด้วย จารึกสั้น ๆ บนปราสาทหลังกลางกล่าวว่าใน พ.ศ. ๑๕๑๔ มีผู้ใจบุญท่านหนึ่งได้บริจาคทาสถวายแด่พระไตรโลกนาถ

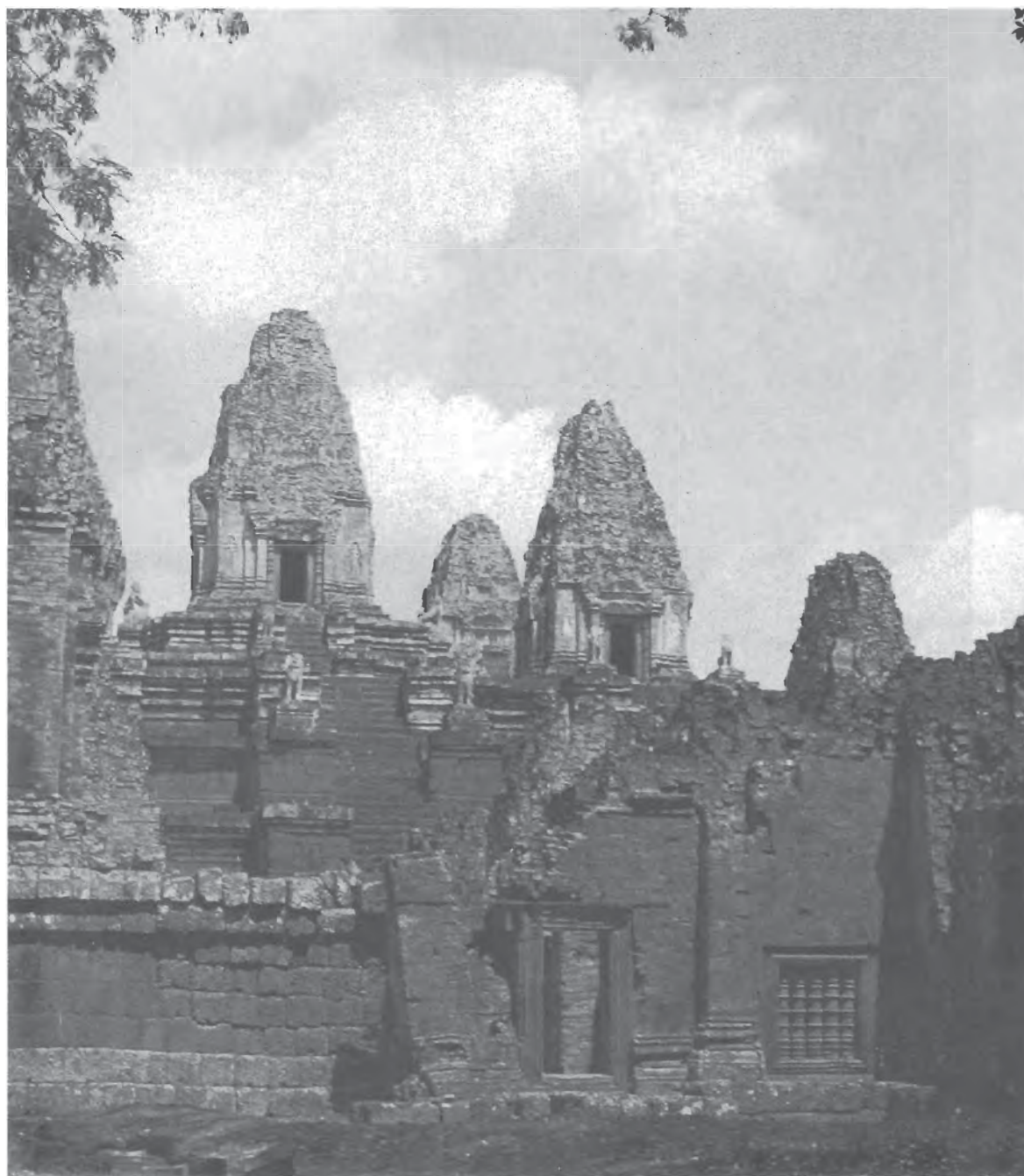
ในเมืองยโสธรปุระ พระเจ้าหรรษวรมันทรงสร้างศาสนสถานที่มีขนาดค่อนข้างเล็ก แต่ข้าราชการชั้นสูงกลับสร้างศาสนสถานซึ่งแสดงว่ามีบุคคลชั้นสูงที่ร่ำรวยอย่างไรก็ดีในขณะที่ศาสนสถานของพระราชาเป็นปราสาทที่สร้างขึ้นบนฐานสูง ภายใต้มีกอยู่ตรงกลางฐานและประกอบด้วยห้องค่อนข้างเล็ก ศาสนสถานของข้าราชการก็เป็นแต่เพียงปราสาทหลายหลังซึ่งสร้างขึ้นบนฐานเดี่ยว ๆ เพียงฐานเดียว ศาสนสถานทั้งสองแห่งคงจะมีความมุ่งหมายทางด้านศาสนาที่แตกต่างกัน

เราไม่สามารถทราบได้ว่าเมืองยโสธรปุระเป็นอย่างไรเมื่อพระเจ้าอีสานวรมันสิ้นพระชนม์ และราชสมบัติตกอยู่แก่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ ได้ทรงตั้งราชธานีอยู่ที่เกาะแกร์ ซึ่งพระองค์ได้ประทับอยู่มาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๖๔ สำหรับเมืองยโสธรปุระก็คงกลายเป็นเช่นเดียวกับเมืองหริหราลัย คือในระยะเวลาราว ๒๐ ปี ได้กลายเป็นเมืองในชนบทไป

๒. การเสด็จกลับมายังเมืองพระนครใน พ.ศ. ๑๔๘๗ ใน พ.ศ. ๑๔๘๕ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ สิ้นพระชนม์ลงที่เกาะแกร์ และมีโอรสขึ้นครองราชย์ต่อคือพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒ อย่างไรก็ตามอีก ๒ ปีภายหลังจากพระราชองค์ใหม่นี้ก็สิ้นพระชนม์ลงอีก ทำให้ราชวงศ์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ ต้องยุติลง ใน พ.ศ. ๑๔๘๗ ราชบัลลังก์จึงตกเป็นของราชันดาลาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ คือพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ ๒ ผู้เป็นโอรสของพระเชษฐภคินีของพระเจ้ายโสธรปุระ คือเจ้าหญิงมเหศวรเทวีผู้ได้ทรงเสกสมรสกับเจ้าชายมเหศวรวรมันผู้ทรงเป็นเจ้าของแห่งแคว้นภวปุระ แคว้นภวปุระดูเหมือนจะตั้งอยู่ทางภาคใต้ของประเทศลาวปัจจุบันซึ่งต่อมาได้กลายเป็นอาณาจักรจำปาศักดิ์ ในดินแดนแห่งนี้เป็นที่ตั้งของศาสนสถานอันเก่าแก่แห่งวัดภูมโนเขาลิงคบรรพต ดินแดนดังกล่าวเป็นศูนย์กลางดั้งเดิมของราชวงศ์เจนละ ดังนั้นวัดภูจึงเป็นศาสนสถานอันศักดิ์สิทธิ์ของกษัตริย์ขอม เนื่องจากทรงสืบลงมาจกแคว้นภวปุระทาง

รูปที่ ๓
ภาพสลักพระนารายณ์ปางตรีวิกรม ภายในปราสาทกระวันหลังกลาง
(หน้า ๑๓)

รูปที่ ๔
ปราสาทแปรรูป
(หน้า ๑๘)

พระบิดาและราชอาณาจักรขอมทางบรรพบุรุษของพระมารดา พระเจ้าราเชนทรวรมัน จึงทรงรวบรวมอาณาจักรทั้งสองเข้าด้วยกัน ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นความหวังของ บรรพบุรุษของพระองค์มาตั้งแต่ครั้งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒

จารึกหลายหลักซึ่งสลักขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมันได้แข่งขันกัน ในการกล่าวสรรเสริญพระองค์ จารึกปราสาทปักษีจำกรงกล่าวอ้างถึง *ความงามอัน มีเสน่ห์* ของพระราชา ซึ่งทำให้โลกต้องสรรเสริญถึงคุณความดีที่ถือกำเนิดมา

ตั้งแต่ขึ้นครองราชสมบัติพระเจ้าราเชนทรวรมันก็ได้ทรงย้ายราชธานีกลับมายัง เมืองพระนครและทรงวางระบกกษัตริย์ลงในกรอบที่พระปิตุลาของพระองค์คือพระเจ้า ยโสวรมันได้ทรงวางไว้แล้ว จารึกหลักหนึ่งกล่าวว่า *พระองค์ได้ทรงบูรณะเมืองยโสธรปุระ อันศักดิ์สิทธิ์* ซึ่งได้ถูกทอดทิ้งให้ว่างเปล่าอยู่เป็นเวลานาน

บรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ได้ย้ายกลับเข้ามาอยู่ยังเมืองพระนครพร้อมกับพระ เจ้าราเชนทรวรมัน ในบรรดาที่ปรึกษาของพระองค์ก็มีพราหมณ์คิวาจารย์ผู้ซึ่งได้เริ่ม เข้ารับราชการตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกนรรมันที่ ๒ อีกท่านหนึ่งซึ่งเรารู้จักแต่เพียง ตำแหน่งว่า *ราชกุมหามนตรี* ก็คงจะทำหน้าที่ทางด้านการปกครอง ท่านผู้นี้คงมีชีวิต อยู่จนหลังรัชกาลพระเจ้าราเชนทรวรมันและก็ได้รับราชการในรัชกาลต่อมา บุคคลที่ ๓ คือ กวินทรวิรมณะเป็นผู้นับถือพุทธศาสนา พระเจ้าราเชนทรวรมันได้ทรงมอบให้ ท่านควบคุมการก่อสร้างหลายแห่งเช่นพระราชวังหลวงและปราสาทแม่บุญตะวันออก ในปลายสมัยรัชกาลยังมีขุนนางชั้นสูงอีกท่านหนึ่งคือ พราหมณ์ยัชญวราหะ ท่านผู้นี้ เกี่ยวข้องกับพระราชวงศ์และจะมีหน้าที่อันสำคัญในสมัยต่อมา บุคคลเหล่านี้ได้รับ อภิสิทธิ์หลายประการและได้ทูลแนะนำให้พระเจ้าแผ่นดินทรงกระทำกิจกรรมหลาย อย่าง ในบรรดาศาสนสถานที่ท่านได้สร้างขึ้น จารึกก็แสดงให้เห็นว่าท่านเหล่านี้มั่งคั่ง เพียงไร ในบรรดาศาสนสถานดังกล่าว ที่มีชื่อเสียงที่สุดก็คือเทวาลัยที่ท่านยัชญวราหะ ได้สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๕๑๐ บนสถานที่ซึ่งมีชื่อว่าบ้านทายศรี

๓. ศาสนสถานพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๔๘๗-๑๕๑๑) ทรงสร้าง ขึ้นในบริเวณเมืองพระนคร ในการทรงสร้างศาสนสถานนั้น พระเจ้าราเชนทรวรมัน ทรงมีพระประสงค์ ๒ ประการ ประการแรกก็เพื่อแสดงถึงความถูกต้องในการสืบ ราชสันตติวงศ์ของพระองค์ และอีกประการหนึ่งก็เพื่อส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่าง พระองค์กับพระเจ้ายโสวรมันและกษัตริย์สมัยเมืองพระนคร

ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๕๐ ณ ปราสาทปักษีจำกรงซึ่งพระเจ้าหรรษวรมันได้ทรงสร้างขึ้น ตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เพื่อเพิ่มพูนธรรมะแก่พระราชบิดาและมารดาของพระองค์ จารึกก็กล่าวถึงพระเจ้าราเชนทรวรมันว่า พระราชาผู้ทรงคล่องแคล่วพระองค์นี้ ผู้ทรงประกอบไปด้วยความรู้สึกอันเป็นทิพย์ ได้ทรงสร้างประติมากรรมทองอันไม่สามารถเปรียบเทียบได้ของพระปรเมศวร (พระอิศวร) พร้อมกับกอิพิธิที่เหมาะสม รวมทั้งความสง่างามของปราสาทแห่งนี้ ซึ่งประดับไปด้วยปูนปั้น ได้มีการสงสัยกันว่าพระเจ้าราเชนทรวรมันได้ทรงสร้างปราสาทปักษีจำกรง ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่เหนือฐานสูงหรือเพียงแค่อโพรคให้ประดับประดาศาสนสถานแห่งนี้ด้วยปูนปั้นเท่านั้น ศาสตราจารย์เซเดส์ (Coedes) เชื่อในทฤษฎีแรก แต่หลังจากนั้นศาสตราจารย์บวสเชอลีเย่ (Boisselier) ได้กล่าวว่าตัวปราสาทปักษีจำกรงคงสร้างขึ้นในสมัยเดียวกับฐาน และพระเจ้าราเชนทรวรมันคงจะโพรคให้ประดับศาสนสถานแห่งนี้ด้วยปูนปั้นเท่านั้น ด้วยการใช้นูนปั้นสีขาวประดับปราสาทปักษีจำกรง ซึ่งตั้งอยู่บนฐานสูงเป็นชั้นนี้พระเจ้าราเชนทรวรมันก็ทรงกระทำให้ศาสนสถานแห่งนี้มีประกายแวววาวดุจเขาไกรลาส ซึ่งเป็นที่ประทับอันมั่นคงและส่องแสงสว่างของพระอิศวรและพระอุมา ประติมากรรมของพระผู้เป็นเจ้าทั้งสองนี้พระเจ้าหรรษวรมันได้ทรงสร้างไว้ก่อนแล้ว ด้วยเหตุที่พระเจ้าราเชนทรวรมันได้อาพระทัยใส่ต่อศาสนสถานที่เขาสร้างมาแล้วตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ พระองค์จึงทรงผูกพันกับประเพณีที่พระเจ้าโยศวรมันได้ทรงสร้างไว้แล้วให้มั่นคงยิ่งขึ้น

ศาสนสถานแห่งแรกที่พระเจ้าโยศวรมันได้ทรงสร้างขึ้นก็คือปราสาทโลเลยซึ่งสร้างขึ้นเพื่ออุทิศถวายแด่บรรพบุรุษของพระองค์กลางสระอินทรวฏากะอันเป็นสระใหญ่ที่พระเจ้าอินทรวรมันโพรคให้ขุดขึ้น ศาสนสถานแห่งแรกที่พระเจ้าราเชนทรวรมันโพรคให้สร้างก็คือปราสาทแม่บุญตะวันออกซึ่งทรงสร้างขึ้นเพื่ออุทิศแด่บรรพบุรุษของพระองค์เช่นเดียวกันกลางสระยโสธรตฎากะคือสระบารายตะวันออก แม้ปราสาทแม่บุญตะวันออกจะสร้างขึ้นบนเกาะกลางสระที่ขุดขึ้นเช่นเดียวกับปราสาทโลเลย แต่ลักษณะของปราสาททั้งสองแห่งนี้ก็ผิดกัน ปราสาทโลเลยประกอบด้วยปราสาทสี่หลังสร้างขึ้นบนฐานเดียวกัน แต่ปราสาทแม่บุญตะวันออกมีปราสาท ๕ หลัง หลังหนึ่งอยู่ตรงกลางและอีก ๔ หลังอยู่ที่ ๔ มุมตั้งอยู่บนฐานหลายชั้น ลักษณะเช่นนี้ทำให้นักไปถึงส่วนยอดของปราสาทพนมบาแก็ง อย่างไรก็ตามปราสาทพนมบาแก็งก็สร้างด้วยศิลาทราย แต่ปราสาทแม่บุญตะวันออกสร้างด้วยอิฐและตั้งอยู่บนฐานที่ก่อด้วยศิลาแลง

ในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมันช่างขอมได้หันมาใช้อิฐที่ประดับด้วยปูนปั้น ลวดลายเครื่องประดับในสมัยนี้ทำด้วยปูนปั้น คงมีแต่เฉพาะกรอบประตูหน้าต่างเท่านั้นที่สลักด้วยศิลาทราย

ปราสาทแม่บุญตะวันออก ๒ หลังอุทิศถวายแด่พระบิดามารดาของพระเจ้าราเชนทรวรมันภายใต้รูปของพระอิศวรและพระอุมา ปราสาทหลังกลางและอีก ๒ หลังที่มุมอุทิศถวายแด่ตรีมูรติคือ พระผู้เป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์ ๓ องค์ได้แก่ พระอิศวร พระพรหม และพระนารายณ์ หลังกลางเป็นที่ประดิษฐานศิวลึงค์นามว่าราเชนทเรศวร ตั้งอยู่เด่นเหนือประติมากรรมอีก ๔ รูป เนื่องจากตั้งอยู่กลางสระบารายตะวันออก และที่มุมฐานมีรูปช้างศิลาเผื่ออยู่รวมทั้งประดับไปด้วยลวดลายปูนปั้น ปราสาทแม่บุญตะวันออกคงจะเป็นศาสนสถานที่ยังคงงามมาก เส้นรอบนอกกลมกลืนกันได้อย่างงดงาม คือบนฐานแต่ละชั้นมีห้องยาวสร้างเหยียดไปตามทางขวาง ตัดกับเส้นตั้งของบันไดกลางฐานแต่ละทิศ รวมทั้งปราสาทที่สร้างอยู่บนยอด

แม้ว่าจะไม่ใช่ปราสาทที่มีขนาดใหญ่ที่สุด แต่ปราสาทแปรรูปซึ่งสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๕๐๔ ก็มีลักษณะประทับใจยิ่งกว่าปราสาทแม่บุญตะวันออก ฐานเป็นชั้นของปราสาทแปรรูปมีความสูงเกินกว่า ๑๒ เมตร บนยอดมีปราสาท ๕ หลังตั้งอยู่แบบเดียวกับที่ปราสาทแม่บุญตะวันออกโดยมีปราสาทหลังกลางเป็นศาสนสถานที่สำคัญที่สุด ในการสร้างปราสาทแปรรูปนี้ช่างขอมยังคงใช้ศิลาแลงและอิฐ ซึ่งประดับด้วยปูนปั้น เช่นเดียวกับที่ปราสาทแม่บุญตะวันออก ลักษณะใกล้เคียงกันระหว่างปราสาททั้งสองหลังมีอยู่มาก แต่องค์ประกอบและโดยเฉพาะความหมายก็แตกต่างกันไป

ปราสาทแปรรูปไม่ได้เข้าแทนที่ทั้งปราสาทพนมบาเค็งหรือปราสาททมที่เกาะแกร์ ทั้งสองแห่งนั้นเป็นสถานที่เคารพบูชา ยศฺเรศวร คือ ผู้เป็นใหญ่แห่งยศฺเรศวร และตรีภูวนศวร คือ ผู้เป็นใหญ่แห่งโลกทั้งสาม ตามลำดับ ที่ปราสาทแปรรูปมีการเคารพบูชาแบบใหม่สำหรับศิวลึงค์ราเชนทเรศวร ภัทเรศวร คือ ผู้เป็นใหญ่อันประเสริฐ ก็ได้แก่เทพเจ้าที่วัดภู ซึ่งเป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์สำหรับพระราชวงศ์ขอม

เราอาจเข้าไปยังปราสาทแปรรูปซึ่งสร้างขึ้นบนพื้นดินได้โดยทางเข้าซึ่งมีเสาศิลาปักเรียงรายอยู่สองข้าง บนฐานเป็นชั้นมีห้องยาว ๆ ซึ่งใหญ่โตมากกว่าที่ปราสาทแม่บุญตะวันออก และทางด้านทิศตะวันออกก็มีปราสาท ๕ หลังสร้างอยู่บนดินหน้าฐานเป็นชั้นคล้ายกับปราสาทที่วัดภู ปราสาทแปรรูปซึ่งมีสี่เขมเนื่องจากฐานก่อด้วยศิลาแลง

และตัวปราสาทก่อด้วยอิฐ เป็นสถาปัตยกรรมที่งามที่สุดแห่งหนึ่งในบริเวณเมืองพระนคร กรอบประตูและประตูลอคซึ่งสลักด้วยศิลาทรายสีค่อนข้างเขียว ได้จำหลักขึ้นอย่างประณีต บนปราสาทบางหลังยังคงมีเศษปูนปั้นติดอยู่กับผนังอิฐแสดงรูปเทพธิดาซึ่งมีรูปร่างสะอิดสะเอ้งและงามสง่ายิ่งกว่าเทพธิดาที่ปราสาทพนมบาแก้ง เทพธิดาเหล่านี้ก็คือผู้รักษาปราสาทเหล่านั้น (รูปที่ ๔)

ในระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๕๐๔ ขณะที่พระเจ้าราเชนทรวรมันทรงสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ขึ้นทางทิศตะวันออกของเมืองยโสธรปุระ พระองค์ก็โปรดให้สร้างพระราชวังหลวงขึ้นด้วย ในระยะนี้เป็นระยะแรกของการก่อสร้างปราสาทพิมานอากาศ ซึ่งตั้งอยู่ในเขตพระราชวังหลวง ปราสาทพิมานอากาศไม่มีระเบียงที่สร้างขึ้นบนฐานเป็นชั้นที่ก่อด้วยศิลาแลง รูปร่างของฐานเป็นชั้นของปราสาทพิมานอากาศใกล้เคียงกับฐานเป็นชั้นของปราสาทแปรรูปมาก แต่ที่มุมฐานมีรูปสลักคือสิงห์เช่นเดียวกับที่ปราสาทแม่บุญตะวันออก ตั้งแต่สมัยนี้เป็นต้นมา พระราชวังหลวงของขอมก็จะตั้งอยู่ ณ ที่นี้เป็นเวลานานตราบเท่าที่พระราชขอมยังคงประทับอยู่ในเมืองพระนคร

๔. การก่อสร้างของข้าราชการในรัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ นี้ ไม่เฉพาะแต่บรรดาพระราชขอมเท่านั้นที่ทรงสร้างศาสนสถานขึ้น ศาสนสถานที่สำคัญหลายแห่งเป็นผลงานของขุนนางชั้นสูง มีศาสนสถานเช่นนี้ ๓ แห่งที่สร้างขึ้นในบริเวณเมืองพระนคร

ศาสนสถานของข้าราชการแห่งแรกที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมันในบริเวณเมืองพระนครเป็นพุทธสถานคือปราสาทบัตขุม สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๔๘๖ โดยกวีนทวาริมถนะ ผู้ซึ่งพระเจ้าราเชนทรวรมันโปรดให้ควบคุมการก่อสร้างพระราชวังหลวงและปราสาทแม่บุญตะวันออก แม้ว่าพระเจ้ายโสธรมุนีจะได้ทรงสร้างวัดทางพุทธศาสนาขึ้น แต่ก็ดูเหมือนว่าพุทธศาสนาที่เมืองพระนครจะได้เสื่อมลงในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๔ จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จารึกในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้กล่าวถึงการฟื้นฟูใหม่ของพุทธศาสนา โดยกล่าวถึงการบูรณะพระพุทธรูปที่แตกหักและการสร้างวัดวาอาราม พุทธสถานเล็ก ๆ ที่บัตขุมมีปราสาท ๓ หลัง คงเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปและเทวดาอีก ๒ องค์ในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน

ศาสนสถานอีกสองแห่งซึ่งสร้างโดยขุนนางได้สร้างขึ้นในปลายรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ทั้งสองแห่งสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ แห่งหนึ่งคือปราสาทบัน-

ทาสตรีซึ่งเป็นศาสนสถานที่มีชื่อเสียงที่สุดแห่งหนึ่งในบริเวณเมืองพระนคร สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๕๑๐ โดยพราหมณ์ยัชญวราหะ และคงจะสำเร็จลงในรัชกาลต่อมา อีกแห่งหนึ่งก็คือปราสาทพระอินทร์โกสิยซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำเสียมราฐ จากศาสนสถานแห่งนี้ยังคงเหลือปราสาทอิฐสองหลังซึ่งสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๕๑๑ ซึ่งเป็นปีสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าราเชนทรวรมัน พราหมณ์ซึ่งมาจากประเทศอินเดียชื่อทิวากรภักฎ์ และได้เสกสมรสกับราชธิดาองค์หนึ่งของพระเจ้าราเชนทรวรมันเป็นผู้สร้างปราสาทแห่งนี้

ศาสนสถานของขุนนางชั้นสูงมีประโยชน์ในการศึกษาเกี่ยวกับเมืองพระนคร เพราะเป็นศาสนสถานที่มีรูปร่างผิดแผกไปจากศาสนสถานที่สร้างขึ้นโดยพระราชจาริกที่มีอยู่ก็ทำให้เราทราบถึงการจัดระบบทางสังคมและกฎหมายของอาณาจักรขอม ในขณะนั้น จาริกได้กล่าวถึงการมอบถวายสิ่งของด้วยการบริจาคหรือโดยการสืบทอดทางมรดก ด้วยเหตุนี้จาริกจึงกล่าวแสดงถึงเชื้อสายของสกุลต่าง ๆ ด้วย

๕. ปลายรัชกาลพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ ๒ พระเจ้าราเชนทรวรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๕๑๑ ภายหลังการรบพุ่งมีชัยชนะต่อพวกจาม กองทัพขอมได้ยกเข้ารุกรานอาณาจักรจัมปา ได้ยึดประติมากรรมทองจากเทวาลัยโพนครที่เมืองญาดริงไป เมื่อสิ้นพระชนม์นั้นพระเจ้าราเชนทรวรมันได้ทรงมอบอำนาจแด่โอรสของพระองค์คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ซึ่งยังทรงเป็นเด็กหนุ่มหรือทารกอยู่

๖. การขึ้นครองราชสมบัติของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ จาริกกล่าวว่า มีโอรสของศรีราเชนทรวรมัน ผู้เป็นบ่าวแห่งสายคลั่นทิพย์คือพระราชวงศ์ ได้แก่พระราชาสรีชัยวรมเทพผู้ได้รับชัยชนะ เจ้าชายองค์นี้ผู้ได้ขึ้นครองราชย์ที่เมืองพระนครใน พ.ศ. ๑๕๑๑ ได้ทรงรับการพรรณนาไว้จากจาริกที่ปราสาททอมมุสว่า ทรงมีผิวสีน้ำตาล หน่อม มีพระเนตรเปรียบประดุจคอกบัวและพระบาทประดับด้วยลายคอกบัว.....มีพระหัตถ์สวงามประดับด้วยลายวงจักร ทรงมีความเฉลียวฉลาด มีพระศรีเป็นผู้ประดับประคอง

ทางด้านจริยธรรม ภาพของพระองค์ก็ได้ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน จาริกกล่าวว่า ทรงมีความถูกต้องอย่างสมบูรณ์ ทรงประกอบด้วยโชคลาภ.....เพียงพร้อมไปด้วยความฉลาดอันล้ำเลิศ พระองค์ส่องแสงเป็นประกายดุจดังพระนารายณ์อีกองค์หนึ่ง.....ทรงมีความแข็งแกร่งกล้าหาญ นำชนชมในพระคำรัส จาริกวัดสติได้ย้าถึงคุณความดีของพระองค์ว่า เปรียบประดุจบิดาซึ่งเป็นที่รักใคร่ของบุตร พระองค์ทรงเข็ดน้ำตาของประชาชนของพระองค์ที่ได้รับ ความทุกข์ยากด้วยพระกรที่เหยียดลงมา

คุณสมบัติทางด้านจริยธรรมของพระองค์ก็ได้กล่าวถึงคุณความดีของพระราชินีซึ่งทำให้มีสันติสุขและความเป็นระเบียบอันดีงามภายในราชอาณาจักร คำบรรยายทางด้านกายภาพของพระองค์ แสดงถึงลักษณะพิเศษบางประการเช่นพระหัตถ์ซึ่งประดับด้วยลายรูปวงจักร ซึ่งเป็นลักษณะที่ต้องปรากฏมีอยู่บนพระวรกายของพระจักรพรรดิ

พระเจ้าจักรพรรดิที่ ๕ ทรงมีพระชนมายุน้อยเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ ชูนางชั้นสูงหลายท่านซึ่งมีหน้าที่สำคัญอยู่ในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมันก็ได้มีความรุ่งโรจน์เพิ่มขึ้นไปอีก ในบรรดาท่านเหล่านั้นก็มีพระสวามีของพระเชษฐภคินีของพระองค์คือพราหมณ์ทิวากรภักฏ์ แต่ผู้ที่มีอำนาจมากที่สุดก็คงเป็นพราหมณ์ยัชฌูวราหะ ท่านผู้นี้อยู่ในบุคคลชั้นสูงของอาณาจักรชอมเพราะเหตุว่ามารดาของท่านเป็นราชธิดาของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๑ ซึ่งได้ทรงเสกสมรสกับพราหมณ์ผู้หนึ่ง

๗. ยัชฌูวราหะผู้สร้างปราสาทบันทายสรี บุคคลผู้นี้เป็นผู้สร้างปราสาทบันทายสรี และเป็นพราหมณ์นักปราชญ์ จาริกที่เสกตาคูย (Sek Ta Tuy) ได้กล่าวเกี่ยวกับเขาว่า พราหมณ์-กษัตริย์ผู้นี้ผู้นามว่ายัชฌูวราหะเป็นผู้ได้ถึงซึ่งอีกฟากหนึ่งของศิลปวิทยาการ เป็นอาจารย์แห่งศาสนาพราหมณ์ลัทธิ ไศวนิกายและพระอาจารย์ท่านแรกของพระราชินีแห่งอาณาจักรกัมพูชา ท่านผู้นี้เป็นผู้ปกครองพระเจ้าจักรพรรดิที่ ๕ เมื่อยังทรงพระเยาว์ จาริกกล่าวว่า ท่านเป็นผู้ตกลงในกิจการทุกอย่าง เมื่อพระราชินีทรงเป็นหนุ่มแล้ว อิทธิพลของยัชฌูวราหะก็ยังคงมีอยู่มาก เพราะเหตุว่าพระราชินี ได้ทรงรับคำอร้องจากพระอาจารย์ของพระองค์และทรงมีพระทัยพร้อมที่จะอำนวยความสะดวกให้ พระองค์ได้ทรงออกประกาศเกี่ยวข้องกับนามของท่านผู้นี้ ด้วยเหตุนี้จึงไม่น่าแปลกประหลาดใจที่บุคคลซึ่งมีอำนาจอันสำคัญในราชอาณาจักรเช่นนี้ จะสามารถสร้างปราสาทบันทายสรีขึ้นมาได้

ปราสาทบันทายสรีเป็นปราสาทที่มีชื่อเสียงที่สุดแห่งหนึ่งในบริเวณเมืองพระนคร ปราสาทแห่งนี้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองโดยห่างออกไปประมาณ ๓๐ กิโลเมตร ใกล้กับแม่น้ำเสียมราฐ ในบริเวณซึ่งเรียกว่าอิศวรปุระหรือเมืองของพระอิศวร ปราสาทแห่งนี้สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๕๑๐ ก่อนเวลาสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าราเชนทรวรมันเพียงเล็กน้อย และสำเร็จลงในรัชกาลของพระเจ้าจักรพรรดิที่ ๕ ปราสาทแห่งนี้อุทิศถวายพระอิศวรภายใต้พระนามว่า *ตรีภูวนมเหศวร* หรือ ผู้เป็นใหญ่แห่งโลกทั้งสาม เป็นปราสาทที่สร้างด้วยศิลาทรายสีชมพูและมีขนาดเล็กลงทุกทีเมื่อเข้าไปใกล้

ปราสาทหลังกลาง หลังจากที่เราเข้าไปในบริเวณปราสาททางประตูทิศตะวันออกซึ่งมีขนาดเท่ากับปราสาทโดยทั่วไปในสมัยนั้นแล้ว เมื่อเดินต่อเข้าไปในบริเวณถัดไป เราจะผ่านทางเดินที่มีขนาดเล็กลงทุกที จนกระทั่งต้องก้มตัวเข้าไปในปราสาทหลังกลาง การที่ปราสาทมีขนาดเล็กเช่นนี้รวมทั้งความมั่งคั่งอลังการของลวดลายเครื่องประดับ ทำให้กล่าวกันว่าปราสาทบันทายศรีมีลักษณะดุจเครื่องเพชรพลอย

ตัวเทวาลัยสร้างขึ้นตามแกนกลาง ซึ่งตัวอาคารต่าง ๆ กันสร้างขึ้นอย่างได้ระเบียบทั้งสองข้างของแกนกลางนั้น กล่าวคือตั้งแต่ประตูซุ้มภายนอกด้านทิศตะวันออกไปจนถึงประตูซุ้มภายนอกด้านทิศตะวันตกโดยผ่านปราสาทหลังกลางไป ลักษณะเช่นนี้แตกต่างอย่างเห็นได้ชัดจากแผนผังซึ่งมีจุดศูนย์กลางรวมอยู่ที่ปราสาทบนฐานเป็นชั้นเช่นที่ปราสาทพนมบาเค็งหรือปราสาทแปรรูป

ปราสาทหลังกลางมีปราสาทอยู่สองข้างและมีห้องสำหรับเคารพบูชาอยู่ด้านหน้าตามแบบในประเทศอินเดีย ทั้งหมดนี้สร้างอยู่บนหินฐานเดียวกันซึ่งสูง ๕๐ เซนติเมตรทางทิศตะวันออกของฐานและสร้างอยู่ ๒ ข้างของแกนกลาง ก็ได้แก่อาคาร ๒ หลังซึ่งเรียกกันว่า *ห้องสมุด* ทั้งสองหลังนี้คงเป็นอาคารเล็ก ๆ ซึ่งใช้สำหรับเก็บรักษาคัมภีร์หรือวัตถุที่ใช้ในพิธีเคารพบูชา อาคารทั้งหมดนี้รวมกันอยู่ภายในบริเวณชั้นในปราสาทบันทายศรีประกอบด้วยบริเวณ ๔ ชั้นซึ่งมีประตูเข้าทั้งทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก เช่นเดียวกับปราสาทขอมส่วนใหญ่ ประตูเหล่านี้ก็คือประตูซุ้มหรือโคปุระซึ่งใช้เป็นประตูประดิษฐานประติมากรรมด้วย

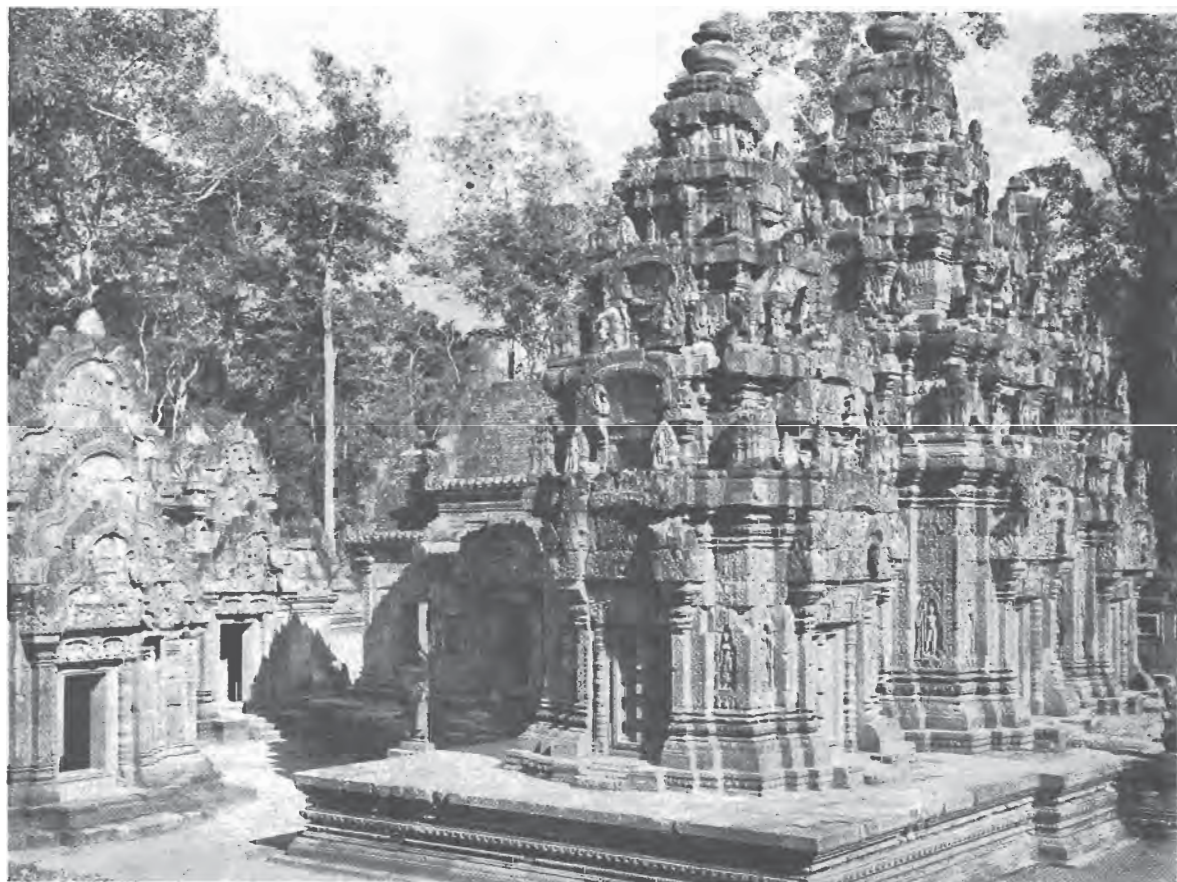
ลวดลายเครื่องประดับที่ปราสาทบันทายศรีสลักอย่างวิจิตรบรรจง ศิลาทรายสีชมพูใช้ได้อย่างดีมากสำหรับการสลักเช่นนี้ ช่างสลักลวดลายเหล่านี้ได้ประสบความสำเร็จอย่างยิ่งในการสลักประติมากรรมเป็นจำนวนมากมาย แต่ก็ได้กระทำให้มากจนเกินไป ประติมากรรมเหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นชายเช่นทวารบาล หรือหญิงเช่นเทพธิดา ซึ่งเป็นผู้เฝ้าเทวาลัยและสลักอยู่บนผนังศาสนสถาน ย่อมเต็มไปด้วยชีวิตจิตใจและความงามสง่า (รูปที่ ๕)

บนหน้าบันของห้องสมุดและโคปุระ มีภาพเล่าเรื่องเข้ามาสลักแทนที่ลวดลายพันธุ์พฤกษาซึ่งแต่เดิมมีแต่เพียงรูปเทวดาองค์เดียวอยู่ตรงกลาง ที่ปราสาทบันทายศรีจัดว่าเป็นครั้งแรกในพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ที่เราเห็นมีภาพบุคคลในอาการกิริยาต่าง ๆ เช่น กำลังบำเพ็ญสมาธิ กำลังสู้รบ หรือกำลังเดินอยู่ในป่า บนหน้าบันทั้งสองของ

ห้องสมุดทางด้านทิศใต้ มีการสลักภาพพระอิศวรกำลังประทับนั่งอยู่เหนือเขาไกรลาส ซึ่งแสดงโดยฐานเป็นชั้นคล้ายกับฐานเป็นชั้นของศาสนสถานซึ่งแสดงถึงสัญลักษณ์ของภูเขา ที่ห้องสมุดทางทิศเหนือภาพสลักบนหน้าบันแสดงภาพพระอินทร์กำลังบันดาลให้ฝนตกลงมาในป่าซึ่งทำให้เป็นที่ชื่นชมแก่นมนุษย์และสัตว์ บนอาคารแห่งเดียวกันนี้ เหนือหน้าบันทางทิศตะวันตกก็แสดงภาพพระกฤษณะกำลังประหารพระยาหงส์ในพระราชวัง ภาพที่สลักขึ้น ณ ปราสาทบันทายศรีนี้ออกเหนือไปจากความงามในฝีมือการสลักและความได้สัดส่วนขององค์ประกอบแล้ว ยังมีคุณค่าเกี่ยวกับมนุษย์อย่างลึกซึ้งอันอาจเห็นได้จากความรู้สึกที่แสดงออกมาจากภาพเหล่านั้น รวมทั้งเป็นพยานหลักฐานชิ้นแรกที่เราได้ทราบเกี่ยวกับชีวิตของชนชาวขอมในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖

๔. เมืองพระนครในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เมื่อพระเจ้าราเชนทรวรมันทรงกลับมาประทับยังเมืองพระนคร พระองค์ได้ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นภายนอกขอบเขตของเมืองที่พระปิตุลาของพระองค์คือพระเจ้าโยศวรมันได้ทรงวางไว้ เมื่อทรงสร้างปราสาทพิมานอากาศ พระเจ้าราเชนทรวรมันก็ทรงสร้างพระราชวังหลวงขึ้นทางตอนเหนือของเมืองยโสธรปุระ ปราสาทพิมานอากาศได้สร้างขึ้นบนแกนเหนือ-ใต้ของเมือง ประตูดุ้มของพระราชวังหลวงแห่งนี้น่าจะสร้างขึ้นในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ทั้งนี้ถ้าเราพิจารณาจากลวดลายเครื่องประดับ ทางด้านหน้าของพระราชวังหลวง ก็คงจะได้สร้างปราสาทคลังหลังเหนือและใต้ซึ่งมีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขึ้นในระยะเดียวกันกับการสร้างประตูซุ้ม หลังปราสาทคลังเหนือมีปราสาทเล็ก ๆ ในศิลปะแบบปราสาทบันทายศรี

ตั้งแต่สมัยนั้นเป็นต้นมาจึงมีกลุ่มอาคารอยู่ ๓ กลุ่มในบริเวณเมืองพระนคร คือ ตรงกลางของเมืองยโสธรปุระเมืองแรกก็มีปราสาทพนมบาเค็ง ปราสาทปักษีจำกรง และปราสาทเบ (Bei) ทางตอนเหนือของเมืองก็มีพระราชวังหลวงและอาคารบางแห่งที่อยู่ล้อมรอบลานใหญ่ ทางทิศตะวันออกนอกเมืองก็มีปราสาทแม่บุญดูตะวันออก ปราสาทแปรรูป กระวัน และบัตซุม นอกไปจากศาสนสถานเหล่านี้ก็ควรเพิ่มปราสาทเล็ก ๆ ที่พระอินทร์โกสีย์ลงไปด้วย สำหรับปราสาทบันทายศรีนั้น แม้จะเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มอาคารในบริเวณเมืองพระนคร แต่ก็อยู่ในอิศวรปุระซึ่งเป็นกลุ่มที่อยู่นอกเมืองยโสธรปุระออกไป

รูปที่ ๕
ปราสาทบันทายศรี
(หน้า ๒๑)

รูปที่ ๖

ภาพสลักพระกฤษณะกำลังประหารพระยาหงส์ บนหน้าบันที่ปราสาทบันทายศรี
(หน้า ๒๓)

เราไม่สามารถทราบได้ว่าบ้านของประชาชนสามัญที่เมืองพระนครเป็นอย่างไร หรือว่าตั้งอยู่อย่างไรในเมืองพระนคร อย่างไรก็ตามก็ตีหน้าบันชั้นหนึ่งที่ปราสาทบันทายศรี ก็แสดงภาพพระราชนิเวศน์ของพระยาองค์ที่เมืองมธูรา ตำแหน่งที่ตกแต่งอย่างสวยงามนั้น เป็นอาคารที่สร้างอยู่บนเสาสูง เสาเหล่านี้รองรับพื้นของอาคารอยู่ พระกฤษณะทรง ประหารพระยาองค์ในท้องใหญ่ซึ่งมีท้องเล็กกว่าอยู่สองข้างและโดยเฉพาะเพดานของ สองห้องนั้นก็ต่ำกว่าท้องใหญ่ สองห้องนี้เป็นที่สตรีในราชสำนักของพระยาองค์หลบ เข้าไปซ่อนตัวร้องไห้อยู่ แม้จะมีหลังคาสูงแต่ตำแหน่งนี้ก็ยังมีเพียงชั้นเดียว อย่างไรก็ตามก็ตีหน้าห้องด้านข้างนั้นมีท้องเล็ก ๆ ซึ่งมีหน้าบันประกอบและอาจใช้เป็นที่อยู่อาศัยได้ เพราะเหตุว่ามีหน้าคานปรากฏอยู่ที่หน้าต่างด้านบนของหลังคา สถาปัตยกรรมเช่นนี้คง เป็นอาคารที่สร้างด้วยไม้และมีการสลักประกอบอย่างมากมาย ดูเหมือนจะมีฝ้าคลุม เพดานของท้องใหญ่ ที่ชื่อของห้องด้านข้างและระหว่างเสาที่รองรับอาคารก็มีพวงมาลัย ห้อยอยู่ (รูปที่ ๖)

อย่างไรก็ตามน่าจะเป็นความจริงที่ว่าอาคารบางแห่งในพระราชวังและในที่อยู่ของ ชนชั้นสูงคงจะมีลักษณะเช่นเดียวกับสถาปัตยกรรมตามประเพณีดั้งเดิมในสมัยปัจจุบัน สำหรับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนที่อาศัยอยู่ในเมืองพระนครในสมัยนั้นไม่ว่าจะ ยากดีมีเงินอย่างไรเราก็ไม่สามารถจะทราบได้ ภาพเล่าเรื่องที่แสดงถึงชีวิตประจำวัน ยังไม่ค่อยปรากฏในภาพสลักขอมจนกระทั่งถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗

บทที่ ๓

เมืองพระนครภายใต้ราชวงศ์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๖๒๓)

๑. รัชกาลของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๔-๑๕๔๕) พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๕๔๔ พระองค์คงจะทรงมีพระชันษาเพียง ๔๐ กว่าเท่านั้น และไม่มีพระโอรสธิดา การสืบราชสมบัติจึงตกไปอยู่แก่พระญาติคือ พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ ผู้ทรงมีพระอาทิตย์อุทัยเป็นผู้คุ้มครอง พระราชองค์ใหม่นี้ทรงเป็นนัดดาของมเหสีองค์หนึ่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ดังนั้นการสืบราชสมบัติของพระองค์จึงอาจมีการโต้แย้งได้ จารึกสดกก็ออกธรมไม่ได้กล่าวถึงพระองค์เลย พระองค์ทรงครองราชย์อยู่เพียง ๑ ปีเท่านั้น เพราะเหตุว่าสิ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. ๑๕๔๕ ทั้งในเมืองพระนครหรือในดินแดนอื่น ๆ ก็ไม่มีศาสนสถานแห่งใดที่อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ทรงสร้างขึ้นได้

การขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์คงจะมีการโต้แย้งและกึ่งจะมีการแตกแยกเกิดขึ้นแล้วในรัชกาลอันสั้นนี้ การที่พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ สิ้นพระชนม์ลงทำให้เกิดมีการสงครามแย่งราชสมบัติขึ้นในอาณาจักรขอม การสงครามนี้คงมีอยู่เกือบ ๑๐ ปี และจบลงด้วยราชวงศ์ใหม่ขึ้นครองราชย์

๒. พระเจ้าชัยวรมันและสงครามสืบราชสมบัติ มีเจ้าชายอยู่ ๒ องค์ซึ่งคงจะได้เข้าแย่งราชสมบัติกันแล้วตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันยังทรงพระชนม์อยู่ องค์หนึ่งคือพระเจ้าชัยวรมันซึ่งดูเหมือนจะได้ขึ้นครองราชสมบัติต่อทันทีที่เมืองพระนคร อีกองค์หนึ่งคือพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ซึ่งต้องทรงใช้เวลาอยู่หลายปีกกว่าจะเข้ายึดเมืองพระนครได้ อย่างไรก็ตามผู้ที่ครองราชย์ต่อลงมาอย่างแน่นอนก็คือพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ และโอรสของพระองค์

พระเจ้าชัยวรมันอาจเป็นผู้เข้าแย่งราชสมบัติและจารึกสดกก็ออกธรมก็ไม่ได้กล่าวถึงพระองค์อีกเช่นเดียวกัน พระองค์อาจถูกขับไล่ออกไปจากเมืองพระนครตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๔๕ อย่างไรก็ตามพระนามของพระองค์ก็ยังปรากฏอยู่ในจารึกของขอม เราไม่สามารถทราบได้ว่าพระองค์ทรงมีสิทธิในราชสมบัติหรือทรงเข้าแย่งราชสมบัติ จารึก

ปราสาทตระเพียงรูก่แล้วแต่เพียงว่า ทรงมีที่ประทับทองซึ่งมีมัจฉาด้วยเกสรของพวงมาลัยคอกไม้ (ซึ่งประดับ) เตียรของพระราชาทูกองคที่น้อมลง พระราชาศรัยวีรวรมันก็ทรงได้เป็นเจ้าของแผ่นดินในมหาศักราช ๕๒๔

ระยะเวลาซึ่งเป็นมหาศักราชนี้ตรงกับ พ.ศ. ๑๕๔๕ จารึกหลักเดียวกันนี้หลังจากสรรเสริญความงามของพระองค์แล้ว ก็กล่าวถึงความรู้ของพระองค์ และกล่าวเปรียบเทียบว่า เช่นเดียวกับแม่น้ำคงคา วิทยาการซึ่งมีหลายสาขาก็ได้ไหลลงไปยังมหาสมุทรซึ่งมีลักษณะอันประเสริฐนี้ พระองค์ยังคงประทับอยู่ในบริเวณเมืองพระนครตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๔๖-๑๕๔๕ แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้ว่าในปีใดที่พระองค์ทรงถูกคู่แข่งขันของพระองค์ขับไล่ออกไปจากเมืองพระนคร

เพื่อจะทำให้อำนาจของพระองค์มั่นคงยิ่งขึ้น พระเจ้าชัยวีรวรมันก็ทรงพยายามที่จะแสวงหาความสนับสนุนจากข้าราชการชั้นสูงด้วยการพระราชทานทรัพย์สินสมบัติหรือทรงยืนยันทรัพย์สินสมบัติที่ท่านเหล่านั้นได้มีมาแต่ก่อนแล้ว ลงท้ายด้วยความต้องการที่จะสงวนรักษาทรัพย์สินสมบัติที่ได้มาแต่รัชกาลก่อน ๆ ข้าราชการชั้นสูงหลายท่านก็สนับสนุนพระองค์ ทรัพย์สินสมบัติหรือที่ดินเหล่านี้คงจะมีปัญหา เพราะเหตุว่าจารึกได้กล่าวซ้ำหลายครั้งว่าจำเป็นต้องมีการปักหลักเขตกันใหม่ เนื่องจากหลักเหล่านั้นได้ถูกโยกย้ายไป

๓. ศาสนสถานของพระเจ้าชัยวีรวรมัน การสร้างศาสนสถานและรักษาให้คงอยู่ในสภาพดีเป็นงานของพระมหากษัตริย์ คิดกันว่าพระเจ้าชัยวีรวรมันอาจเป็นผู้ทรงสร้างปราสาทพิมานอากาศ แต่ฐานเป็นชั้นของปราสาทแห่งนี้ก็อาจสร้างมาแล้วก่อนหน้านั้น ศาสตราจารย์บวสเชอลีเยคิดว่ปราสาทตาแก้วซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองพระนครหลวงอาจเป็นศาสนสถานี่พระเจ้าชัยวีรวรมันทรงสร้างขึ้น ปราสาทตาแก้วนี้กล่าวกันว่ก็คือ *เหมศริงคคีรี* หรือ *ภูเขาแห่งเขาทอง* ซึ่งบางครั้งก็ใช้เป็นนามของเขาพระสุเมรุ จารึกซึ่งค้นพบที่ปราสาทตาแก้วเป็นของขุนนางชั้นสูงผู้มีนามว่าโยคีศวรรบัณฑิต ท่านผู้นี้เป็นข้าราชการในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ จารึกได้กล่าวด้วยว่าท่านผู้นี้ได้รับราชการกับพระราชก ผู้ทรงสร้าง*เหมศริงคคีรี*ให้สำเร็จ ถ้าปราสาทตาแก้วตรงกับ*เหมศริงคคีรี* จริง ๆ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ก็คงจะทรงสร้างปราสาทแห่งนี้ให้สำเร็จตามความจริงปราสาทตาแก้วซึ่งเป็นปราสาทที่สำคัญมากนั้นก็ยังไม่สำเร็จ เพราะปรากฏว่ลวดลายเครื่องประดับเพิ่งเริ่มลงมือสลักเท่านั้น

ศาสตราจารย์เซเดสก็คิดว่าสามารถค้นพบคำอธิบายที่ว่าเหตุใดปราสาทตาแก้วจึงยังคงสร้างไม่สำเร็จในจารึกหลักเดียวกัน จารึกหลักนี้ได้กล่าวว่ามีฟ้าผ่าลงมาลงมายังเหมศรีงคคีรีอย่างไรและท่านโยคีศวรบัณฑิตได้กระทำพิธีขับล้างล้างร้ายนี้อย่างไร จารึกได้กล่าวว่าคุณผู้นี้ได้เริ่มสร้างปราสาทแห่งนี้ให้สำเร็จลงด้วย *การช้อตลา* ศาสตราจารย์เซเดสก็กล่าวว่า ด้วยเหตุที่ฟ้าผ่าลงมาลงมายังปราสาทแห่งนี้จึงทำให้ปราสาทแห่งนี้สร้างไม่สำเร็จ อย่างไรก็ตามก็จารึกก็ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าเหมศรีงคคีรีได้สร้างสำเร็จลงหลังจากฟ้าผ่าแล้ว ศาสตราจารย์บวสเชอติเยจึงคิดว่าเป็นการเข้าใจผิดที่ดีความว่าเหมศรีงคคีรีคือปราสาทตาแก้ว และปราสาทตาแก้วนี้สร้างไม่สำเร็จด้วยเหตุผลอย่างอื่น ท่านคิดว่าการฟ่ายแพ้ของพระเจ้าชัยวรมันต่างหากที่ทำให้ปราสาทแห่งนี้ซึ่งพระองค์ทรงเริ่มสร้างขึ้นต้องถูกทอดทิ้งไป ศาสตราจารย์บวสเชอติเยเห็นว่าเหมศรีงคคีรีนั้นไม่ใช่ปราสาทตาแก้ว แต่น่าจะเป็นปราสาทพิมานอากาศมากกว่า

จากทางด้านสถาปัตยกรรม ขนาดและวัตถุที่ใช้ในการก่อสร้าง ปราสาทตาแก้วก็คงจะสร้างขึ้นโดยพระมหากษัตริย์จริง ๆ โดยมีฐานเป็นชั้น ๕ ชั้นรองรับปราสาท ๕ หลังอยู่ข้างบน หลังหนึ่งอยู่ตรงกลางและอีก ๔ หลังอยู่ที่สี่มุม ทั้งหมดสร้างด้วยศิลาทราย อย่างไรก็ตามเราก็ไม่ได้ค้นพบจารึกของกษัตริย์ผู้ทรงสร้างเลย บรรดาจารึกที่ค้นพบกล่าวถึงแต่เพียงกิจกรรมที่ขุนนางชั้นสูงได้จัดทำขึ้นตามพระราชโองการของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ พระองค์ย่อมไม่ทรงสามารถละทิ้งหรือสืบทอดการก่อสร้างสำคัญที่พระราชกู่แข่งขันของพระองค์ผู้ฟ่ายแพ้ได้ทรงสร้างค้างไว้ให้สำเร็จในพระนามของพระองค์ได้ ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงมอบการรักษาและการทะนุบำรุงศาสนสถานแห่งนี้ให้แก่ข้าราชการชั้นสูงของพระองค์เท่านั้น

ด้วยเหตุที่ว่ายังสร้างไม่สำเร็จ ในปัจจุบันปราสาทตาแก้วจึงเป็นปราสาทที่แข็งแรงและน่าชมจากความบริสุทธิ์ได้สัดส่วน ปราสาทตาแก้วเป็นปราสาทแห่งแรกในบรรดาศาสนสถานขอมที่มีมุขอยู่หน้าทางเข้าทั้งสี่ของปราสาท และบนฐานเป็นชั้น ๆ ที่ ๒ ก็มีระเบียงยาววางอยู่ล้อมรอบ ระเบียงนี้จะขาดจากกันก็แต่เฉพาะทางเข้าทั้งสี่ทิศซึ่งมีลัทธิพลทางเข้ามาค้นเท่านั้น เคยมีบางท่านคิดว่าสถาปัตยกรรมขอมงดงามเนื่องจากกลดลลายเครื่องประดับ แต่ปราสาทตาแก้วซึ่งเกือบจะไม่มีลวดลายเครื่องประดับเลยก็แสดงให้เห็นว่าเป็นสถาปัตยกรรมขอมซึ่งได้สัดส่วน และความบริสุทธิ์ของเส้นรอบนอกก็ได้ถึงซึ่งความสมบูรณ์อย่างแท้จริง (รูปที่ ๗)

รูปที่ ๓
ปราสาทตาแก้ว ถ่ายจากทิศเหนือ
(หน้า ๒๖)

รูปที่ ๘
ภาพสลักเรื่องรามเกียรติ์
บนผนังประตูซุ้มชั้นกลางด้าน
ทิศเหนือของปราสาทบาปวน
(หน้า ๓๑)

๔. พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๕๓) ในระยะซึ่งเรายังไม่ทราบแน่นอน แต่ก็คงอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๕๓ พระเจ้าชัยวรมันก็ได้ทรงสูญหายไปจากเหตุการณ์ในอาณาจักรขอม คงเหลือแต่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ซึ่งเคยเป็นคู่แข่งเท่านั้น

ใครคือคู่แข่งของพระเจ้าชัยวรมันองค์นี้ จารึกปราสาทกุกปริงจรัม (Kuk Pring Chrum) ได้สรรเสริญพระองค์ว่า มีพระราชองค์หนึ่งทรงนามว่าศรีสุริยวรมัน ทรงสืบลงมาแต่สุริยวงศ์ เป็นเครื่องประดับของสถานะแห่งพระราชฯ เทียบพร้อมไปด้วยประกายจากดวงอาทิตย์หลายดวง..... ทรงเป็นท้าวภูเวรในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการมีน้ำพระทัยกว้างขวาง เป็นมหาสมุทรสำหรับความมั่นคง ดวงอาทิตย์สำหรับความโอ้อ่า สิ่งสำหรับความกล้าหาญ ดวงจันทร์สำหรับความงาม เป็นเจ้าแห่งศิลปวิทยาการ

เราไม่ทราบว่าพระองค์ทรงอ้างสิทธิอะไรในการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ จารึกหลักหนึ่งกล่าวแต่เพียงว่า ทรงสืบลงมาจากสกุลทางด้านสตรีของพระเจ้าศรีอินทรวรมันซึ่งทรงอยู่ในสกุลแห่งกษัตริย์ พระองค์ทรงเป็นเครื่องประดับในการสืบราชสันตติวงศ์ แม้ว่าราชสกุลวงศ์เช่นนี้จะมีความจริงก็จริง แต่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ก็มีได้ทรงอยู่ในสกุลอื่นที่แตกต่างออกไปจากผู้ที่เคยครองราชย์มาก่อนพระองค์ พระองค์ทรงเกี่ยวข้องกับพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๑ ทางพระมเหสีคือพระนางวีรลักษมี พระนางอาจทรงเป็นมเหสีหม้ายของพระเจ้าชัยวรมันก็ได้ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ คงจะได้ทรงเสกสมรสกับนาง เพื่อจะทำให้การขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์ถูกต้องตามกฎหมาย

ได้มีการกล่าวอ้างโดยที่ไม่มีหลักฐานยืนยันอย่างแน่นอนว่าพระองค์ทรงเป็นเชื้อสายขวามลายู การกล่าวอ้างเช่นนี้ได้อาศัยบรรดาคำนานที่แต่งขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ในประเทศไทยเป็นหลัก คำนานเหล่านี้ได้กล่าวอ้างถึงการเข้ามาเกี่ยวข้องกับดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาคือที่เมืองลพบุรีของกัมพูชราช ผู้เป็นโอรสของพระราชองค์หนึ่งในแคว้นแห่งหนึ่งในแหลมมลายู คิดกันว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ทรงมีประเทศราชอยู่ในภาคกลางของประเทศไทย เป็นที่แน่นอนว่าพระองค์สนพระทัยในดินแดนแถบนี้และบรรดาจารึกในรัชกาลของพระองค์ก็แสดงว่ามีการครอบครองของขอมอยู่เหนือดินแดนแถบเมืองลพบุรี ดูเหมือนว่าพระองค์ได้ทรงพยายามที่จะมีอำนาจเหนืออาณาจักรทวารวดีอันเก่าแก่ อาณาจักรนี้ได้แตกแยกออกหลังจากที่ได้ขยายดินแดนไปบนส่วนใหญ่ของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ เองทรงคิดว่าพระองค์ได้ทรงเป็นกษัตริย์ของราชอาณาจักรขอมมาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๔๕ หลังจากที่พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันได้สิ้นพระชนม์ลง และรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันก็เป็นแค่เพียงอุปสรรคที่ขัดขวางมิให้พระองค์เสด็จเข้ามาประทับยังเมืองพระนครในตอนต้นของรัชกาลของพระองค์เท่านั้น คงเป็นในระยะสงครามสืบราชสมบัติ ๑๐ ปีนี้เองที่ทำให้พระองค์ต้องประทับอยู่นอกราชธานีคือเมืองพระนคร และทำให้พระองค์ต้องเอาพระทัยใส่แก่แคว้นต่าง ๆ ที่อยู่รอบนอก การก่อสร้างขนาดใหญ่ของพระองค์ไม่ได้อยู่ที่เมืองพระนคร ดูเหมือนว่าศาสนสถานขนาดใหญ่ของราชวงศ์ของพระองค์จะอยู่ที่เขาดงรักคือปราสาทเขาพระวิหาร ปราสาทแห่งนี้ตั้งอยู่บนขอบที่ราบสูงซึ่งตั้งอยู่เด่นเหนือที่ราบต่ำในประเทศกัมพูชา เป็นศาสนสถานที่ยามน่าชมและพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ก็ได้โปรดให้ย้ายเทพกัทรศวรซึ่งเป็นเทพแห่งเทวาลัยที่วัดภูมามุประดิษฐานอยู่ที่นั่นโดยทางเวทมนต์คาถา

๕. การก่อสร้างในเมืองพระนครภายใต้รัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ไม่ได้มีการก่อสร้างใหม่ที่สำคัญขึ้นในเมืองพระนคร แต่ชีวิตทางด้านศาสนาภายในศาสนสถานเหล่านั้นก็ได้ลึ้มเล็ก พระราชาคงจะเอาพระทัยใส่ต่อความรุ่งเรืองของศาสนสถานที่ยกษัตริย์ขอมสมัยก่อนพระองค์ได้ทรงสร้างไว้แล้ว ด้วยเหตุนี้แม้ว่าจะมิได้ทรงสร้างปราสาทตาแก้วให้สำเร็จ แต่ก็ยังโปรดให้อยู่ในความดูแลของข้าราชการชั้นสูง พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ คงจะทรงสร้างศาสนสถานที่สำคัญของพระองค์ขึ้นนอกเมืองพระนคร แต่ถึงกระนั้นพระองค์ก็ยังทรงทำการก่อสร้างขึ้นในพระราชวังหลวงด้วย บนฐานเป็นชั้นของปราสาทพิมานอากาศ พระองค์คงจะโปรดให้สร้างระเบียงซึ่งมีหลังคาคลุมล้อมรอบศาสนสถานหลังเดียวซึ่งอยู่ข้างบนถ้ำเหมศรีงคคีรีคือปราสาทพิมานอากาศจริง การก่อสร้างเหล่านี้ก็อาจกระทำขึ้นภายหลังฟ้าได้ฝ่าศาสนสถานแห่งนั้นดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

๖. สันติภาพในราชอาณาจักร ในรัชกาลที่ยาวนานของพระองค์ ในขั้นแรกพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ต้องทรงกระทำให้ราชอาณาจักรสงบ ราชอาณาจักรขอมได้ถูกทำลายโดยสงครามกลางเมืองเป็นระยะเวลาเกือบ ๕ ปี นอกจากนี้ต้องทรงก่อสร้างสิ่งที่ถูกทำลายหรือทอดทิ้งขึ้นใหม่ การกระทำให้มีสันติภาพนี้ดูเหมือนจะกระทำได้สำเร็จ ทั้งนี้เพราะศิลาจารึกหลักหนึ่งได้กล่าวว่า ภายใต้อาณาจักรของกษัตริย์พระองค์นี้ ไม่ว่าประชาชนจะนอนหลับโดยไม่มีการคุ้มกันอยู่ภายในป่าหรือไม่ เขาก็ไม่ต้องกลัวว่าทรัพย์สินสมบัติของเขาจะถูกหยิบฉวยไปโดยมือ (ของขโมย)

การก่อสร้างระเบียบภายในประเทศเท่านั้นยังไม่เป็นการเพียงพอ เป็นความจำเป็นที่พระองค์จะต้องทรงป้องกันมิให้ความยุ่งยากเกิดขึ้นอีก สิ่งนี้คือจุดประสงค์ในการก่อสร้างศาสนสถานตามต่างจังหวัดเพื่อขยายอำนาจของพระราชารออกไปทางทิศตะวันออก ความจำเป็นอีกประการหนึ่งก็คือการกระทำให้ความซื่อสัตย์ของข้าราชการทุกคนมั่นคงในภาคกลางของประเทศ

เพื่อจะรักษาผลประโยชน์ของเขา ข้าราชการชั้นสูงก็มักจะรวมตัวกันเพื่อก่อการกบฏขึ้น แม้ว่าการกบฏนี้จะทำให้มีอำนาจอยู่เป็นการชั่วคราวก็ตาม ด้วยเหตุนี้พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ จึงโปรดให้มีการสลักคำสาบานเพื่อการซื่อสัตย์ขึ้นบนหลังของประติมากรรมพระราชวังหลวง ข้าราชการหลายชั้นจำต้องถวายคำสาบานนี้ต่อพระเจ้าแผ่นดิน ในระบบการปกครองโดยกษัตริย์ของประเทศกัมพูชา การถวายสัตย์สาบานต่อพระราชารทุกปีได้ยังคงกระทำกันอยู่ และคำสาบานในปัจจุบันก็ยังคงใกล้เคียงกับคำสาบานที่จารึกขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นส่วนใหญ่ พระราชวังหลวง ณ เมืองพระนครในขณะนั้นก็จะได้ประกอบกิจพิธีซึ่งยังคงกระทำกันอยู่ต่อมาจนกระทั่งเกือบปัจจุบันนี้ คำสาบานที่ถวายแด่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้แต่่งขึ้นในศาสนาพราหมณ์ แต่คำสาบานในปัจจุบันได้แต่่งขึ้นในทางพุทธศาสนา

๖. ปลายรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ คิดกันว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ทรงนับถือพุทธศาสนาตามความหมายของพระนามของพระองค์เมื่อสิ้นพระชนม์ไปแล้วว่านิรวาณบท แต่ศาสนสถานทุกแห่งที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ทรงสร้างก็สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ ย่อมเป็นของแน่นอนที่ว่า พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงนับถือพุทธศาสนา ย่อมทรงสร้างศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์ได้ แต่ศาสตราจารย์ฟิลลิปโธชาติก็ได้กล่าวไว้ว่าพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่านิรวาณบทนั้น ก็อาจใช้ได้แก่ผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวณิกายเช่นเดียวกัน

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๕๕๓ หลังจากที่ทรงครองราชย์อยู่เกือบ ๕๐ ปี การที่ทรงครองราชย์อยู่นานเช่นนี้ย่อมกระทำให้พระองค์ทรงสามารถประดิษฐานพระราชวงศ์ได้ เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์นั้น พระองค์ทรงมีโอรส ๒ องค์ ซึ่งครองราชสมบัติสืบต่อกันลงมาคือ พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ และพระเจ้าहरยวรมันที่ ๓

๘. การปกครองระบบกษัตริย์ของขอมภายใต้โอรสของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๕๓-๑๖๒๓) พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ทรงเป็นโอรสของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ กับพระนางวีรลักษมีซึ่งอาจเคยทรงเสกสมรสกับพระเจ้าชัยวรมันมาก่อน พระราชาองค์ใหม่ได้ทรงรับการศึกษาตามแบบรัชทายาท จารึกหลักหนึ่งกล่าวว่ พระราชาทรงศึกษาศิลปวิทยาการทุกประการ เริ่มต้นด้วยวิชาศิลปศาสตร์ ไวยากรณ์ กฎหมาย และศาสตร์อื่น ๆ ทั้งหมด จารึกสดกก็อกธมได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ปัญญาของพระองค์ได้ใช้เกี่ยวกับความเฉลียวฉลาดทุกประการ ไม่ว่าทางด้านกลไกหรือด้านอื่น ๆ

ข้าราชการชั้นสูงผู้หนึ่งในรัชกาลของพระราชบิดาของพระองค์คือขเยนทรบัณ-จิตได้เป็นอาจารย์ของพระองค์ ท่านได้เตรียมการราชาภิเษกของพระองค์และสอนศาสนาถวาย อย่างไรก็ตามแม้ว่าจารึกสดกก็อกธมจะกล่าวว่าพระองค์ทรง ทำให้ราชอาณาจักรพึงพอใจด้วยความเฉลียวฉลาดของพระองค์ และ พระองค์ทรงทำให้หัวใจของบุคคลทั้งหลายเบิกบาน แต่ในรัชกาลของพระองค์ก็ยังคงมีการกบฏหลายครั้ง การกบฏเหล่านี้ถูกปราบปรามโดยขุนพลชื่อสงคราม เป็นการยากที่จะกล่าวถึงสาเหตุของการคิดกบฏเหล่านี้ซึ่งบางครั้งก็ค่อนข้างรุนแรง เพราะเหตุว่าได้ลุกลามเข้าไปจนถึงเขตเมืองพระนคร

การกบฏเหล่านี้ก่อให้เกิดการเสียหายอย่างค่อนข้างมาก และตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๖๐๕ พระเจ้าธรรมวรมันที่ ๓ ก็ต้องทรงพยายามฟื้นฟูประเทศ เนื่องจากการสะสมกันมาของความยุ่งยากเหล่านี้ พระองค์ต้องทรงพยายามทำนุบำรุงประเทศและต้องทรงยกกองทัพไปสู้รบกับอาณาจักรจัมปาซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก ภายใต้รัชกาลของพระองค์เป็นการเริ่มเข้ารับราชการของข้าราชการชั้นสูงอีกท่านหนึ่งคือพราหมณ์ทิวากรบัณจิต ท่านผู้นี้ชาญฉลาดและจะควบคุมการเมืองของราชอาณาจักรขอมอยู่เป็นเวลากว่า ๓๐ ปี

๘. การก่อสร้างของราชโอรสของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ในเมืองพระนคร แม้จะมีความยุ่งยากลำบากในรัชกาลของพระองค์ซึ่งเป็นระยะเวลาประมาณ ๑๖ ปี พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ก็ยังทรงกระทำการก่อสร้างขนาดใหญ่ในเมืองพระนคร พระนามของพระองค์ผูกพันอยู่กับปราสาทบาปวนและสระน้ำขนาดใหญ่คือสระบารายตะวันตก

จารึกหลักหนึ่งกล่าวถึงการสร้างปราสาทบาปวนว่า เนื่องจากทรงเห็นว่าท่ามกลางชมพูทวีปซึ่งเป็นที่ประทับของเทวดา เป็นที่ตั้งของเขาทอง (คือเขาพระสุเมรุ) พระองค์จึงโปรด

ให้สร้าง.....เขาทองขึ้นกลางราชธานีของพระองค์ บนยอดของเขาทองนี้ภายในปราสาทซึ่งสร้างด้วยทองอันเปล่งประกายดุจดังดวงสวรรค์ พระองค์ได้ทรงสร้างศิวลึงค์ “ทอง” ขึ้น

แม้ปราสาทบาปวนจะไม่ได้ตั้งอยู่ตรงกึ่งกลางของเมืองยโสธรปุระอย่างแท้จริง แต่ขอบเขตทางด้านเหนือของเมืองนี้ก็มิสู้แน่นอนนัก เป็นเวลาร้อยปีมาแล้วที่ศูนย์กลางทางด้านการเมืองของเมืองนี้ตั้งอยู่ในกลุ่มแถบพระราชวังหลวง เช่นเดียวกับพระราชวังหลวง ปราสาทบาปวนได้หันหน้าไปยังลานใหญ่กลางเมืองพระนคร ลานนี้ขยายยาวออกไปทางทิศตะวันออกจนจรดปราสาทคลัง ๒ หลัง ปราสาทบาปวนจึงสร้างขึ้นติดกับพระราชวังหลวงซึ่งตั้งอยู่ทางทิศเหนือ

ปราสาทบาปวนชั้นบนยอดสุดถูกทำลายลงและไม่มีร่องรอยอะไรเหลือไว้เลย เป็นปราสาทเพียงหลังเดียวสร้างขึ้นบนยอดฐานเป็นชั้น ฐานเป็นชั้นเหล่านั้นรองรับระเบียง ๓ วงลดหลั่นกันลงมาล้อมรอบปราสาทไว้ ระเบียงเหล่านี้มีพลับพลาทางเข้าตั้งอยู่ทุกทิศ ผนังของประตูดุ้ม (โคปุระ) ประดับด้วยภาพสลักเป็นรูปสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ วางซ้อนกันขึ้นไปแสดงถึงเทพนิยายและภาพต่าง ๆ ในมหากาพย์ของอินเดีย ในบรรดาภาพเหล่านี้เราอาจเห็นการแสดงกิจกรรมต่าง ๆ ของพระกฤษณะเมื่อยังทรงพระเยาว์ และภาพหลายตอนในเรื่องรามเกียรติ์ องค์ประกอบของภาพเหล่านี้งดงาม ภาพสลักที่ปราสาทบาปวนแสดงภาพต่าง ๆ กัน มีทั้งรูปคน รูปสัตว์ ภาพการสู้รบ และภาพภายในวัง นับเป็นครั้งแรกที่ภาพซึ่งสลักขึ้นบนผนังของศาสนสถาน สามารถทำให้เราทราบถึงรายละเอียดบางประการของชีวิตในราชอาณาจักรขอมได้บ้าง (รูปที่ ๘)

ปราสาทบาปวนเป็นปราสาทสำคัญของพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ณ ปราสาทแห่งนี้ ขุนพลสงครามได้นำทรัพย์สินของที่ได้มาจากพวกกบฏที่ท่านได้ปราบปรามลงมาถวายไว้

๑๐. สระบารายตะวันตก ทางทิศตะวันตกของเมืองพระนคร พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ ได้โปรดให้สร้างเขื่อนล้อมรอบสระขนาด ๘×๒.๒๐๐ กิโลเมตร คิดกันว่าสระบารายตะวันออกอาจจะเริ่มแห้งลงและด้วยเหตุนี้จึงจำเป็นต้องขุดสระขึ้นใหม่ อาจเป็นไปได้ที่ว่าตั้งแต่สมัยนี้เป็นต้นมาสระบารายตะวันออกได้มีระดับน้ำลดลง แต่การที่สระบารายตะวันออกขาดน้ำลงก็คงจะไม่ได้เป็นสาเหตุเดียวที่ทำให้มีการขุดสระบารายตะวันตกขึ้น พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ คงจะมีพระประสงค์ที่จะทรงสร้าง

ตึกระ คือสระน้ำอันศักดิ์สิทธิ์ขึ้นทางทิศตะวันตกเช่นเดียวกับที่พระเจ้าโยชวรมันได้ทรงสร้างสระบารายตะวันตกออกขึ้นทางทิศตะวันออก

กลางสระบารายตะวันตก พระองค์ได้ทรงสร้างศาสนสถานขึ้นคือ ปราสาทแม่บุญตะวันตก เครื่องประดับศาสนสถานแห่งนี้เป็นภาพสลักปูนเป็นเรื่องราวเล็ก ๆ ซึ่งทำให้นึกไปถึงเครื่องประดับที่ปราสาทบาปวน ใกล้กับปราสาทแม่บุญตะวันตกได้ค้นพบล้าตัวประติมากรรมขนาดใหญ่หล่อด้วยสัมฤทธิ์เป็นเทวรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ประติมากรรมชิ้นนี้ซึ่งปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ที่กรุงเทพมหานครจัดเป็นประติมากรรมที่น่าชมแม้ว่าจะชำรุดไป แต่ก็ยังเป็นพยานแสดงให้เห็นถึงความสมบูรณ์ของการหล่อสัมฤทธิ์ในราชอาณาจักรขอมในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ (อาจมีช่างไทยช่วยหล่อบ้างก็ได้-ผู้แปล)

๑๑. การสละคืนลงของราชวงศ์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ พระเจ้าพรหมวรมันที่ ๓ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๖๒๓ พระองค์ประทับอยู่ในเมืองพระนครราบจนกระทั่งสิ้นพระชนม์ ผู้ครองราชย์สืบต่อจากพระองค์คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ ไม่ได้เป็นพระญาติของพระองค์ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ ทรงอยู่ในตระกูลของเมืองมหารปุระซึ่งคงจะตั้งอยู่ทางทิศเหนือของราชอาณาจักรขอม (มีหลายท่านสันนิษฐานว่าคงตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยปัจจุบัน-ผู้แปล)

๑๒. ลักษณะของเมืองพระนครในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ในเมืองพระนครในระยะนี้ คงมีแต่เพียงศาสนสถานที่ยังสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ เท่านั้นที่สร้างขึ้นด้วยอิฐหรือศิลาเหมือนกับปราสาทบาปวนและศาสนสถานที่ยังสร้างขึ้นในพระราชวังหลวง พระราชมนเทียรที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินเช่นเดียวกับบ้านของอาณาจักรขอมที่สร้างด้วยไม้ ภาพสลักเล็ก ๆ ที่ปราสาทบาปวนแสดงถึงภาพของอาคารที่อยู่อาศัยบ้าง อย่างไรก็ตามก็เช่นเดียวกับบนหน้าบันของปราสาทบันทายศรี ภาพเหล่านี้แสดงถึงภาพตามเทพนิยายหรือมหากาพย์ซึ่งล้วนแต่มีเรื่องราวเกิดขึ้นในที่อยู่ของชนชั้นสูงทั้งสิ้น เราต้องรอไปจนกระทั่งถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อช่างขอมได้สลักภาพเกี่ยวกับชีวิตของชาวชนบทขึ้น สถาปัตยกรรมดั้งที่เราได้เห็นภาพสลักอยู่บนผนังของปราสาทบาปวนก็คงจะเป็นการลอกแบบมาจากอาคารบางแห่งซึ่งได้สร้างขึ้นในเขตพระราชวังหลวงนั่นเอง

ที่ประตูชั้นกลางทางด้านเหนือของปราสาทบาปวนมีการสลักรูปวิมานของเทวดา เป็นอาคารที่มีรูปร่างยาวและแต่ละด้านมีระเบียง หลังคากระเบื้องต่ำกว่าหลังคาของส่วนกลางของอาคาร เช่นเดียวกับปราสาทของพระยาองค์ที่สลักอยู่ที่หน้าบันปราสาทบันทายศรี หลังคาทั้งหมดก็ตั้งอยู่เหนือเสา อาคารนั้นไม่มีผนัง แต่มีม่านใหญ่จึงอยู่ระหว่างเสาเหล่านั้น บนด้านข้างของอาคารมีหน้าบันตั้งอยู่เหนือซุ้มตรงกลาง หลังคามุงด้วยกระเบื้องรูปร่างกลมและบนอกไก่หลังคาก็ประดับด้วยขบราลี รูปร่างของสถาปัตยกรรมเช่นนี้เป็นของสถาปัตยกรรมชั้นสูงจนกระทั่งถึงสถาปัตยกรรมปัจจุบันในประเทศกัมพูชา จะมีบ้านซึ่งมีผนังหรือฝาไม้กันข้างหรือไม้ สิ่งนี้ก็จะอาจจะเป็นไปได้แต่ก็ไม่ได้มีภาพสลักแสดงไว้เพราะเหตุว่าช่างต้องการที่จะแสดงถึงภาพเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายในปราสาท

เครื่องเรือนซึ่งเราอาจเห็นได้ก็มีรูปร่างง่าย ๆ และมีเฉพาะแท่นเดี่ยว ๆ ซึ่งมีขา ๔ ขา บนแท่นนี้บุคคลอาจนั่งขัดสมาธิหรือนั่งห้อยขาลงข้างหนึ่ง แท่นเหล่านี้ใช้เฉพาะบุคคลชั้นสูงหรือแก่นักบวชซึ่งเป็นที่เคารพ

พระราชวังหลวงและตำหนักของเจ้านายบางแห่งคงจะตกแต่งอย่างสวยงามจารึกสลักก็อักษรกลมกล่าวพรรณนาถึงที่อยู่ของพราหมณ์ชยธรบัตถจิตว่า *สถานที่แห่งนี้ตกแต่งด้วยประติมากรรมที่สลักจากศิลา งามน่าชมอย่างยิ่ง มีลวดลายเครื่องประดับ ประกอบด้วยสตรี จะหาที่อื่นใดที่งามเช่นนี้ได้อีกแล้ว*

บางแห่งภาพสลักก็ทำให้เราอาจคิดไปได้ถึงถนน ใกล้กับกลุ่มบุรุษก็มีรถเทียมม้าผ่านเข้ามา มีคนขับและบุคคลนั่งอยู่ข้างหลัง ๒ คน นอกจากนี้ก็ยังมีช้างซึ่งกำลังเดินอยู่อย่างช้า ๆ ถัดไปมีชายพื้นบ้าน ๒ คนกำลังทำงานอยู่ใกล้ ๆ เกวียนเทียมควายซึ่งบรรทุกสินค้าอยู่เต็ม สินค้าเหล่านั้นคงเป็นผลไม้ บุคคล ๒ คนนี้มีผ้าผืนเล็ก ๆ พันอยู่รอบเอว ในขณะที่บุคคลชั้นสูงและเทวดามุงผ้าที่จีบอย่างสวยงามอยู่รอบตัว ผ้านี้มุ่งแบบผ้าโจงกระเบน แม้ว่าช่างสลักที่ปราสาทบาปวนจะไม่ได้พยายามแสดงถึงภาพในชีวิตประจำวัน แต่ก็ยังแสดงให้เห็นถึงลักษณะของสังคมในสมัยนั้นได้ เกี่ยวกับเรื่องนี้ยังมีจารึกที่บอกให้เราารู้เกี่ยวกับเรื่องราวเช่นนี้ได้อีกด้วย

๑๓. สังคม ดูเหมือนว่าจะมีสิ่งที่เป็นเอกชนชั้นสูงออกไปจากประชาชนพลเมือง ในจารึกเราจะเห็นว่ามีการกล่าวถึงบุคคลในวรรณะพราหมณ์อยู่เนือง ๆ แต่คำว่า *กษัตริย์* ก็มีปรากฏอยู่แต่เพียงเล็กน้อยและดูเหมือนจะใช้เฉพาะสำหรับเจ้านายเท่านั้น ระหว่าง

บุคคลในสองวรรณะนี้ก็มีการสมรสระหว่างกันปรากฏอยู่บ่อย ๆ เช่นยัชญวราหะซึ่งเกิดจากการเสกสมรสของราชธิดาองค์หนึ่งของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๑ กับพราหมณ์หรือทิวากรกัญญาซึ่งเป็นพราหมณ์ที่มาแต่ประเทศอินเดียก็ได้สมรสกับพระเชษฐภคินีของพระเจ้าชัชรวรมันที่ ๕ ทั้งสองท่านนี้เป็นตัวอย่างอันดีที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อย่างสนิทสนมระหว่างวรรณะชั้นสูงทั้งสอง

บุคคลที่สำคัญอย่างยิ่งเหล่านี้ได้มีบทบาทอันสำคัญอยู่ในประวัติศาสตร์ของขอมพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีทางศาสนาอยู่ล้อมรอบพระราชา ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เขาเหล่านั้นมีอิทธิพลอย่างใหญ่หลวง ไม่ใช่เฉพาะแต่ในด้านศาสนาเท่านั้น แต่ทางด้านการเมืองของราชอาณาจักรขอมในสมัยเมืองพระนครด้วย

เป็นการยากที่จะสามารถทราบได้ว่าบุคคลทั้งหมดที่ได้รับการแต่งตั้งจากราชขอมจะอยู่ในวรรณะสูงเหล่านี้หรือไม่ แม้ว่าจะมาจากชั้นของสังคมที่ได้รับผลประโยชน์อยู่แล้ว แต่ข้าราชการทั้งหมดก็คงจะไม่ได้อยู่ในวรรณะพราหมณ์หรือวรรณะกษัตริย์เท่านั้น เราจะเห็นว่าข้าราชการที่ได้รับเลื่อนยศเนื่องจากได้กระทำความดี ความโปรดปรานของพระราชาก็ไม่ได้มีอยู่เฉพาะแต่นักการปกครองหรือนักรบเท่านั้น จารึกหลักหนึ่งจากวัดบาเสดได้กล่าวถึงสิ่งของและเกียรติยศที่พระเจ้าอุทัย-ทิตยวรมันที่ ๒ ได้พระราชทานแก่ศิลปินท่านหนึ่งว่า *โดยพระบรมราชโองการ ท่านผู้นี้ได้เป็น (เลื่อนชั้นเป็น) วิศวกรรม หัวหน้าของหมู่ช่าง.....ในโอกาสที่งานเหล่านี้ได้สำเร็จลง พระราชาได้พระราชทานที่ดินให้แก่เขาเป็นสิทธิเด็ดขาดโดย ไม่มีการโต้แย้งทั้งหมดในภายหลัง.. ด้วยการรวบรวมพราหมณ์และเจ้าชายทั้งหลายมาเป็นพยาน พระราชาได้โปรดให้ประธานแห่งราชสำนักจัดตั้งหลัก ๕ หลักกำหนดเขตที่ดินแห่งนี้.....ด้วยการทรงคิดคำนึงถึงคุณความดีของวิศวกรรมท่านนี้ พระราชาโปรดให้กำหนดที่ดินแห่งนี้พร้อมกับครอบครัวของเขาลงในวรรณะอันมีชื่อเสียงแห่งผู้ที่ได้รับพระราชทานภานะทองคำ*

ณ ที่นี้เราก็สามารถทราบได้ถึงกรณีที่มีการเลื่อนครอบครัวหนึ่งให้สูงขึ้น

ประชาชนทั้งหลายรวมกันเป็นบุคคลชั้นต่ำซึ่งเราไม่สามารถทราบถึงความสำคัญทางสังคมได้ ประชาชนเหล่านี้ต้องมีหน้าที่ต่าง ๆ เช่นการเสียดินและส่วย ประชาชนชั้นที่รู้จักกันน้อยที่สุดก็คือช่างฝีมือและโดยทั่วไปได้แก่ชนชั้นต่ำที่สุด ในจารึกที่สลักขึ้นบนแผ่นศิลาหรือบนหีบประติ มีการสลักชื่อทาสที่ถวายไว้แก่ศาสนสถานอย่างยัดยาว ทาสชั้นต่ำที่สุดก็คือ *ทาสที่ทำนา* ที่สูงขึ้นมากกว่านั้นเล็กน้อย ก็มีทาสที่ชำนาญ

เป็นพิเศษคือทาสที่ทำงานด้วยมือโดยเฉพาะคนครัว ช่างร้อยดอกไม้ ช่างทอผ้า ต่อจากนั้นก็ยังมีชั้นที่ได้รับอภิสิทธิ์ เช่น คนกั้นกลด นักดนตรีทั้งชายและหญิง นางพ่อนรำ และนักร้อง การก่อสร้างศาสนสถานก็คงต้องใช้ทาสสำหรับสลักศิลา ทำการขนส่ง และตั้งเข้าที่ เตรียมและเผาอิฐ ขุดและตักศิลาแลงให้แข็ง การใช้แรงงานเช่นนี้ก็อาจใช้ได้เช่นเดียวกันสำหรับการก่อสร้างการชลประทาน การสร้างเขื่อน การขุดคลอง และอ่างเก็บน้ำ

ศาสตราจารย์เซเดสได้ค้นพบว่าในบรรดาศิลปินกรีกขอมมีชื่อทาสเช่น *หมา* หรือ *เหม็น* หรือ *น่าขง* ชื่อเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพวกทาสคงจะถูกดูหมิ่นดูแคลนมาก อย่างไรก็ตามก็ดียังมีชื่อของทาสที่ดีกว่านั้นเช่นมีทาสคนหนึ่งนามว่า *เกลียดการเลือกที่รักมักที่ชัง* อีกคนหนึ่งมีนามว่า *ไม่ช่างพูด* ทาสหญิงคนหนึ่งมีนามว่า *เกิดมาเพื่อรัก* ถึงอย่างไรก็ตามเราไม่ควรลืมว่าชาวกรีกโบราณชอบให้ชื่อที่สนุกสนาน ซึ่งอาจจะดูไม่ค่อยน่านับถือนัก ชื่อเหล่านี้ให้แก่แม่แต่บรรดาชนชั้นสูงด้วย

๑๔. พระราชา แม้ข้อความในศิลาจารึกจะกล่าวสรรเสริญเยินยอแก่พระราชา แต่ก็ไม่ใช่การเยินยออย่างธรรมดาเท่านั้น ทั้งนี้เพราะเหตุว่าพระราชาขอมจำต้องมีคุณลักษณะทุกประการที่มีผู้กล่าวอ้างถึง ตามอุดมคติของพระราชาอินเดียพระองค์ทรงเป็นผู้รับใช้คนแรกแห่งราชอาณาจักร ทรงเป็นผู้รักษาระเบียบและกฎหมายและเป็นผู้ปกป้องชนชั้นต่ำ อำนาจของพระองค์นั้นจำต้องถูกจำกัดขอบเขตด้วยความเคารพต่อกฎหมาย

พระราชาขอมทรงได้รับราชสมบัติมาจากทางพระราชบิดาหรือจากราชตระกูล บรรดาจารึกได้กล่าวย้อเยื่อถึงสิทธิของพระราชาที่ได้ขึ้นครองราชสมบัติอันสืบเนื่องลงมาจากบรรพบุรุษของพระองค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้ามีคู่แข่งขึ้นเมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ พระนามของพระราชา ของเจ้านายและข้าราชการชั้นสูงจะมีคำว่า *ศรี (ผู้มีโชคสลาภ)* ขึ้นนำหน้า ในภาษาเขมรสมัยโบราณหน้าพระนามของพระราชาจะมีคำว่า *พระบาท* ปรากฏอยู่เสมอ

หลังจากสิ้นพระชนม์แล้ว พระราชาจะทรงมีพระนามใหม่ ผู้ซึ่งผู้ที่สืบต่อมาภายหลังเห็นว่าได้เข้าแย่งราชสมบัติจะไม่มีพระนามภายหลังการสิ้นพระชนม์ อย่างไรก็ตามก็ดีศาสนสถานที่พระราชาทรงสร้างแม้ว่าจะสร้างขึ้นโดยพระราชาที่ขึ้นครองราชสมบัติโดยไม่ถูกต้องตามกฎหมายก็จะยังคงได้รับการเคารพนับถือจากผู้ที่ครองราชย์ต่อมา

และดังที่เราได้เห็นมาแล้วพระราชอาชกรรมมีพระบรมราชโองการให้ขุนนางชั้นสูงเป็นผู้ดูแลศาสนสถานแห่งนั้น

การให้และการรับรองว่าเป็นเจ้าของที่ดินซึ่งปรากฏอยู่ในศิลาจารึกเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นว่าพระราชอาชกรรมมีพระราชอำนาจในการพระราชทานที่ดิน ในการออกกฎหมายและการตัดสินทุกสิ่งทุกอย่างก็ต้องมาจากพระองค์ แต่กฎหมายทั้งหมดของพระองค์ก็ต้องยอมรับกฎที่มีอยู่แต่ก่อนแล้ว จารึกปราสาทแปรรูปได้กำหนดหน้าที่ของพระราชอาชไว้ในปีที่ ๒๕๕ ว่า ท่านผู้ซึ่งได้ขึ้นครองราชบัลลังก์จะต้องตั้งอยู่ในธรรม (ระเบียบหรือกฎหมาย) เป็นผู้ประเสริฐยิ่งด้วยคุณความดีและมีจิตใจกว้างขวาง มีชื่อเสียงด้วยการเป็นพระราชอาช มั่งคั่งด้วยทรัพย์สินสมบัติและกองทัพดุจดั่งพระราชอาชที่ทรงล่วงลับไปแล้ว

จารึกหลักเดียวกันนี้ได้ขอร้องให้พระราชอาชทรงทะนุบำรุงรักษาศาสนสถานซึ่งพระราชอาชแต่เก่าก่อนได้ทรงสร้างไว้ โดยกล่าวในปีที่ ๒๕๑ ว่า พระองค์ซึ่งทรงประสบโชคลาภจากการนอนหลับอันเปรียบเสมือนความยินดีเบิกบานในราชอำนาจ ถ้าผลงานชิ้นนี้ได้เสื่อมทรามลง พระองค์จึงทรงตั้งบรรทมมาช่วยแก้ไข ดุจดั่งพระนารายณ์ (ซึ่งบรรทม) อยู่กลางเกษียรสมุทรเกิด

๑๕. การปกครอง ล้อมรอบองค์พระราชอาช ก็มีข้าราชการชั้นสูงซึ่งอยู่ในวรรณะพราหมณ์หรือกษัตริย์ ข้าราชการชั้นสูงบางท่านเป็นผู้ดูแลพระราชสำนัก มีหัวหน้าผู้ดูแลรักษาห้องบรรทม หัวหน้าเลขานุการภายใน ผู้ตรวจที่ดินของหลวง หัวหน้าผู้รับใช้ที่ดูแลเกี่ยวกับเครื่องราชูปโภค เช่น พระมหามงกุฎ ภูษณาล ทองกร กรองศอ ฯลฯ จารึกได้กล่าวหลายครั้งถึงหัวหน้าผู้ดูแลรักษาลังของหลวง ขุนนางบางท่านก็มีหน้าที่เกี่ยวกับการศพ ในบรรดาขุนนางเหล่านี้ ในชั้นต้นก็มีผู้ที่ต้องนำ หรือกระทำการเกี่ยวกับกิจพิธีในการศพ แต่หน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับผู้ที่ยายไปแล้วมิได้มีแต่เฉพาะกับการศพเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการทะนุบำรุงรักษาศาสนสถานซึ่งสร้างขึ้นโดยผู้ที่ยายไปแล้ว หรืออุทิศให้แก่ผู้ที่ยายด้วย นอกจากนี้ก็ยังมีผู้ตรวจและผู้รักษาทรัพย์สินสมบัติซึ่งผู้ที่ยายไปแล้วอุทิศให้แก่ศาสนสถานหรือแก้วดอีก

คำสาบานซึ่งใช้สำหรับขุนนางถวายสัตย์ปฏิญาณแด่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ นั้นได้กล่าวถึงตำแหน่งซึ่งดูเหมือนจะไม่ตรงกับหน้าที่ใดหน้าที่หนึ่งโดยเฉพาะและคงจะเป็นตำแหน่งของขุนนางที่ได้เลือกสรรขึ้นมาโดยเฉพาะ ในบรรดาข้าราชการเหล่านี้ก็มีตำแหน่ง *สญชัค* และ *ตัมรวาจ* (ตำรวจ) ศาสตราจารย์เซเดสคึกว่าตำแหน่งเหล่านี้คงเป็นดัง

ต่อไปนี่คือ สัญชักรเป็นตำแหน่งของขุนนางที่ได้รับความไว้วางพระทัยของพระเจ้าแผ่นดิน โดยเฉพาะและเป็นผู้ที่อุทิศตนเองแม้แต่ชีวิตถวายต่อพระราชฯ ส่วนดัมรวางนั้นเป็นตำแหน่งของบุคคลที่มีความสำคัญน้อยกว่า ศาสตราจารย์เซเดส์คิดว่าคงจะเป็นตำแหน่งของผู้เฝ้ารักษาที่ได้เลือกสรรแล้ว และพระราชาก็ทรงเลือกจากผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัย

นอกจากตำแหน่งแล้ว ขุนนางเหล่านี้ยังได้รับพระราชทานเครื่องยศจากพระราชฯ ซึ่งโดยปกติแล้วสำหรับขุนนางชั้นสูงก็คือเสลี่ยงและกลด เสลี่ยงหรือคานหาม ใช้ได้โดยเฉพาะแก่เจ้านายและขุนนางชั้นสูงจริง ๆ สำหรับตัวคานที่ใช้หามนั้นจะหุ้มด้วยเงินหรือทองคำสุดแล้วแต่ความสำคัญของบุคคลผู้ที่ได้รับ จำนวนของกลดก็เพิ่มขึ้นตามตำแหน่งของข้าราชการ กลุ่มกลดนี้จะอยู่ล้อมรอบบุคคลสำคัญในเวลามีงานพิธี กลดนั้นอาจทำด้วยผ้าปักและมีหลายชั้นก็ได้

๑๖. **ราชสำนัก** พระราชฯทรงมีพระราชวงศ์ล้อมรอบภายในราชสำนัก ในบรรดาจารย์พระมหเสสิก็มักได้รับการเคารพนับถือเท่ากับพระราชฯ เจ้าหญิงอาจมอบสิทธิในการขึ้นครองราชย์ให้แก่โอรสหรือแก่สามีได้ ไม่มีประติมากรรมใดที่จะแสดงถึงรูปของพระราชฯและมเสสิได้ดีไปกว่ารูปพระอุมาประทับอยู่เหนือพระเพลาของพระอิศวร แสดงถึงการร่วมกันทั้งทางด้านอำนาจและความยิ่งใหญ่ นอกจากพระมหเสสิองค์แรกแล้ว ยังมีบรรดาพระมหเสสิชั้นรองและเจ้าจอมอีก

งานพิธีในราชสำนักเกิดขึ้นเมื่อมีพระราชพิธี พิธีราชาภิเษกแม้จะมีลักษณะการให้ความสำคัญทางศาสนาแก่พระราชฯ แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความสำคัญอันยิ่งใหญ่ของพระองค์ด้วย บรรดาจารย์ไม่ได้กล่าวบรรยายอย่างละเอียดถึงพิธีราชาภิเษก แต่ก็กล่าวถึงระยะเวลาที่สำคัญ ๒ ระยะ คือ *ทิกษา* ได้แก่การเนาะ และ *อภิเษก* ได้แก่การรดน้ำ แต่แต่ละปีจะมีการทำพิธีระลึกถึงการเสวยราชสมบัติ (ฉัตรมงคล) เพื่อป้องกันมิให้ราชอาณาจักรเกิดข้าวยากหมากแพงและโรคระบาด คือมีการทำพิธีอภิเษก (รดน้ำ) อีก จารย์ปราสาทแปรรูปกล่าวไว้ว่า *ทุกเดือนเมื่อถึงฤกษ์บุญชะ พระราชฯจะทรงกระทำพิธีอภิเษกด้วยน้ำทิพย์ซึ่งไหลลงมาจากคนโทร้อยใบซึ่งได้รับการขจัดด้วยเวลา*

นอกจากนั้นยังมีพิธีต่าง ๆ ไปอีกตลอดปี ในที่สุดยังมีพิธีพิเศษอีก เช่นพิธี ^๔รับรองการเสด็จกลับมาของพระราชฯหลังจากได้ทรงรบพุ่งรับชัยชนะ ทำให้ในราชธานีมีความยินดีเบิกบานกันทั่วหน้า

บทที่ ๔

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๖—หลัง พ.ศ. ๑๖๘๗) และการสร้างปราสาทนครวัด

๑. การเสวยราชย์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ เราทราบเหตุการณ์ต่าง ๆ น้อยมากว่ามีอะไรเกิดขึ้นในเมืองพระนครระหว่างที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๓ สิ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. ๑๖๒๓ ไปจนกระทั่งถึงการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ใน พ.ศ. ๑๖๕๖ คิดกันว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ คงจะเสด็จขึ้นครองราชย์ทางทิศเหนือของประเทศกัมพูชา ในขณะที่ผู้สืบต่อจากพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๓ คงจะยังครองราชย์อยู่ที่เมืองพระนคร อย่างไรก็ตามก็ตีข้อความในจารึกปราสาทพระขรรค์ก็ได้บ่งไว้ในบทที่ ๑๓ ว่าหลังจากที่ทรงได้ราชอาณาจักรอันสูงสุดในเมืองอันศักดิ์สิทธิ์แห่งโคตรปุระแล้ว และหลังจากที่ได้ทรงปราบปรามศัตรูเป็นจำนวนมาก พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ซึ่งราชตระกูลพำนักอยู่ที่เมืองมหิธรปุระ ก็ได้ทรงสร้างหลักแห่งเกียรติยศขึ้นตลอดไปทุกทิศจนกระทั่งถึงฝั่งทะเล

ถึงกระนั้นก็ยังเป็นที่แน่นอนว่าในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ราชอาณาจักรขอมก็ยังคงแบ่งแยกอยู่ เราสามารถทราบได้ว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงยึดอำนาจได้จากพระราชโอรส ๒ องค์ องค์หนึ่งก็คือพระปิตุลาของพระองค์เองทรงพระนามว่าพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ ซึ่งได้ทรงขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระอนุชาของพระองค์คือพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทั้งที่ไม่มีความสามารถในราชสมบัติเลย เนื่องในการสู้รบกันตัวต่อตัวกับพระนัดดาของพระองค์ พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑ ก็ทรง สูญเสียราชอาณาจักร

๒. พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ เมื่อขึ้นเสวยราชสมบัติ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ จะเป็นเจ้าชายที่ทรงมั่งคั่งใหญ่ใฝ่สูง ผู้ซึ่ง แม้ว่าจะยังทรงพระเยาว์ แต่เมื่อทรงจบการศึกษาแล้วก็ทรงมีความปราถนาในเกียรติของพระราชบิดาแห่งราชตระกูลของพระองค์ ทรงเป็นนักรบที่ไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ในระยะที่ครองราชสมบัติอยู่ร่วม ๔๐ ปี พระองค์ได้ทรงยกกองทัพไปรุกรานเพื่อนบ้านทั้งในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและทางทิศตะวันออก โดยการต่อสู้กับพวกจามรวมทั้งพวกไควเวียดซึ่งต่อมาจะเป็นชาวเวียดนาม ในรัชกาลของพระองค์สัมพันธไมตรีกับประเทศจีนได้เริ่มมีขึ้นใหม่และราชทูตขอมก็ได้เดินทางเข้า

ไปเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิจีนหลายครั้ง พระจักรพรรดิจีนได้พระราชทาน *เกียรติยศอันสูงศักดิ์* แต่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒

ภาพสลักบนผนังที่ปราสาทนครวัดซึ่งเรียกกันว่า *ภาพสลักทางประวัติศาสตร์* ได้แสดงพระรูปของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ถึงสองครั้ง และได้จารึกพระนามของพระองค์ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่า *บรมวิษณุโลก* การแสดงภาพดังกล่าวไม่ใช่ภาพเหมือน แต่ก็ตรงกันดีกับความคิดคำนึงที่เราอาจมีต่อพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทางด้านตะวันตกของภาพสลัก ต่อหน้าผู้ที่มาแสดงความเคารพต่อพระองค์ พระราชาก็ประทับอยู่เหนือบัลลังก์และทอดพระกรซ้ายลงในท่าทางที่แสดงอำนาจ (รูปที่ ๕) ถัดจากนั้นไปอีกเล็กน้อย ก็มีพระรูปของพระองค์กำลังประทับยืนอยู่เหนือพระคชาธารศึกท่ามกลางบรรดานายพล ทรงล้อมรอบไปด้วยกลด แล่ ธง และทหารม้า

พราหมณ์ทิวากรบัณฑิตได้เป็นราชปุโรหิตของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ อีก นับว่าท่านได้รับราชการมานานถึง ๓ รัชกาลแล้ว ท่านได้กระทำพิธีราชาภิเษกถวาย ในโอกาสนี้พราหมณ์ทิวากรบัณฑิตได้รับพระราชทานสิ่งของต่าง ๆ เป็นจำนวนมากมาย และมีหน้าที่เดินทางไปแสวงบุญยังศาสนสถานที่สำคัญต่าง ๆ หมดทุกแห่งภายในราชอาณาจักร ทั้งนี้ก็เพื่ออุทิศถวายสิ่งของต่าง ๆ แทนพระราชา บรรดาจารึกได้กล่าวถึงการก่อสร้างที่ท่านได้ทำขึ้นตามศาสนสถานขนาดใหญ่ต่าง ๆ เช่น ที่วัดภู ปราสาทพระวิหาร และปราสาทบันทายศรี ท่านราชปุโรหิตผู้นี้ในขณะนั้นคงจะมีอายุมากแล้ว และคงจะถึงอสัญกรรมในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ นี้เอง ยศดาบรรคาศักดิ์ที่พระราชาพระราชทานต่อท่านนี้ จารึกปราสาทพระวิหารได้กล่าวเขียนขอไว้ดังต่อไปนี้ *ศรีทิวากรบัณฑิตมีฝ่าเท้าวางอยู่เหนือมงกุฎซึ่งประดับพระเศียรของศรีสุริยวรมันผู้เป็นเจ้าแห่งโลก*

๓. ปราสาทนครวัด ที่เมืองพระนครมีศาสนสถานเพียงแห่งเดียวที่อาจกล่าวได้ว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงสร้างคือปราสาทนครวัด ปราสาทแห่งนี้เป็นปราสาทที่สวยงามที่สุดในศิลปะขอม คือที่ปราสาทนครวัดนี้เองที่วิวัฒนาการของ *ศาสนสถานบนฐานเป็นชั้น* ของขอมได้บรรลุถึงจุดสูงสุด

ปราสาทนครวัดล้อมรอบด้วยคูและมีเนื้อที่ทั้งหมดเกือบ ๒๐๐ เฮกตาร์ (๑ เฮกตาร์เท่ากับ ๑๐,๐๐๐ ตารางเมตร) ปราสาทแห่งนี้ตั้งอยู่ทางมุมทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองยโสธรปุระเมืองแรก ในขณะนั้นคือราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เมืองนี้ยัง

คงมีเชิงเทินดินล้อมรอบอยู่ ปราสาทนครวัดหันหน้าไปทางทิศตะวันตก และทางเข้าก็คือประตูทางด้านทิศตะวันตกซึ่งตั้งอยู่สุดทางเดินที่ทอดข้ามคูเข้าไป ในบรรดาศาสนสถานแห่งอื่นของขอมไม่มีโคปุระ (ประตูซุ้ม) แห่งใดที่จะมีความกว้างใหญ่เทียบเท่าได้กับประตูทางด้านทิศตะวันตกของปราสาทนครวัด แต่ละข้างของประตูกลางซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ช่อง มีระเบียงยาวและที่ปลายระเบียงมีประตูใหญ่ ๒ ประตูซึ่งเวียนอาจแล่นผ่านเข้าไปได้ เรียกกันว่า *ประตูข้าง* หลังประตูทางด้านทิศตะวันตกมีทางเดินใหญ่ความยาว ๓๕๐ เมตรไปยังลานรูปกากบาท และต่อจากนั้นจึงถึงตัวปราสาทซึ่งตั้งอยู่บนฐานสูง มีระเบียงล้อมรอบ ๓ ชั้น

รอบปราสาทหลักกลางบนยอดสุด มีปราสาทอีกสี่หลังที่มุมซึ่งมีระเบียงติดต่อกันล้อมรอบ นับเป็นระเบียงชั้นในสุด นอกจากนี้แต่ละทิศยังมีระเบียงอีกสี่ท่อนเชื่อมระเบียงชั้นในสุดนี้เข้ากับปราสาทหลักกลาง ทางทิศตะวันตกระหว่างระเบียงชั้นกลางและระเบียงชั้นนอกยังมีระเบียงรูปกากบาทแบบนี้อีกชั้นหนึ่ง (รูปที่ ๑๐)

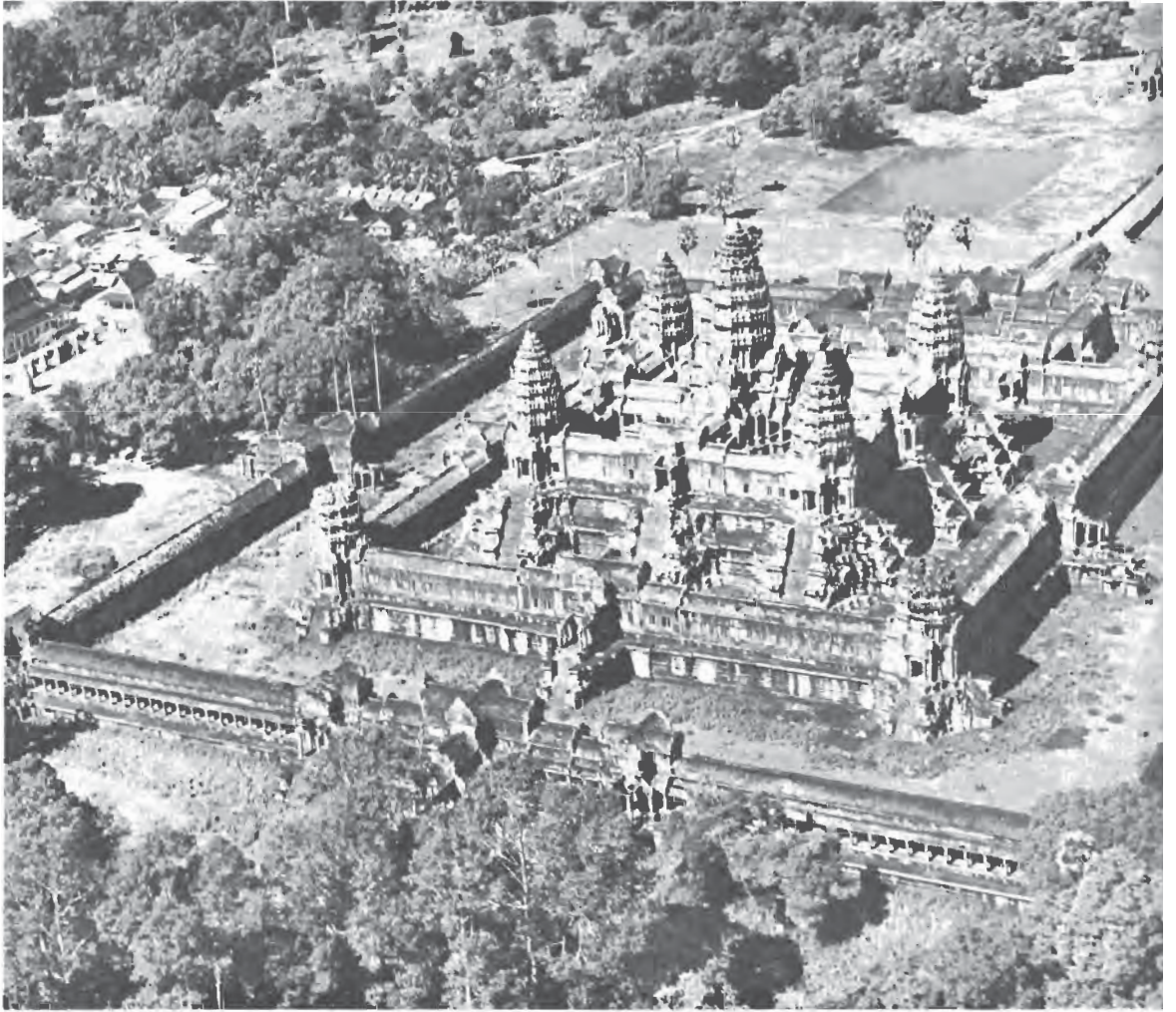
ภายในระเบียงชั้นนอกซึ่งมีความยาวทั้งหมดเกินกว่า ๘๐๐ เมตร มีผนังซึ่งเต็มไปด้วยภาพสลัก เป็นภาพสลักที่มีชื่อเสียงที่สุดในบรรดาประติมากรรมขอม ภาพสลักยาวเหยียดเหล่านี้มีแต่เพียงปราสาทที่มุมระเบียงและโคปุระตามทิศต่าง ๆ เท่านั้นเข้ามาค้น คงมีแต่เพียงภาพสลักทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือเท่านั้นที่ยังสลักไม่สำเร็จในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ แต่ก็อาจจะมีการร่างไว้ก่อนแล้ว เราจะเห็นต่อไปว่าเพราะเหตุใดงานชิ้นหลังนี้จึงได้สลักสำเร็จลงในพุทธศตวรรษที่ ๒๑

๔. ประติมาณวิद्याที่ปราสาทนครวัด ประติมาณวิद्याทั้งหมดที่ปราสาทนครวัดได้สร้างอุทิศถวายแด่พระนารายณ์ พระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงเคารพบูชา และด้วยเหตุนี้เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วพระองค์จึงทรงมีพระนามว่า *บรมวิษณุโลก* บนหน้าบัน ทับหลัง และแม้แต่ส่วนล่างของเสา มีการสลักภาพพระนารายณ์อยู่เป็นจำนวนมากมารวมทั้งภาพอวตารของพระองค์ด้วยไม่ว่าจะทรงอวตารลงมาเป็นมนุษย์หรือสัตว์ก็ตาม แต่ก็คงเป็นภาพสลักบนผนังระเบียงชั้นนอกโดยเฉพาะที่แสดงถึงเทพนิยายขนาดใหญ่ที่เกี่ยวข้องกับพระนารายณ์

บนผนังระเบียงทิศตะวันตก สองข้างของทางเดินที่นำไปยังระเบียงรูปกากบาทระหว่างระเบียงชั้นนอกและระเบียงชั้นกลาง ข้างสลักได้สลักภาพการรบพุ่งตอนปลายของมหากาพย์อินเดียนมีชื่อเสียง ๒ เรื่อง คือเรื่องรามายณะ (รามเกียรติ์) และ

รูปที่ ๕
ภาพสลักพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ บนผนังระเบียงปราสาทนครวัด
(หน้า ๓๕)

รูปที่ ๑๐
ปราสาทนครวัด ถ่ายจากด้านหลัง คือทิศตะวันออก
(หน้า ๔๐)

มหาภารตะ ทางทิศเหนือเป็นภาพแสดงชัยชนะเหนือเกาะลังกาคือการแสดงถึงชัยชนะของพระรามซึ่งเป็นอวตารของพระนารายณ์ ทางทิศใต้เป็นภาพแสดงการรบพุ่งที่ทุ่งกุรุเกษตรซึ่งเป็นเรื่องสุดท้ายของมหากาพย์มหาภารตะ เป็นเรื่องราวของพวกปาณฑพซึ่งเป็นสหายของพระกฤษณะ อวตารอีกปางหนึ่งของพระนารายณ์ในระเบียงทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เป็นภาพสลักที่มีองค์ประกอบอย่างมโหฬาร เป็นภาพการกวณเกษียรสมุทรโดยเทวดา ซึ่งร่วมมืออย่างแข็งขันกับศัตรูทางธรรมชาติของคนคือพวกอสูร การกวณเกษียรสมุทรรนี้จุดประสงค์ก็เพื่อจะได้น้ำอมฤต

ทางด้านตะวันตกของผนังระเบียงทิศตะวันตกเฉียงใต้สลักเป็น *ภาพสลักทางประวัติศาสตร์* ซึ่งได้กล่าวถึงมาแล้ว ด้านตะวันออกของผนังระเบียงทิศเดียวกันนี้แสดงภาพการพิพากษาผู้ที่ตายไปแล้วให้ไปขึ้นสวรรค์หรือลงนรก องค์ประกอบภาพเช่นเดียวกับฝีมือการสลักทั้งหมดงามน่าชม การดำเนินเรื่องของภาพต่าง ๆ บนพื้นที่ที่ยาวเช่นนี้ไม่ได้ก่อให้เกิดความเบื่อหน่ายเลย

มีภาพสลักบนผนังปราสาทที่มุม ๒ หลังทางด้านทิศตะวันตกเช่นเดียวกัน ภาพเหล่านี้ไม่ได้มีขนาดใหญ่เท่ากับองค์ประกอบขนาดใหญ่บนผนังระเบียง ภาพสลักบนปราสาทที่มุมดังกล่าวเกี่ยวกับเรื่องราวของพระรามและพระกฤษณะ อย่างไรก็ตามภาพก็เกี่ยวข้องกับพระอิศวรเช่นเดียวกัน ภาพเหล่านี้งามสง่าและบนภาพที่เป็นพิธีรีตองน้อยกว่า ช่างก็สามารถแสดงให้เห็นถึงความรู้สึกของคนตลอดจนความคิดอ่านของตนเองได้ด้วย

ทั้งสองข้างของประตูทางเข้า ไม่ว่าจะ เป็นบนผนังของโคปุระ ปราสาท หรือแม้แต่ระหว่างช่องหน้าต่างของบรรดาระเบียงชั้นบน มีการสลักภาพเทพธิดาอยู่เป็นจำนวนมาก เทพธิดาเหล่านี้เป็นผู้ปกป้องรักษาศาสนสถาน และปรากฏในศาสนสถานแห่งอื่น ๆ เป็นผู้เฝ้ารักษาที่งามชดช้อยอยู่แยกแต่ละองค์ในคูหาบนผนัง แต่บนผนังปราสาทนครวัดเทพธิดาเหล่านี้ก็รวมกันเป็นหมู่สองหมู่สามหรือมากกว่านั้น บางครั้งนางก็ยิ้มอย่างงดงาม แต่ส่วนใหญ่ก็วางหน้าเฉยและทำท่าคล้ายกับว่ากำลังพูดคุยกันอยู่เครื่องแต่งกายและเครื่องประดับแต่ละองค์ก็แตกต่างกันออกไปมาก อาจแสดงถึงเครื่องแต่งกายของถิ่นต่าง ๆ ในราชอาณาจักรขอมและเป็นแบบที่หญิงสาวที่เมืองพระนครนิยมกันอยู่ในขณะนั้น เช่นเดียวกับชายา ๑๖,๐๐๐ องค์ของพระกฤษณะ เทพธิดาเหล่านี้ก็เป็นผู้ใช้ของเทพเจ้าผู้ซึ่งเป็นเจ้าของศาสนสถาน

๕. ปราสาทนครวัดและความหมายของศาสนสถานบนฐานเป็นชั้น ปราสาทนครวัดเป็นตัวอย่างของศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นที่ดีที่สุด คือเป็นเขาพระสุเมรุอย่างแท้จริง มียอด ๕ ยอด แต่ละยอดสูงกว่า ๖๐ เมตรเหนือพื้นดิน ได้ปราสาทหลังกลางได้ขุดค้นพบกรุซึ่งอยู่ลึกลงไปจนถึงระดับพื้นดินเบื้องล่าง ที่ก้นกรุได้ค้นพบที่วางศิลาฤกษ์ซึ่งประกอบด้วยแผ่นทองคำหลายแผ่น ปราสาทนครวัดไม่ได้เป็นศาสนสถานเพียงแห่งเดียวของขอมที่มีกรุอยู่ข้างใต้ศาสนสถานหลังกลาง ในฐานเป็นชั้นของปราสาทบึกบึนจำกรงก็ได้ขุดค้นพบกรุเช่นเดียวกันซึ่งลึกลงไปถึงใต้ดิน แต่ก่อนหน้านั้นอาจเป็นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ก็มีกรุเล็ก ๆ ซึ่งสร้างอยู่ใต้ฐานของศาสนสถานหลังกลางที่ปราสาทออกยวมแล้ว

คิดกันว่ากรุกลางปราสาทนี้อาจเกี่ยวข้องกับพิธีการพญาผู้ที่ตายไปแล้ว ปราสาทนครวัดมีลักษณะซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับการศพได้ คือประตูเข้าที่สำคัญของปราสาทแห่งนี้ก็ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ซึ่งเป็นทิศของผู้ที่ตายไปแล้ว นอกจากนี้การเดินเวียนคูภาพสลักบนผนังระเบียงชั้นนอกก็ต้องเดินเวียนซ้าย ซึ่งเป็นการเดินเวียนที่เกี่ยวกับกิจการศพคือการเดินเวียนโดยเอาสิ่งสำคัญไว้ทางด้านซ้ายของผู้เดิน (ประสัพพะ) ลักษณะพิเศษทั้งหมดเหล่านี้ทำให้ศาสตราจารย์เซเดส์ตั้งปัญหาขึ้นมาว่า ศาสนสถานขอมซึ่งสร้างขึ้นบนฐานเป็นชั้นจะเป็นศาสนสถานหรืออาคารที่เกี่ยวกับการศพกันแน่

ในศาสนสถานขอมหลายแห่งได้ค้นพบภาชนะศิลาซึ่งมีรูปร่างยาวและแคบ บางครั้งก็มีฝาปิดและที่เบื้องล่างมีรูเจาะให้น้ำไหลออกได้ รูปร่างของภาชนะเหล่านี้ทำให้นึกไปถึงหีบศพ ที่ปราสาทบันทายสำหรับได้ค้นพบภาชนะใบหนึ่งสลักขึ้นอย่างประณีตบรรจง มีฝาปิด บนฝามีรูเจาะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสค่อนข้างใหญ่มีขอบนูนล้อมรอบรูเบื้องล่างของภาชนะก็ประดับด้วยภาพหน้าสัตว์ อย่างไรก็ตามก็ดูขนาดของภาชนะชิ้นนี้ก็ไม่อาจเป็นหีบศพสำหรับศพที่นอนเหยียดยาวได้ ศาสตราจารย์เซเดส์คิดว่าอาจใช้สำหรับใส่ศพที่นอนตะแคงงอเข้า เช่นเดียวกับในประเทศกัมพูชาปัจจุบันที่ภายในของโกศศพได้บรรจุพระศพของพระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายที่จะได้รับการถวายพระเพลิงในภายหลัง รูที่เจาะอยู่ข้างล่างอาจเป็นรูที่ให้พระพุทโธ (น้ำเหลือง) ไหลออกได้ และรูที่เจาะอยู่บนฝาก็เพื่อให้สายสิญจน์สามารถสอดเข้าไปได้เพื่อการบำเพ็ญกุศลอุทิศไปให้แก่ผู้ตาย ดังนั้นภาชนะเหล่านี้แม้จะได้ใช้บรรจุศพของผู้ตายเป็นการชั่วคราวเพื่อจะทำการเผาในเวลาต่อมา แต่ก็สมควรที่จะตั้งอยู่ในสถานที่ที่เกี่ยวกับการศพ ศาสตราจารย์เซเดส์

จึงคิดว่าศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นนั้นเป็นทั้งอาคารที่เกี่ยวกับการศพและเป็นศาสนสถานในขณะเดียวกัน เป็นสถานที่ซึ่งผู้ที่ได้ตายไปแล้วและได้รับการสมมติขึ้นเป็นเทวดาจะได้รับการเคารพบูชาภายหลังที่ได้ตายไปแล้ว

ศาสตราจารย์ฟิลลิปโซชาติได้เปรียบเทียบรูปร่างของศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นของขอมกับรูปร่างของศาสนสถานเล็ก ๆ บางแห่ง ซึ่งสร้างขึ้นเหนือหลุมฝังศพของผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย เนื่องจากท่านเหล่านี้ได้รับ ทักษะ คือการแกะแล้วจึงเข้าไปรวมกับพระอิศวร และเมื่อตายไปแล้วร่างกายจึงไม่อาจเผาได้ แต่ได้รับการฝังแทน คำราชาภาษาสันสกฤตชื่อ *อาคม* ได้อธิบายว่าควรจะฝังศพท่านเหล่านี้อย่างไร และยังได้ชี้แจงอีกว่า เหนือหลุมฝังศพอาจสร้างฐานเป็นชั้นขึ้นข้างบนและประดิษฐานศิวลึงค์ไว้บนนั้น ด้วยเหตุนี้ศาสนสถานจึงอาจปกคลุมหลุมฝังศพด้วย ลักษณะเช่นนี้ก็คงเป็นลักษณะของศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นในประเทศกัมพูชานั้นเอง

แต่สำหรับภาษาละตินที่กล่าวมาแล้ว ก็ไม่มีอะไรสามารถพิสูจน์ได้ว่าเกี่ยวกับการศพ ภาษาละตินหนึ่งซึ่งไม่มีฝาและประดับด้วยลายที่ขอบเป็นหยัก ๆ ก็อาจเป็นแต่เพียงภาษาละตินน้ำก็ได้

จารึกขอมได้แสดงอยู่บ่อย ๆ ว่าพระราชาทรงได้รับ ทักษะ ในระหว่างพิธีราชาภิเษก ตั้งแต่นั้นพระองค์จึงเปรียบเสมือนกับพระอิศวรและภายหลังที่สิ้นพระชนม์ไปแล้ว พระศพก็ไม่อาจจะเผาได้ อาจจะสร้างฐานเป็นชั้นซึ่งมีปราสาทประดิษฐานศิวลึงค์อยู่ข้างบนไว้เหนือหลุมฝังพระศพของพระองค์ อย่างไรก็ตามก็ไม่มีใครได้ว่าจะต้องมีการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ขึ้นเหนือหลุมฝังพระศพของพระราชาขอมทุกพระองค์ นอกจากนั้นศาสนสถานบนฐานเป็นชั้นก็ไม่จำเป็นต้องเป็นที่ฝังพระศพด้วยการสร้างศาสนสถานขึ้นเหนือหลุมฝังศพอาจอธิบายคำกล่าวของนักเดินทางชาวจีนคือจิวดากวนซึ่งได้เข้ามายังประเทศกัมพูชาในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เขาได้กล่าวว่า *พระศพของพระราชาได้ถูกฝังอยู่ในปราสาท*

ที่ปราสาทนครวัด ปัญหาที่ยังยุ่งยากยิ่งกว่านั้น เทวดาผู้คุ้มครองพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก็คือพระนารายณ์ ดังจะเห็นได้จากพระนามของพระองค์หลังจากสิ้นพระชนม์แล้วว่า *บรมวิษณุโลก* ด้วยเหตุนี้คงเป็นเทวรูปของพระนารายณ์ที่ได้รับการเคารพบูชาอยู่ภายในปราสาทหลังกลาง แต่เทวรูปองค์นี้จะมีลักษณะเป็นอย่างไร เป็นเวลาหลาย

ร้อยปีมาแล้วที่ปราสาทหลังกลางแห่งนี้ไม่มีเทวรูปองค์หนึ่งองค์ใด และเราก็ไม่ได้ค้นพบร่องรอยอะไรเลย ปัจจุบันมีพระพุทธรูปที่ได้รับการเคารพบูชาอยู่บนชั้นบนของปราสาทนครวัด อย่างไรก็ตามก็ตีร่องรอยของการเกี่ยวกับการศพที่ยังคงมีอยู่ในประเพณีในคอนตันของพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เพราะเหตุว่าจิวดากวนซึ่งบันทึกถึงเรื่องราวที่เขาได้ยินได้กล่าวไว้ว่า หลุมฝังศพของลูปัน (Lou Pan) ตั้งอยู่ราว ๑ กิโลเมตรจากประตูทางทิศใต้และมีขนาดประมาณ ๑๐ เมตรโดยรอบ ศาสตราจารย์เปลิโอดี (P.Pelliot) ผู้ซึ่งได้ตีพิมพ์คำแปลของบันทึกนี้ คิดว่าลูปันซึ่งเป็นนายช่างวิเศษของจีน คงจะถูกจิวดากวนนำมาผสมกับสถาปนิกเทวดาคือ พระวิศวกรรม ซึ่งนิยายของเขมรกล่าวว่าเป็นผู้สร้างปราสาทนครวัด

๖. ศาสนสถานในศิลปะแบบนครวัด ในบริเวณเมืองพระนครมีศาสนสถานหลายแห่งที่มีอายุเก่าขึ้นไปถึงกลางหรือปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แต่เนื่องจากไม่มีจารึกเราจึงไม่อาจกล่าวได้อย่างแน่นอนว่าสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ หรือไม่ ทางทิศตะวันออกของเมืองพระนคร สองข้างของทางเดินที่ตัดตรงมายังพระราชวังหลวง ก็มีศาสนสถานอยู่ ๒ หลังที่สร้างด้วยศิลาทรายคือปราสาทมมานันท์และเจ้าสายเทวดา ทั้งสองแห่งประกอบด้วยค้วปราสาท มีห้องสำหรับทำพิธีเคารพบูชาตั้งอยู่ทางด้านหน้า มีห้องสมุดและกำแพงล้อมรอบพร้อมทั้งโคปุระ

เลยจากนั้นไปคือเลยเขื่อนทางทิศตะวันออกของสระบารายตะวันตกออกไปก็คือปราสาทบันทายสำเหร่ซึ่งเป็นกลุ่มศาสนสถานที่สำคัญที่สุด ปราสาทหลังกลางมีห้องสำหรับทำพิธีเคารพบูชาอยู่ทางด้านหน้า มีห้องสมุดอยู่ ๒ ข้าง และล้อมรอบด้วยกำแพง ๒ ชั้น เราจะเข้าไปถึงศาสนสถานแห่งนี้ได้โดยผ่านทางเดินซึ่งมีเสาปักอยู่ ๒ ข้างและลานใหญ่งามน่าชม

ในเมืองพระนครหลวงเอง ก็มีปราสาทพระพิรุณ T และ U ซึ่งคงสร้างขึ้นในสมัยเดียวกัน ปราสาททั้งสองแห่งสร้างขึ้นทางทิศเหนือของปราสาทคลังเช่นเดียวกับศาสนสถานอีกสามแห่งที่สร้างขึ้นภายนอกเมือง ปราสาทเหล่านี้สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ทางทิศเหนือของพระราชวังหลวงก็มีศาสนสถานอีกแห่งหนึ่งซึ่งคงจะสร้างขึ้นในสมัยเดียวกันนี้ เป็นศาสนสถานทางพุทธศาสนาชื่อพระป่าเลไลยก์ เป็นนามซึ่งทำให้นึกไปถึงเหตุการณ์ตอนหนึ่งในพุทธประวัติคือตอนที่ช่างปาริเลย์ยะและลิงซึ่งเป็นสหายได้ถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้า ศาสตราจารย์เซเดส์คิดว่าวัดพระป่าเลไลยก์คงจะสร้างขึ้นโดยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เพราะเหตุว่าเป็นการยากที่จะคิดว่าสร้างร่วมสมัยกับปราสาทนครวัด

การที่ไม่มีจารึกในศาสนสถานเหล่านี้ทำให้เราไม่อาจกล่าวได้ว่าสร้างขึ้นในศาสนาใด และสร้างเพื่อเคารพบูชาเทวดาองค์ใดได้ โดยส่วนรวมศาสนสถานเหล่านี้ก็ดูจะไม่เก่าไปกว่าปราสาทนครวัด

๗. สังคมขอมในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ดูจากบรรดาภาพสลักที่ปราสาทนครวัด ลักษณะรูปภาพในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ และ ๑๖ ทำให้เรารู้จักเกี่ยวกับชีวิตของชาวขอมในสมัยนั้นได้แต่เพียงเล็กน้อย ที่ปราสาทนครวัดในขณะที่ ภาพสลักทางประวัติศาสตร์ ขนาดใหญ่แสดงถึงความยิ่งใหญ่ของขบวนแห่ของพระราชา องค์ประกอบเกี่ยวกับเทพนิยายหรือมหากาพย์ก็มีรายละเอียดซึ่งช่างสลักได้รับการบันดาลใจมาจากชีวิตประจำวัน

ทางทิศตะวันตก ภาพสลัก ทางประวัติศาสตร์ แสดงภาพพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ประทับอยู่ท่ามกลางข้าราชการ พระราชาประทับนั่งขัดสมาธิบนที่ประทับซึ่งประดับด้วยรูปนาค ด้านหลังของพระองค์มีคนเชิญกลด พัดโบก และเส้ ด้านหน้ามีบุคลกำลังคุกเข่าแสดงความเคารพอยู่ ทางด้านข้างมีข้าราชการและในจำนวนนั้นก็มีความพรหมณ์รวมอยู่ด้วย พรหมณ์เหล่านี้มีใบหน้ายาว จมูกเล็กงุ้ม ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นชาวอินเดีย ทั้งหมดไว้ผมยาว บางคนนุ่งผ้าโจงกระเบนด้วยผ้าที่มีลวดลายประดับอย่างสวยงามและนุ่งอย่างเรียบร้อย พรหมณ์เหล่านี้นั่งแสดงท่าทางอย่างมีระเบียบ และคงจะเป็นขุนนางชั้นสูง บุคคลอื่น ๆ ซึ่งนุ่งผ้าอย่างธรรมดาและไม่มีเครื่องประดับเลยคงเป็นนักบวช คนหนึ่งกำลังนั่งคลำลูกประคำอยู่

ด้านล่างของพระราชา มีกลุ่มชนกำลังเดินเข้ามาเมื่อถือเครื่องบรรณาการ ในขณะที่สตรีภายในราชสำนักคาดหน้าผากด้วยกะบังหน้าซึ่งทำด้วยโลหะมีค่าและตกแต่งด้วยสร้อยคออย่างสวยงาม สตรีที่แบกของถวายก็สวมสร้อยคออย่างง่าย ๆ รอบคอหรือสวมโลหะเป็นรูปวงกลม แม้ว่าจะไม่มีเครื่องเพชรพลอยประดับอยู่เหนือศีรษะ แต่ทรงผมก็เกล้าอย่างงดงาม

พระราชาหลังจากที่ทรงรับความเคารพและของถวายจากบริวารของพระองค์แล้วก็ทรงตระเตรียมพระองค์ที่จะเสด็จออกจากราชธานี หลังจากที่ได้เห็นภาพในพระราชวังหลวงที่เมืองพระนครแล้ว เราก็อาจจะติดตามขบวนแห่เมื่อพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ เสด็จออกจากเมืองยโสธรปุระเพื่อไปต่อสู้กับพวกจาม พวกเวียดนาม หรือพวกมอญในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้ พวกแม่ทัพขอมยืนอยู่เหนือหลังช้างและยกทัพออกไปอย่างมีสง่า

ล้อมรอบแม่ทัพเหล่านี้ทหารม้ากำลังเคลื่อนที่และทหารเดินเท้ากำลังเคลื่อนขบวน หน้าขบวนทัพมีทหารต่างชาติกำลังเดินอยู่ ไบหน้าเป็นแบบพวกมองโกลอยด์ ผมเกล้า สูงขึ้นไปประดับด้วยขนนกหรือใบไม้ เครื่องแต่งตัวประกอบด้วยผ้าซึ่งมีอุบะยาวห้อย อยู่โดยรอบ มีจาริกสั้น ๆ บอกให้ทราบว่าเป็นกองทัพชาวสยาม (รูปที่ ๑๑) ทหารอื่น ๆ สวมหมวกรูปร่างแปลกประหลาดมีเครื่องประดับอยู่ข้างบนเป็นรูปห้วนก หรือหัวสัตว์ ทหารเหล่านี้ถือหอกและโล่และมักมีมีดเล็ก ๆ ห้อยอยู่หน้าคอขนานไป กับสายสร้อย

อาวุธของนายทหารมักเป็นคันศรและลูกธนู หรือมีฉะนั้นก็เป็นโล่และดาบซึ่งมี ดาบโค้งเป็นวงอย่างน่าเกรงขาม ด้ามดาบทำด้วยไม้ท่อนยาว ดั้วนายทัพจะยืนอยู่ เหนือหลังช้าง จำนวนของกลดซึ่งมีอยู่ล้อมรอบทำให้ทราบถึงศักดิ์ของผู้นั้นได้

การเคลื่อนขบวนทัพนั้นเกี่ยวข้องกับพิธีทางศาสนาด้วย ด้วยเหตุนี้จึงเห็นมี บรรดาพวกพราหมณ์เดินควบคู่ไปกับภาชนะรูปโค้งชนิดหนึ่ง ซึ่งจาริกกล่าวว่าเป็นที่ บรรจุไฟอันศักดิ์สิทธิ์ นอกจากนั้นก็เช่นเดียวกับในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน คือมีความ สนุกสนานปะปนอยู่ด้วย เราจะเห็นมีนักเล่นกล ตัวตลก ซึ่งแสดงท่าทางและกระโดด โลดเต้นซึ่งคงทำให้ประชาชนซึ่งกำลังดูขบวนทัพอยู่นั้นรู้สึกสนุกสนานมาก

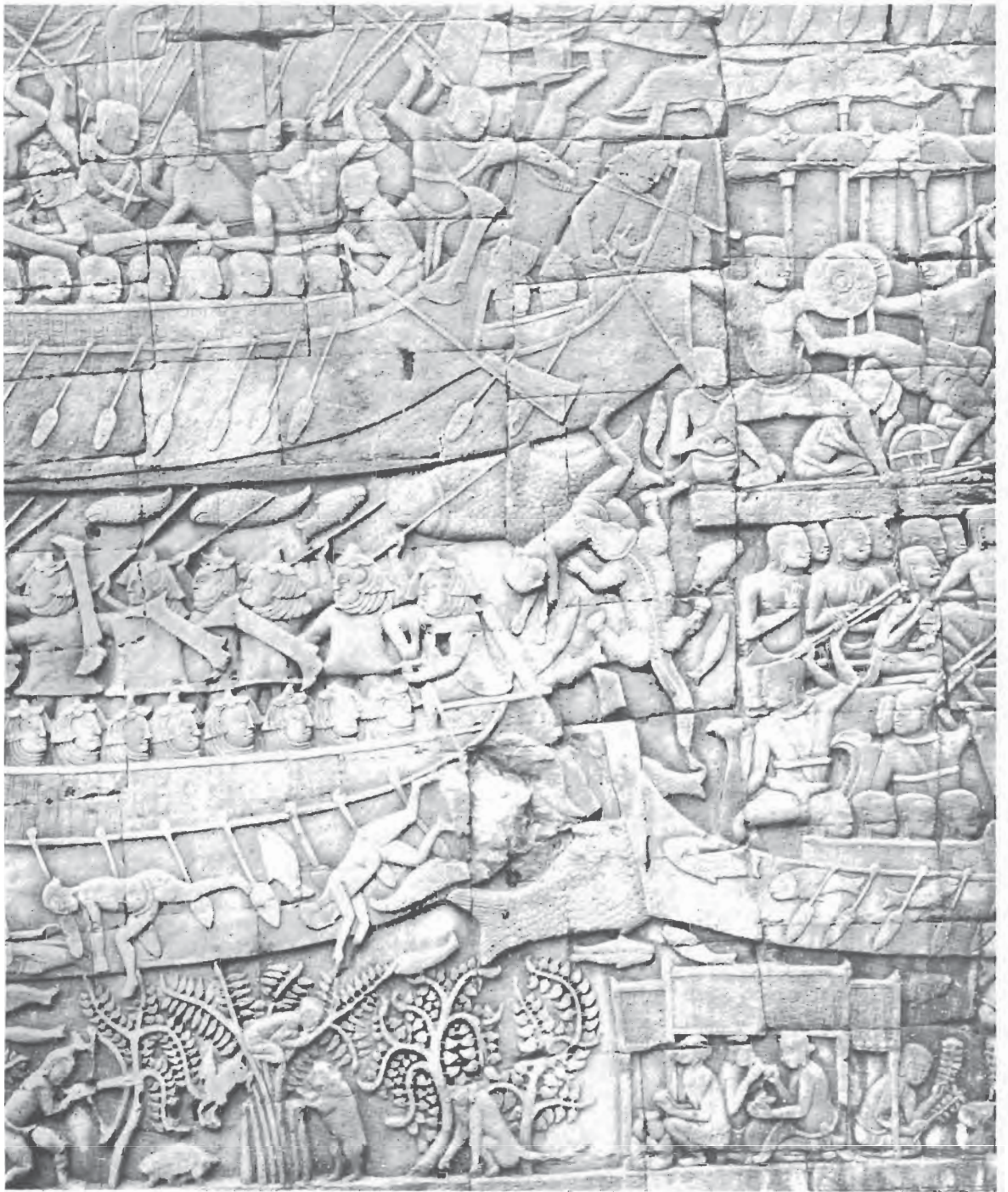
หลักฐานอันพิเศษเช่นนี้ทำให้เราสามารถเข้าไปจนถึงใจกลางของราชธานีได้ แต่ก็มีได้เป็นหลักฐานเพียงอย่างเดียวที่ภาพสลัก ณ ปราสาทนครวัดแสดงให้เห็นเกี่ยวกับชีวิตของชาวขอมในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ บนภาพสลักอื่น ๆ ก็มีภาพเกี่ยวกับชาวบ้าน ยิ่งกว่าชาวเมือง เช่น เกี่ยวกับภาพในเทพนิยายเราก็เห็นมีผู้เลี้ยงแกะอยู่ใกล้กับสัตว์เลี้ยง ของเขา นอกจากนี้ก็มีนักบวชกำลังถกเถียงกันอยู่ภายในถ้ำ หรือนักล่าสัตว์กำลังอยู่ในป่า อย่างไรก็ตามการแสดงถึงสภาพอาคารบ้านเรือนนั้นมีน้อยและมักจะมีแต่เฉพาะ พลับพลาที่ประทับเล่นอย่างสวยงามเท่านั้น ที่อยู่ของชาวชนบทจะไม่ปรากฏเลยที่ ปราสาทนครวัด

พาหนะที่สวยงามที่สุดที่แสดงอยู่ในภาพสลักที่ปราสาทนครวัดก็คือเรือสำเภา ซึ่งมีหลังคาโค้งงอนขึ้นตามแบบจีน มีฝาประกอบด้วยหน้าต่างซึ่งมีลูกกรง ในขณะที่ ผู้แจวเรือกำลังหยุดพัก พวกผู้ชายซึ่งอยู่ทางด้านหลังของเรือก็กำลังพัวพันอยู่กับการ ชนไก่ มีบิดาซึ่งมีบุตร ๒ คนเกาะอยู่บนหลังกำลังยืนดูอยู่ด้วย ภายในที่พักของเรือมี บุคคล ๒ คนกำลังเล่นหมากรุกกันอยู่ ทางด้านหน้าเรือมีตัวตลกกำลังแสดงท่าทางอยู่

รูปที่ ๑๑

ภาพสลักกองทัพชาวสยาม (เสียน) ทางด้านขวามือ บนผนังระเบียงปราสาทนครวัด
(หน้า ๔๖)

รูปที่ ๑๒

ภาพสลักการรบพุ่งทางเรือระหว่างกองทัพขอมและกองทัพจาม บนผนังระเบียงปราสาทขาม

(หน้า ๕๕)

ใกล้กับผู้ชายซึ่งกำลังดูของเหลวซึ่งอยู่ในคนโท ในการสลักรูปเรือสำเภาลำนี้ช่างสลักคงจะได้รับการบันดาลใจจากภาพซึ่งเขาเห็นอยู่เป็นประจำในแม่น้ำเสียมราชหรือในทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา

ภาพสลักที่ปราสาทนครวัดได้แสดงให้เห็นภาพชีวิตภายในครอบครัวเป็นหลายครั้ง เช่น บางแห่งก็เป็นภาพสตรีกำลังโค้งตัวลงไปยังเด็กเล็ก ๆ บางแห่งก็เป็นรูปผู้ชายกำลังให้ลูกชายเกาะอยู่บนหลัง แม้ว่าภาพจะไม่ได้แสดงชีวิตประจำวันอย่างทั่วถ้วนแต่ช่างก็ยังสามารถแสดงถึงบรรยากาศของครอบครัวของชาวขอมได้

๘. ความสำคัญทางด้านศาสนาของปราสาทนครวัด การปรากฏมีภาพของชีวิตในครอบครัวและหมู่บ้านที่ปราสาทนครวัดอาจเกี่ยวพันกับการเจริญขึ้นทางพิธีเคารพบูชาพระกฤษณะ ที่ปราสาทนครวัดภาพสลักหลายภาพได้แสดงถึงประวัติของวีรบุรุษองค์นี้เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่ พระองค์ทรงเป็นอวตารของพระนารายณ์ ในปราสาทที่มুমทิสตะวันตกเฉียงใต้ เราจะเห็นมีรูปพระกฤษณะขณะทรงพระเยาว์กำลังขโมยเนยอยู่ในปราสาทแห่งเดียวกันนี้และบนทับหลังหลายชิ้นรวมทั้งบนส่วนล่างของเสาเราจะเห็นมีภาพพระกฤษณะกำลังทรงยกภูเขาโควรรชณะเพื่อจะป้องกันชาวบ้านต่อลมพายุที่พระอินทร์ได้บันดาลให้เกิดขึ้น อย่างไรก็ตามการเจริญขึ้นของภาพที่เกี่ยวกับพระกฤษณะก็มีได้ทำให้ภาพอวตารต่าง ๆ ของพระนารายณ์ต้องลดน้อยลงไปด้วย การแสดงภาพเรื่องรามายณะ (รามเกียรติ์) โดยเฉพาะก็มีอยู่เป็นจำนวนมากในประติมานวิทยาที่ปราสาทนครวัด

ไม่เคยมีศาสนสถานที่มีความสำคัญเช่นนี้ในประเทศกัมพูชาสร้างถวายแด่พระนารายณ์มาแต่ก่อน การเปลี่ยนแปลงทางศาสนาใหม่ดังกล่าวจะเกี่ยวข้องกับกาลเคลื่อนไหวทางปรัชญาซึ่งเกิดขึ้นในประเทศอินเดียในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ด้วยการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีนักปรัชญาอินเดียนามว่ารามานูชะเป็นบุคคลสำคัญ

ดูเหมือนว่าในไม่ช้าความมีชื่อเสียงของปราสาทนครวัดก็ได้แพร่ออกไปนอกเขตประเทศกัมพูชาและเอเชียอาคเนย์ด้วย จากหนังสือเรื่องกูรุมะปุราณะ ศาสตราจารย์ฟิลลิโอชาติได้ค้นพบบทความตอนหนึ่งซึ่งเกี่ยวข้องกับทิวรรชชะ คือทวิปของพระหริ (นารายณ์) บทความนี้อาจเป็นบทความที่เขียนขึ้นในภายหลังและสอดแทรกเข้าไปในปุราณะเรื่องนี้ซึ่งคงจะแต่งขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ศาสตราจารย์ฟิลลิโอชาติได้

ชี้ให้เห็นว่าข้อความตอนนีในกฐมปุระณะ ซึ่งบรรยายถึงเทวาลัยของพระवासुเทพ (นารายณ์) อาจใช้ได้เป็นอย่างดีกับปราสาทนครวัด ดังนี้

บทที่ ๔๗ บรรทัดที่ ๑๐ ณ ที่นั้น ส่องแสงดุจดังพระจันทร์ สดใสเช่นเดียวกับแก้วผลึก อันบริสุทธิ์ คือเทวาลัยของพระवासุเทพ ซึ่งได้รับการห้อมล้อมจากป่าต้นปาริชาติ

บรรทัดที่ ๑๑ มีประตู ๔ ประตูซึ่งไม่มีที่เปรียบได้ มีมุข ๔ แห่ง กำแพง ๑๐ ชั้น ยากที่จะเข้าไปได้ ยากที่จะเข้าไปถึง

บรรทัดที่ ๑๒ ประกอบด้วยห้องโถงซึ่งประดับด้วยแก้วผลึก คล้ายกับที่ประทับของ พระราชาแห่งหทยเทพ ทุกส่วนประดับด้วยเสาทองคำ ๑๐๐๐ ต้น

บรรทัดที่ ๑๓ มีบันไดทอง ซึ่งประดับประดาไปด้วยเพชรพลอยทุกชนิด ประกอบกับ บัลลังก์ทิพย์ซึ่งเต็มไปด้วยความงามอย่างมากมาย

บรรทัดที่ ๑๔-๑๕ สดสวยด้วยสระและแม่น้ำซึ่งเปี่ยมไปด้วยน้ำอันมีรสชาติ แวดล้อม ไปด้วยโยคีซึ่งเคารพนับถือต่อพระนารายณ์ เป็นผู้บริสุทธิ์ ทั้งหมดหมกมุ่นอยู่กับการท่องบ่นคัมภีร์ พระเวท บำเพ็ญสมาธิ.....เกี่ยวกับพระนารายณ์

บรรทัดที่ ๑๗ และงคงามชดช้อย น่าชม เหล่าสตรีก็ร้องเพลงและพ้อนรำอันเต็มไปด้วย ความสดชื่น สตรีเหล่านี้พร้อมที่จะตกแต่งตนเองให้สวยงามอยู่เสมอ

เป็นความจริงที่ว่าจำนวนกำแพงนั้นได้ขยายเพิ่มเติมขึ้น คำประพันธ์ได้เพิ่มเติม วัตถุประสงค์ให้สวยงามยิ่งขึ้น โดยกล่าวถึงแก้วผลึกและบรรยายถึงทองคำซึ่งความจริงคงจะเป็นแต่เพียงการปิดทองเท่านั้น บรรดาทองและเพชรพลอยได้สูญหายไปหมดแล้ว แต่ รูปฤษีที่กำลังบำเพ็ญสมาธิอยู่เสมอและสลักอยู่ที่เบื้องล่างของเสา รวมทั้งหมู่เทพธิดา ผู้งดงามชดช้อยและน่าชม ก็ยังคงปรากฏอยู่เสมอบนผนังของปราสาทนครวัด

บทที่ ๕

ความยุ่งยากในพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ และการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

๑. ผู้ที่ครองราชย์สืบต่อจากพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๘๘ อันเป็นศักราชสุดท้ายที่รู้จักกันในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ และ พ.ศ. ๑๗๒๔ ซึ่งเป็นเวลาขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ อาณาจักรขอมได้เข้าสู่การจลาจล ซึ่งเราก็ไม่สามารถทราบถึงรายละเอียดได้ชัดเจนนัก เราไม่ทราบว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์เมื่อใด อาจตั้งข้อสมมุติฐานได้ว่าพระองค์กษัตริย์พระชนม์ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๓ และ ๑๖๕๘ คณะทูตขอมซึ่งเดินทางเข้าไปในประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๖๕๘ คงจะเป็นของรัชกาลใหม่อย่างแน่นอน

ศาสตราจารย์เซเชสตีคิดว่ามีกษัตริย์ขอมอีก ๔ พระองค์ทรงครองราชย์ต่อลงมา จากพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ คือพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ครองราชย์จนถึงราว พ.ศ. ๑๗๐๓ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ถูกแย่งราชสมบัติและปลงพระชนม์ราว พ.ศ. ๑๗๐๘ โดยผู้เข้าแย่งราชสมบัติคือพระเจ้าตรีภูวนาทิตยวรมัน ซึ่งพระองค์เองก็ถูกปลงพระชนม์เมื่อกองทัพจามเข้ารุกรานเมืองพระนครใน พ.ศ. ๑๗๒๐ และในที่สุดพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็เสด็จขึ้นครองราชย์ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงเป็นโอรสของพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ได้ทรงกู้อิสรภาพของราชอาณาจักรขอมจากการครอบครองของอาณาจักรจัมปา และทรงกระทำพิธีราชาภิเษกใน พ.ศ. ๑๗๒๔ น่าประหลาดที่ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ไม่ได้เสด็จขึ้นครองราชย์โดยตรงต่อจากพระราชบิดาของพระองค์ ศาสตราจารย์เซเชสตีได้อธิบายถึงการครองราชย์แบบนี้ซึ่งดูค่อนข้างแปลกประหลาดว่า เจ้าชายชัยวรมันได้เสด็จไปทำสงครามในอาณาจักรจัมปาเมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ เสด็จขึ้นครองราชย์ อย่างไรก็ตามศาสตราจารย์บวสเชอส์ก็คิดว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ไม่มีเหตุผลอันใดที่จะขึ้นครองราชย์ในราว พ.ศ. ๑๗๐๓ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าท่านไม่คิดว่าพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ได้เคยเป็นกษัตริย์ขอมเลย

๒. ใครคือพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ณ ที่นี้จะขออธิบายแต่เพียงสั้น ๆ ถึง เหตุผลของศาสตราจารย์บวสเชอลีเย่ที่กล่าวอ้างว่าพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ไม่ได้ เป็นกษัตริย์ขอม เรารู้จักพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ จากจารึกของโอรสของพระองค์ คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระองค์อยู่ในราชสกุลที่เมืองมหิธรปุระ เมื่อสำรวจคูบรรดา จารึกแล้วจะเห็นได้ว่านาม *ธรณินทรวรมัน* ปรากฏอยู่ในราชสกุลวงศ์ของพระเจ้า ชัยวรมันที่ ๗ แต่ไม่ได้ปรากฏอยู่ในรายพระนามของพระราชชาติทรงสืบต่อลงมาจาก พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ นอกจากนี้พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ไม่ทรงมีพระนามเมื่อ สิ้นพระชนม์แล้วด้วย เทพเจ้าซึ่งพระองค์ทรงเข้าไปรวมด้วยหลังจากสิ้นพระชนม์แล้ว มีพระนามว่า *ชัยวรมศวรรโลกศ* คือ *โลกศผู้เป็นเจ้าของชัยวรมัน* คือไม่ได้เป็นพระนาม ของพระราชชาติสิ้นพระชนม์ไปแล้ว แต่เป็นพระนามของเทพเจ้าผู้คุ้มครองพระเจ้าชัย- วรมันที่ ๗ นอกจากนี้ยังนำประหลาดอีกที่ว่าพระมารดาและพระบิดาของพระเจ้า ชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงรับการเคารพบูชาในศาสนสถานที่แตกต่างกัน คือพระมารดาได้รับการ เคารพบูชาในปราสาทตาพรหมและพระบิดาในปราสาทพระขรรค์ ข้อที่นำประหลาด อีกอย่างหนึ่งก็คือการก่อสร้างปราสาทพระขรรค์ถวาย *ธรณินทรวรมัน* นั้นเพิ่งกระทำ ใน พ.ศ. ๑๗๓๔ คือสิบปีภายหลังพิริราชาภิเษกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และห้าปี ภายหลังการสร้างปราสาทตาพรหมซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงสร้างอุทิศถวายแด่ พระมารดาของพระองค์

ทุกอย่างจะค่อยกระ้างขึ้นเมื่อเราทราบในคำสรรเสริญพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ว่าพระมารดาของพระองค์อยู่ในราชตระกูลที่สูงศักดิ์ยิ่งกว่าพระบิดา พระมารดาของ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คือเจ้าหญิงชัยราชจุจามณีทรงเกี่ยวดองกับราชตระกูลที่เก่า ที่สุดของราชอาณาจักรขอม คือนางเป็นราชธิดาของพระเจ้าหรรษวรมัน คิดกันว่า พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ คงเป็นพระราชาบิดาของเจ้าหญิงองค์นี้ พระเจ้าหรรษวรมัน ที่ ๓ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๖๒๓ ถ้าเจ้าหญิงชัยราชจุจามณีเป็นราชธิดาของพระองค์ จริง นางก็คงจะมีพระชนม์อย่างน้อยที่สุด ๔๕ ปีใน พ.ศ. ๑๖๖๘ อันเป็นระยะที่ สูงที่สุดที่เราอาจยอมรับได้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ประสูติในปีนั้น *ธรณินทรวรมัน* คงเป็นบุคคลในตระกูลสูงและมีอำนาจเพียงพอที่จะได้รับตำแหน่งของเจ้านายได้ แต่ ศาสตราจารย์บวสเชอลีเย่ก็ยังคิดว่าพระองค์ไม่ได้เป็นกษัตริย์ที่ขึ้นครองราชย์ที่เมือง พระนคร

ธรณินทรวรมัน ทรงนับถือพุทธศาสนาอย่างมั่นคง จารึกกล่าวว่าพระองค์ ทรงเคารพพระบาทของพระชินะ (พระพุทธเจ้า) พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงคิดว่าคือบุญกุศลที่พระบิดาของพระองค์ได้ทรงประกอบไว้ที่ส่งให้พระองค์ได้ทรงรับชัยชนะเหนือพวกจาม ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงได้ทรงเคารพนับถือพระบิดาของพระองค์ภายใต้รูปของเทพเจ้าชัยวรมศวรรโลก

๓. พระเจ้าโยศวรมันที่ ๒ (?-พ.ศ. ๑๓๐๘) เมื่อพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์ถึง ราชอาณาจักรขอมคงจะถูกแบ่งแยกออกไปสู่ภายใต้การครอบครองของกษัตริย์หลายองค์ ในปลายรัชกาลของพระองค์ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก็ทรงเริ่มประสบความล้มเหลว ในอาณาจักรจัมปาพระองค์ทรงตั้งเจ้าชายขอมซึ่งเป็นภักดาของพระภคินีของพระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์ครองเมืองวิชัยซึ่งเป็นราชธานี แต่ต่อมาเจ้าชายองค์นี้ก็ถูกปลงพระชนม์โดยพวกจาม ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ความพยายามที่จะเข้าโจมตีอาณาจักรหริภุญชัยก็ไม่สำเร็จ และเมืองลพบุรีก็กลายเป็นอาณาจักรที่เป็นอิสระซึ่งได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. ๑๖๕๘ ในตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ปรากฏว่าราชอาณาจักรขอมได้ผ่านระยะยุ่งยากซึ่งยังไม่เป็นที่รู้จักกันดี

เราไม่สามารถทราบได้ว่าพระเจ้าโยศวรมันที่ ๒ เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อใดหรือพระองค์ทรงสามารถแผ่อานุภาพเข้าไปในแคว้นใด ดูเหมือนว่าพระองค์จะประทับอยู่ที่เมืองพระนครแต่ราชอาณาจักรของพระองค์ก็ยังไม่สู้มั่นคงนัก จารึกหลักหนึ่งจากปราสาทบันทายฉมาร์กล่าวว่าพระเจ้าโยศวรมันที่ ๒ ทรงถูกทำร้ายจากบุคคลผู้มีนามว่าภรตราชู แต่พระราชาที่ทรงได้รับการช่วยเหลือจากเจ้าชายหนุ่มผู้ทรงมีนามว่าศรีนทรกุมารและทรงมีตำแหน่งเป็นราชกุมาร คิดกันว่าเจ้าชายศรีนทรกุมารทรงเป็นโอรสของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ผู้ทรงสร้างจารึกเล่าเหตุการณ์ครั้งนี้ ถ้าเป็นเช่นนี้จริงก็จำเป็นต้องยอมรับด้วยว่าเจ้าชายศรีนทรกุมารทรงเจริญวัยแล้วในรัชกาลของพระเจ้าโยศวรมันที่ ๒ เจ้าชายองค์นี้อาจเป็นโอรสของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ ถ้าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ประสูติใน พ.ศ. ๑๖๖๘ จริง แต่ศักราชนี้ก็ดูจะสูงเกินไป อย่างไรก็ตามศาสตราจารย์บวสเชอติเยก็คิดว่าราชกุมารองค์นี้อาจเป็นราชโอรสของพระเจ้าโยศวรมันที่ ๒ เอง

เราไม่ทราบได้ว่าใครคือภรรยาและอะไรเป็นสาเหตุแห่งการกบฏของเขา นามของเขาทำให้นึกไปถึงอสุรราหูซึ่งพยายามที่จะกลืนดวงอาทิตย์หรือดวงจันทร์เวลามีสุริยุคราสหรือจันทรคราส อสุรคนนี้พยายามที่จะแก้แค้นแก่พระอาทิตย์และพระจันทร์ซึ่งพยายามป้องกันไม่ให้ตนขโมยน้ำอมฤตซึ่งได้มาจากการกวนเกษียรสมุทร ดังนั้นคำว่า *ราหู* จึงเป็นนามของบุคคลที่ชอบการทำลายและเป็นบุคคลที่น่ากลัว ด้วยเหตุนี้จึงอาจเป็นนามที่ให้แก่หัวหน้ากบฏได้

อย่างไรก็ดีรัชกาลของพระเจ้าโยศวรมันที่ ๒ ก็ต้องจบลงอย่างเศร้าสลด ใน พ.ศ. ๑๓๐๘ ขุนนางชั้นสูงผู้หนึ่งได้กบฏ ปลงพระชนม์ของพระองค์และตั้งตนเองเป็นกษัตริย์นามว่า ตรีภูวนาทิตยวรมัน คือผู้ซึ่งมีพระอาทิตย์แห่งสามโลกเป็นผู้คุ้มครอง

เราไม่สามารถทราบได้ว่าพระเจ้าโยศวรมันที่ ๒ ได้ทรงสร้างสิ่งใดบ้างที่เมืองพระนคร ศาสนสถานบางแห่งในศิลปะแบบนครวัดอาจสร้างขึ้นหรือสร้างสำเร็จในรัชกาลของพระองค์ทั้งในราชธานีหรือในต่างจังหวัด

๔. การขึ้นแย่งราชสมบัติของพระเจ้าตรีภูวนาทิตยวรมัน พระเจ้าตรีภูวนาทิตยวรมันได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติที่เมืองพระนครอยู่เป็นระยะเวลา ๑๒ ปี เราไม่สามารถทราบได้ว่าการเข้าแย่งราชสมบัติของพระองค์นั้นทำให้เกิดเหตุการณ์อะไรขึ้นบ้างหรือไม่ อย่างไรก็ตามก็ดีจารึกที่ปราสาทพินานอากาศทำให้เราทราบว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งจะขึ้นครองราชย์ต่อมานั้นในระหว่างนั้นกำลังทำศึกสงครามอยู่กับอาณาจักรจัมปา เมื่อได้ทรงทราบว่าพระเจ้าตรีภูวนาทิตยวรมันได้เข้าแย่งราชสมบัติจากพระเจ้าโยศวรมันที่ ๒ ก็ได้รับเสด็จกลับเข้ามาในราชอาณาจักรขอม แต่เมื่อพระเจ้าโยศวรมันได้หมดแล้วซึ่งราชอาณาจักรและพระชนม์เนื่องจากถูกแย่งราชสมบัติ เจ้าชายชัยวรมันจึงประทับอยู่ในราชอาณาจักรขอมเพื่อจะช่วยเหลือพื้นแผ่นดินซึ่งเต็มไปด้วยอาชญากรรม โดยประทับรอคอยเวลาที่เหมาะสม

เจ้าชายชัยวรมันจะประทับอยู่ที่เมืองพระนครหรือจะเสด็จกลับไปประทับที่เมืองมหิธรปุระ ข้อที่สองน่าจะเป็นสมมุติฐานที่ถูกคิดมากกว่าเพราะเหตุว่าคงจะเป็นการยากที่พระองค์จะประทับอยู่ที่เมืองพระนคร เมื่อได้เกิดเหตุการณ์อันรุนแรงขึ้นใน พ.ศ. ๑๓๒๐

๕. กองทัพขอมเข้ายึดเมืองพระนครได้ใน พ.ศ. ๑๓๒๐ หนึ่งหรือสองปีภายหลังการเข้าแย่งราชสมบัติของพระเจ้าตรีภูวนาทิตยวรมัน อาณาจักรจัมปาก็มีผู้ขึ้นแย่ง

ราชสมบัติบ้างเช่นเดียวกันคือพระเจ้าชัยอินทรวรมันที่ ๔ พระองค์ทรงมีพระประสงค์ จะเข้ารุกรานอาณาจักรขอม จารึกได้กล่าวว่า ชัยอินทรวรมันผู้มีความหึงเวยะโสตุจคง ท้าวราพณ์ (ทศกัณฐ์) ได้ยกกองทัพมาด้วยรถศึกมารบกับประเทศแห่งกัมพูซึ่งรุ่งเรืองดุจคง เมืองสวรรค์ เมื่อไม่สามารถจะยกทัพเข้ามาถึงเมืองพระนครได้ พระเจ้าชัยอินทรวรมัน ก็ทรงเปลี่ยนแปลงกลยุทธ์ หลังจากที่ทรงยกกองทัพมาโดยรถม้าแล้ว พระองค์ก็โปรด ให้กองทัพเดินทางมาโดยเรือสำเภา และทรงใช้คนเรือแตกชาวจีนให้เป็นผู้นำร่องเพราะ เหตุว่ารู้ทางการเดินเรือเป็นอย่างดี ใน พ.ศ. ๑๗๒๐ กองทัพเรือจามก็แล่นลงมาตาม ฝั่งทะเลของประเทศเวียดนามในปัจจุบัน ขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขงโดยผ่านดินดอน ปากแม่น้ำขึ้นมา แล้วจึงขึ้นมาถึงยังทะเลสาบใหญ่และปากแม่น้ำเสียมราฐ

กองทัพจามที่ยกเข้ามาครั้งนี้เป็นการยกเข้ามาอย่างกะทันหันอย่างแท้จริง เมือง พระนครไม่ได้เตรียมการต้านทานเลย ตั้งแต่สร้างเมืองพระนครมา เมื่อนี้ยังมีได้เคย ถูกกองทัพข้าศึกเข้ามาโอบล้อม เจริญดินตั้งแต่ครั้งพระเจ้าโยศวรมันที่ ๑ ได้เก่าแก่ เต็มทนแล้ว นอกจากนี้เจริญดินนี้ก็ไม่ได้ล้อมรอบเมืองพระนครทุกด้าน ศูนย์กลาง ทางด้านการเมืองและศาสนาก็มีอยู่แต่เฉพาะโดยรอบพระราชวังหลวงเท่านั้น คงมีแต่ เพียงปราสาทนครวัดแห่งเดียวที่มีทั้งกำแพงและคูล้อมรอบ อย่างไรก็ตามเป็นของแน่นอน ที่ว่าทั้งกำแพงและคูที่ปราสาทนครวัดก็ไม่ได้สร้างและขุดขึ้นเพื่อเป็นป้อมปราการ การป้องกันเมืองพระนครหรือโยศธรปุระนั้นไม่ได้เป็นทางด้านการทหารแต่เป็นทาง ด้านศาสนามากกว่า ตั้งแต่สมัยพระเจ้าโยศวรมันที่ ๑ พระราชาขอมก็ทรงสร้างเมือง พระนครให้เป็นที่ประทับของเทวดาซึ่งไม่อาจมีใครมาทำลายได้ ดังนั้นเมืองจึงถูกยึด โดยกองทัพจาม แม้ว่าจะมีการป้องกันไว้เช่นนี้ก็ตาม ความหายนะได้เกิดขึ้นอย่าง แท้จริง กองทัพจามได้เข้ายึดเมืองพระนครและปล้นสะดมเมืองนั้น พระเจ้าตรีภูวนา- ทิตยวรมันสิ้นพระชนม์ในการรบที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรง จารึกที่ปราสาทพิฆานอากาศ ได้กล่าวว่ากษัตริย์จาม ในการรบพุ่งซึ่งทำให้คูเคียดโดยพระยม (เทพแห่งความตาย) ซึ่ง ประทับอยู่ทางทิศใต้ และอ่อนลงโดยพระอาทิตย์ (ซึ่งทำให้เกิดความสำเร็จในการ) จัปองค์ พระราชา (แห่งราชอาณาจักรขอม) ซึ่งเต็มไปด้วยความสุกกอม (แห่งการกระทำของพระองค์) พระองค์ (พระราชาจาม) ก็โปรดให้ฆ่าเสีย

๖. ผลแห่งชัยชนะของกองทัพจาม กองทัพจามได้ควบคุมเมืองพระนครอยู่ เป็นระยะเวลาร่วม ๔ ปี ระบบทางศาสนาที่ได้ก่อตั้งพระเจ้าโยศวรมันที่ ๑ และผู้ที่ ครองราชย์ต่อจากพระองค์ลงมาจึงต้องขาดหายไป

เมืองพระนครระหว่างการควบคุมของกองทัพจามอยู่เป็นระยะเวลา ๔ ปีนี้เป็นอย่างไร การปล้นสะดมไม่ได้มีผลแต่เฉพาะคลังของหลวงและทรัพย์สินสมบัติของประชาชนเท่านั้น รูปเทวดาผู้คุ้มครองเมืองพระนครก็คงจะถูกนำไปยังอาณาจักรจัมปาด้วย หรือมีละนั้นก็คงถูกทำลายเพื่อมิให้ศักดิ์สิทธิ์อีกต่อไป อย่างไรก็ตามก็ดีเมืองพระนครก็มีได้ถูกทำลายลง

พระประสงค์ของพระเจ้าชัยอินทรวรมันกษัตริย์จามก็เพื่อจะทำลายราชอาณาจักรขอม ซึ่งผู้ขึ้นแย่งราชสมบัติกำลังครอบครองอยู่ จดหมายเหตุจีนของม้าตวนลิน ได้กล่าวถึงการปราบปรามราชอาณาจักรขอมของอาณาจักรจัมปาอย่างโหดร้ายโดยกล่าวว่าพระราชจาม ได้ทรงโจมตีราชธานีของอาณาจักรเจนละอย่างหนักหน่วงโดยด้วยกองทัพเรือที่เข้มแข็ง ได้ปล้นสะดมเมืองและประหารพระราชแห่งอาณาจักรเจนละโดย ไมยินยอมฟังคำขอร้องสงบศึกแต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เกิดมีความเกลียดชังอย่างรุนแรงซึ่งก่อให้เกิดผลขึ้นในปีที่ ๕ แห่งศักราชคิงยวน (คือ พ.ศ. ๑๗๔๒)

ความเกลียดชังอย่างรุนแรงนี้ก่อให้เกิดมีการเคลื่อนไหวกอบกู้เอกราชของขอมขึ้นซึ่งจะมีพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงเป็นผู้นำ และในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ก็จะทำให้อาณาจักรจัมปาค้องพ่ายแพ้

๗. การกอบกู้เอกราชแก่อาณาจักรขอมโดยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เราไม่สามารถทราบได้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงตระเตรียมการต่อสู้กับผู้ที่รุกรานไว้อย่างไร ทางด้านศาสนาซึ่งปรากฏอยู่ในศิลาจารึกการเตรียมทางทหารเพื่อกอบกู้เอกราชของชาติก็สำคัญน้อยกว่าบุคคลซึ่งพระญาติของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงสะสมไว้เพื่อผลประโยชน์ในการนี้มาก เอกสารสำคัญที่เกี่ยวกับพระประวัติของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็คือจารึกปราสาทพระขรรค์ จารึกปราสาทตาพรหม และจารึกหลักใหญ่ที่ปราสาทพิมานอากาศ จารึกหลักใหญ่ที่ปราสาทพิมานอากาศได้กล่าวถึงการถือศีลภาวนาซึ่งพระมหาลีองค์สำคัญของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คือพระนางชัยราชเทวีได้ทรงกระทำไว้อย่างยืดยาวโดยกล่าวว่า *ด้วยการอุทิศตนอย่างสูงสุดแก่พระสวามี.....เจ้าหญิงผู้ประจบด้วยคุณความดีและความกรุณาพระองค์นี้ทรงมีพระประสงค์ที่จะเห็นแผ่นดินได้หลุดพ้นออกมาจากห้วงแห่งความทุกข์ซึ่งแผ่นดินนี้ได้ตกลงไป จารึกหลักเดียวกันนี้ได้กล่าวอย่างสั้น ๆ เกี่ยวกับการรบพุ่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ไว้ ในบทที่ ๗๐ ว่า ได้ทรงมีความอดทนในความทุกข์อันเกิดจากชัยชนะในการรบพุ่ง (ของพระราชแห่งจามองค์นี้) ซึ่งมีทหารประจูด*

มหาสมุทรอันไม่มีขอบเขต หลังจากที่ได้ทรงกระทำพิธีราชาภิเษกแล้ว พระองค์ (พระเจ้าชัย-
วรมันที่ ๗) ก็ทรงได้ครอบครองดินแดนอันบริสุทธิ์ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นที่ประทับของพระองค์
ด้วยการทรงปราบปรามกรุงวิชัย (ราชธานีของอาณาจักรจัมปา) และประเทศอื่น ๆ

เราไม่ทราบถึงรายละเอียดของการรบพุ่งที่เกิดขึ้น ดูเหมือนจะมีการรบพุ่งที่
สำคัญเกิดขึ้น ณ ตำบลพระขรรค์ทางทิศเหนือของเมืองพระนคร การรบพุ่งขั้นสุดท้าย
คงจะเป็นการรบพุ่งทางเรือซึ่งมีปรากฏอยู่ในภาพสลักสองแห่ง แห่งหนึ่งคือที่ปราสาท
บันทายฉมาร์ และอีกแห่งหนึ่งที่ปราสาทบายน ภาพสลักที่ปราสาทบายนนี้สำคัญที่สุด
เพราะเหตุว่าสลักอยู่บนผนังระเบียงด้านหนึ่งทั้งหมด ภาพสลักเหล่านี้แบ่งออกเป็น
หลายแนว เป็นรูปเรือรบขอมและจามกำลังประจัญหน้ากัน บนสะพานเรือทหารก็กำลัง
เตรียมพร้อมที่จะกระโดดขึ้นไปบนเรืออีกลำหนึ่ง เราสามารถรู้จักทหารขอมได้เพราะ
ไม่สวมหมวกและตัดผมสั้น ทหารจามสวมหมวกรูปร่างแปลกประหลาดเหมือนดอกไม้
คว่ำลง ในภาพสลักตัวเรือได้เข้าประกบกัน ทหารก็เข้าต่อสู้กันตัวต่อตัว ผู้ที่บาดเจ็บ
หรือซากศพได้ตกลงไปในน้ำซึ่งมีจระเข้กำลังคอยงับอยู่ บนแนวชั้นบน ๆ ของภาพ
สลักเป็นภาพการต่อสู้บนพื้นดิน บนด้านบนของภาพสลักก็มีภาพพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗
ประทับภายใต้กลดอยู่ท่ามกลางการรบพุ่งและกำลังทรงช่วยขับไล่ศัตรูออกไป

ภายใต้ภาพการรบพุ่ง ช่างสลักได้แสดงถึงภาพชีวิตประจำวันของชาวขอมไว้
เป็นเนวยาว มีทั้งภาพบ้านช่อง ตลาด กิจกรรมซึ่งเกิดขึ้นในเมืองพระนครหลังชัยชนะ
ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (รูปที่ ๑๒)

ระยะเวลาแห่งชัยชนะของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ไม่อาจทราบได้อย่างแน่นอน
คงจะเกิดขึ้นก่อน พ.ศ. ๑๗๒๔ อันเป็นปีราชาภิเษกของพระองค์ พิธีนี้คงจะกระทำขึ้น
ได้ก็ต่อเมื่อกองทัพจามได้พ่ายออกไปแล้วและภายหลังการซ่อมแซมเมืองพระนคร
อย่างน้อยก็เพียงบางส่วน ทั้งนี้เพราะเหตุว่าเมืองนี้ได้ถูกปล้นสะดมและประติมากรรม
อันมีค่ารวมทั้งทรัพย์สมบัติก็ได้ถูกขนออกไปจากศาสนสถานต่าง ๆ การก่อสร้างทะนุ
บำรุงทั้งทางด้านศาสนาและวัตถุสถานที่เมืองยโสธรปุระ (พระนคร) เป็นงานอันหนัก
ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จะต้องทรงกระทำ แต่ในขั้นต้นพระองค์ก็ต้องทรงมีชัยชนะ
เหนือกองทัพจามเสียก่อนเพื่อมิให้ศัตรูพวกนี้ย้อนกลับมาอีกได้

การต่อสู้ต่ออาณาจักรจัมปานาน ยากลำบาก และทรหด พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้
ตกลงพระทัยที่จะกระทำให้การสู้รบนี้บรรลุถึงจุดจบ นักจดหมายเหตุจีนคือม้าตวนลิน

ได้เขียนไว้ว่าพระราชอาคม ได้ทรงสาบานที่จะกระทำการแก้แค้นอย่างดุเดือดแก่ศัตรูของพระองค์ การกระทำดังกล่าวได้เกิดขึ้นหลังการหลบซ่อนอย่างอดทนอยู่เป็นเวลาถึง ๑๘ ปี ใน พ.ศ. ๑๗๓๓ กองทัพจามได้ยกเข้ามาบุกรุกราชอาณาจักรขอมอีกครั้งหนึ่งและก็ได้รับการตอบแทนอย่างสาสม จารึกจามที่ปราสาทโพนครที่เมืองญาดริงได้กล่าวว่ากองทัพขอมได้เข้ายึดราชธานีแห่งอาณาจักรจัมปา และขนเอาศิวิลิ่งก็ไปหมดสิ้น พระราชาจามถูกจับเป็นเชลยเข้าไปยังราชอาณาจักรขอมและอาณาจักรจัมปาก็ถูกแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้พระภักดาของพระภักติน้องค์หนึ่งของพระองค์ ทรงครอบครอง และอีกส่วนหนึ่งโปรดให้เจ้าชายจามซึ่งสวามิภักดิ์ต่อพระองค์เป็นผู้ปกครอง ต่อมาเจ้าชายจามองค์นี้ก็คิดกบฏขึ้นทำให้ต้องมีการรบพุ่งเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และใน พ.ศ. ๑๗๔๖ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็โปรดให้อาณาจักรจัมปาเป็นแต่เพียงแคว้นหนึ่งในราชอาณาจักรขอม

การที่กระทำให้ชนชาติจามไม่สามารถเข้ามาโจมตีราชอาณาจักรขอมได้อีกนั้นหาเป็นการพอเพียงไม่ จำเป็นต้องกระทำให้ราชอาณาจักรขอมไม่สามารถจะถูกครอบครองดัง ใน พ.ศ. ๑๗๒๐ ได้อีกเป็นอันขาด ในการยึดเอาเมืองพระนครได้นั้น กองทัพจามได้พิศูจน์แล้วว่าเมืองนี้ไม่ใช่จะปราศจากอันตราย แม้ว่าจะเป็นการสร้างเลียนแบบที่ประทับของเทวดาลงบนโลกมนุษย์ก็ตาม ดังนั้นจึงต้องหาทางป้องกันที่ดีกว่าที่มีอยู่แล้วในศตวรรษก่อน ๆ สิ่งนี้คงเป็นกิจกรรมสำคัญที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงสนพระทัย พระองค์จึงทรงสร้างเมืองพระนครขึ้นใหม่และโปรดให้สร้างสัญลักษณ์ที่มีขึ้นอย่างมากมายยิ่งกว่าแต่ก่อน

บทที่ ๖

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และการสร้างเมืองพระนครหลวง

๑. พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๑?) พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงเป็นโอรสของ *ธรมินทรวรมัน* ซึ่งอาจเป็นแต่เพียงพระราชาในท้องถิ่นกับพระนางชัยราช-จุตามณีซึ่งทรงสืบลงมาแต่ราชสกุลวงศ์แห่งเมืองเสรมฐปุระ ราชวงศ์นี้ได้เคยครองอาณาจักรเจนละมาก่อน ด้วยเหตุนี้พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จึงทรงมีสิทธิสืบราชสมบัติทางด้านพระมารดา จารึกที่ปราสาทพระขรรค์นอกจากจะกล่าวถึง *ราชอาณาจักรที่เป็นประกาย* และการเป็นจอมทัพของพระองค์แล้ว ยังกล่าวถึงคุณสมบัติทางด้านปัญญาและจริยธรรมของพระองค์อีกว่า *ทรงชอบรักษาหน้าที่ พระสติสัมปชัญญะของพระองค์ได้เพิ่มพูนขึ้นด้วยคุณความดี ทรงคล่องแคล่ว.....เหมาะสมที่จะได้รับความเคารพนับถือจากครูบาอาจารย์ ตั้งแต่ทรงพระเจริญวัยแล้วพระองค์ทรงได้รับความเคารพดุจดังปณินิ (ปณินิคือนักไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตที่มีชื่อเสียงที่สุด ท่านเกิดในแคว้นคันธาระ ก่อนคริสตกาล และถือกันว่าเป็นแบบอย่างของนักปราชญ์)*

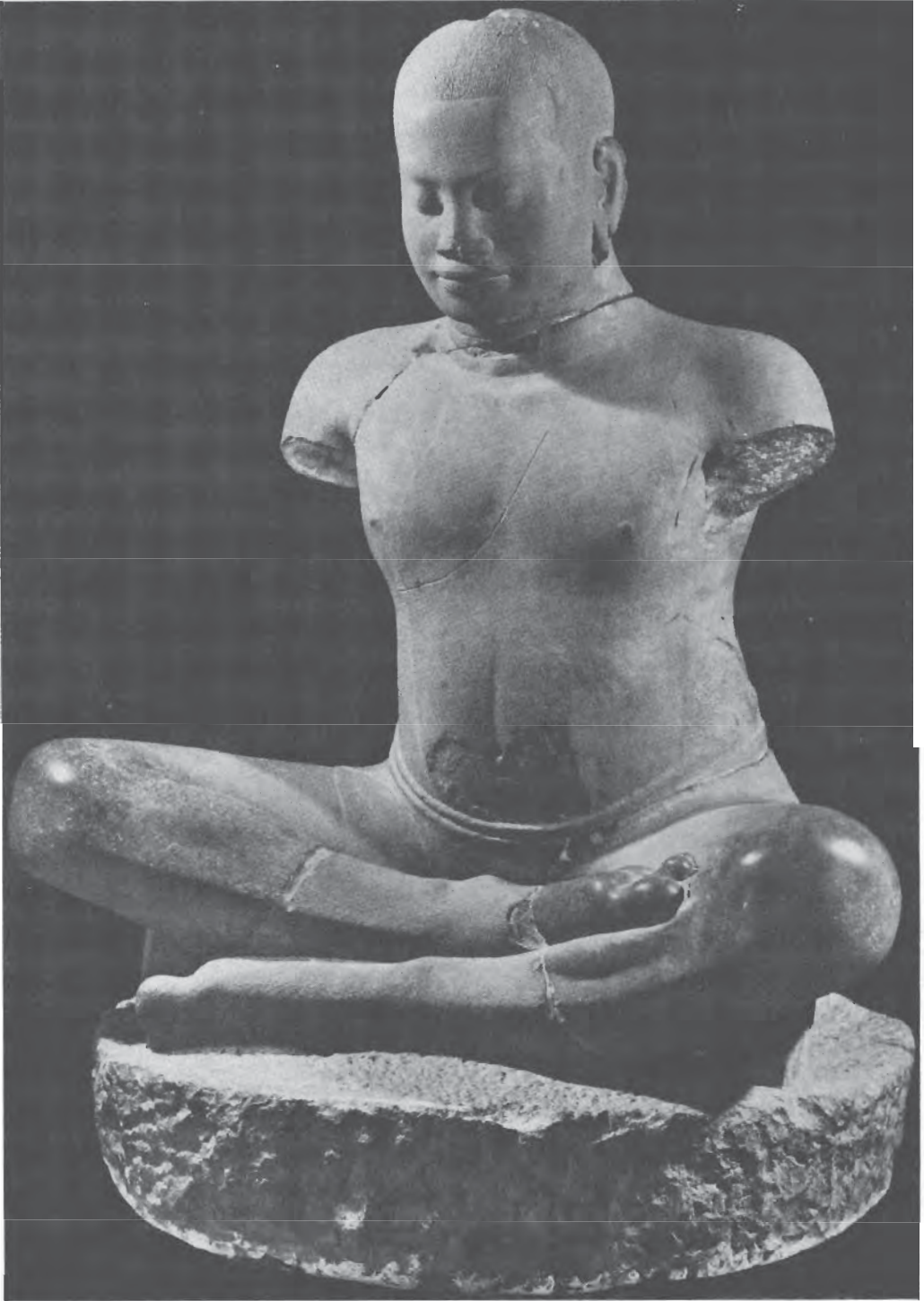
บรรดาจารึกได้กล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ว่าทรงเป็นวีรบุรุษและเป็นนักปราชญ์ แต่บางครั้งก็มีผู้คิดว่าพระองค์ทรงปล่อยพระองค์เองให้มิได้แสดงความรักภักดีจนมากเกินไปและบางครั้งก็มีผู้คิดว่าพระองค์ทรงเป็นคนหน้าไหว้หลังหลอก อย่างไรก็ดีบุคลิกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ยุ่งยากยิ่งกว่านั้น คุณสมบัติทางด้านการเมืองและการทหารของพระองค์ไม่อาจมีผู้ใดปฏิเสธได้ มีคำวนลนได้กล่าวถึงการ *หลบซ่อนตัวอย่างอดทน* ของพระองค์แต่สิ่งนั้นก็ไม้อาจหมายถึงการหน้าไหว้หลังหลอกได้ พระองค์ได้เสด็จกลับมาจากอาณาจักรจัมปาเมื่อผู้เข้าแย่งราชสมบัติได้ตั้งตนเองลงอย่างมั่นคงแล้วในราชอาณาจักรขอม พระองค์คงจะต้องเสด็จไปประทับอยู่ในดินแดนของพระองค์และอาจจะทรงมีความคิดกระตือรือร้นที่จะเข้าแย่งราชสมบัติ แต่เนื่องจากทรงควบคุมพระองค์ได้และทรงมีความคิดถึงโอกาสที่ว่าไม่ควรจะใช้กองทัพของพระองค์โดยไม่มีผลตอบแทนเพียงพอ และคงจะทรงรักษากำลังนี้ไว้เพื่อจะได้ทรงใช้เมื่อถึงโอกาสอันสมควร

มีประติมากรรมหลายรูปซึ่งอาจเป็นภาพเหมือนของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทั้งหมดแสดงภาพพระราชาในท่ากำลังทรงบำเพ็ญสมาธิ (หรือแสดงความเคารพ-ผู้แปล) ไม่ทรงเครื่องประดับใด ๆ เลย รูปหนึ่งได้ค้นพบที่โกรล โรเมียส (Krol Romeas) ทางทิศเหนือของเมืองพระนครหลวง ประติมากรรมเหล่านี้แสดงภาพบุคคลที่มีรูปร่างค่อนข้างอ้วนเกล้าผมเป็นมวยเล็ก ๆ อยู่หลังศีรษะ ใบหน้าแสดงท่าทางแน่วแน่นอยู่ในปางสมาธิ (รูปที่ ๑๓)

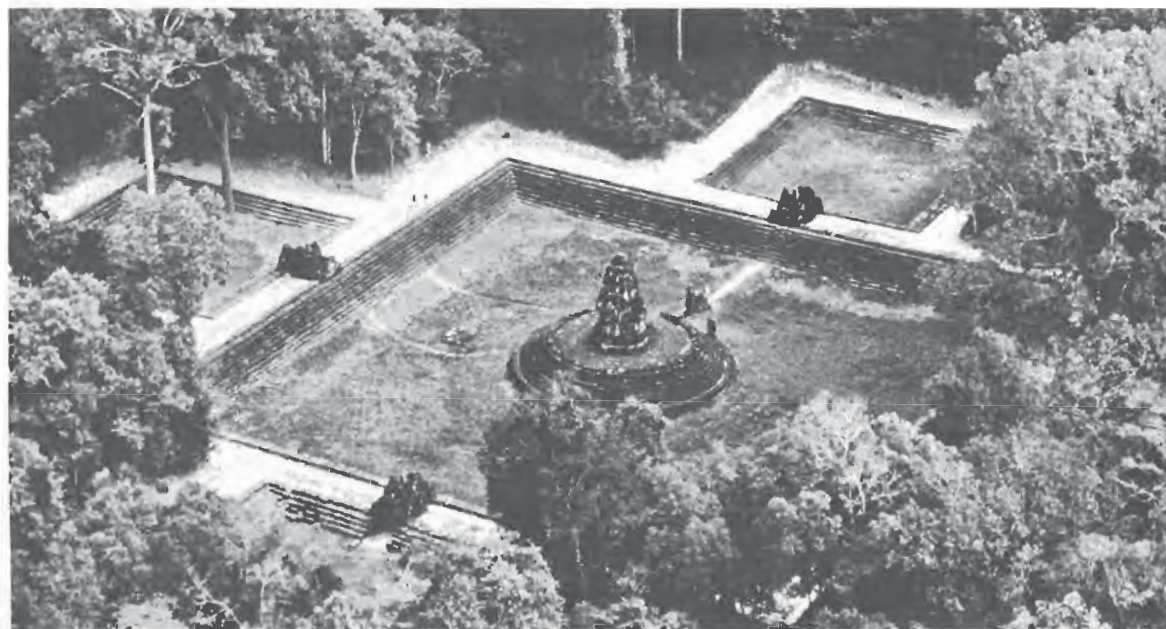
เรารู้จักมเหสีองค์แรกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คือพระนางชัยราชเทวีจากจารึกหลักใหญ่ที่ปราสาทพิฆานอากาศซึ่งกล่าวถึงคำสรรเสริญนางอย่างละเอียด จารึกหลักนี้แต่งขึ้นถวายพระเกียรติแด่พระนางโดยพระเชษฐภคินีคือพระนางอินทรเทวี จารึกกล่าวว่า ทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง พระนางได้ทรงบำเพ็ญสมาธิอย่างเข้มงวดในขณะที่พระราชสวามีกำลังทรงทำการต่อสู้อยู่กับกองทัพจาม ในขั้นต้นในระยะทางไกลและต่อมาก็เป็นบนดินแดนแห่งประเทศกัมพูชาเอง จารึกได้กล่าวถึงพระนางอีกว่า ถูกเผาด้วยการบำเพ็ญสมาธิ ผ่ายผอมด้วยการถือศีล และลงท้าย เมื่อได้พบพระสวามีของนาง ผู้เป็นราชาแห่งพระราชาทันหมดและด้วยความกตัญญู นางจึงได้ให้แผ่นดินแห่งทานอันประเสริฐ (ลงบนพื้นแผ่นดิน) ความสุขของพระนางคงจะมีอยู่ชั่วเฉพาะระยะเวลาอันสั้น เพราะเหตุว่าพระนางได้สิ้นพระชนม์ลงภายหลังพิธีราชาภิเษกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ไม่นานนัก พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จึงพระราชทานตำแหน่งพระมเหสีองค์แรกแก่เจ้าหญิงอินทรเทวี ผู้มีความเฉลียวฉลาดโดยธรรมชาติ เป็นนักปราชญ์ และบริสุทธิ์อย่างยิ่ง

๒. ศาสนาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เนื่องจากทรงเป็นโอรสของ ธรณินทรวรมัน ผู้พ่อพระทัย ในน้ำอมฤต อันได้แก่ศาสนาของพระศรีศากยมุนี พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จึงทรงนับถือพุทธศาสนาอย่างมั่นคงและความเชื่อถือของพระองค์ก็เกี่ยวข้องกับความคิดเกี่ยวกับราชอำนาจและหน้าที่ซึ่งพระราชาก็เป็นต้องทรงกระทำ อุดมคติของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็คือการทรงเป็นพระมหากษัตริย์อย่างยอดเยี่ยมแบบเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งประเทศอินเดีย พระองค์มีพระประสงค์ที่จะทรงเป็นพระจักรพรรดิ อาจเนื่องจากทรงต้องการอำนาจ แต่โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็เพราะเหตุว่าภายใต้การปกครองของพระราชานั้น ราชอาณาจักรจะมีทั้งความเจริญรุ่งเรืองและความมั่นคง

หลังจากที่ได้ทรงขับไล่กองทัพจามออกไปจากประเทศกัมพูชา พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงหันมาเผยแพร่อำนาจของพระองค์ในดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและ

รูปที่ ๑๓
พระรูปพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (?)
(หน้า ๕๘)

รูปที่ ๑๔
ปราสาทนาคพัน
(หน้า ๖๓)

ทางภาคใต้ของประเทศไทย จารึกภาษาเขมรของพระองค์ได้ค้นพบที่ทรายฟองใกล้กับเมืองเวียงจันทน์ แต่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ทรงทราบดีว่าอาณาจักรที่พ่ายแพ้ไปแล้ว อาจกลับมาอำนาจขึ้นใหม่ได้เช่นเดียวกับราชอาณาจักรขอมภายใต้การปกครองของพระองค์ พระองค์ทรงต้องการให้ประเทศของพระองค์มีการป้องกันชนิดที่ไม่อาจมีผู้ใดทำลายได้ ในการสร้างรูปจำลองของเขาพระสุเมรุขึ้นในราชธานี กษัตริย์ขอมที่ครองราชย์มาก่อนพระองค์ได้ทรงคิดว่าได้ทรงสร้างโลกแห่งเทวดาขึ้นท่ามกลางราชอาณาจักร แต่ความคาดหมายของกษัตริย์เหล่านั้นก็ถูกทำลายลงด้วยการรุกรานของกองทัพจามใน พ.ศ. ๑๗๒๐ ดังนั้นจึงสมควรที่พระองค์จะทรงสร้างการป้องกันทางด้านศาสนาที่ดียิ่งขึ้นกว่านั้น คงจะเป็นด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงสร้างศาสนสถานและวัดต่าง ๆ เป็นจำนวนมากไปทั่วประเทศกัมพูชาและโดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณแถบเมืองพระนคร

๓. **ศาสนสถานขนาดใหญ่** ตลอดระยะเวลารัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ศาสนสถานขนาดใหญ่ได้เกิดขึ้นโดยรอบราชธานี ศาสนสถานแห่งแรกก็คงเป็นปราสาทบันทายคูฎฐี (บันทายกเค็ย) และต่อมาคือปราสาทตาพรหมซึ่งสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๒๕ และกลุ่มปราสาทพระขรรค์ใน พ.ศ. ๑๗๓๔ นอกจากนี้ยังมีศาสนสถานและวัดที่มีความสำคัญรองลงมาอีกเช่นปราสาทตาเนย โกรลโค บันทายไพร และปราสาทตาสม ทั้งนี้เป็นเพียงการยกตัวอย่างเท่านั้น ตัวราชธานีเองคือเมืองพระนครหลวงก็ได้ถูกสร้างขึ้นใหม่และล้อมรอบไปด้วยกำแพงอย่างมั่นคง ศาสนสถานกลางราชธานีแห่งใหม่นี้ก็คือปราสาทขายนซึ่งคงสร้างขึ้นในตอนปลายรัชกาล

ในต่างจังหวัดก็มีการสร้างศาสนสถานขึ้นทั่วไปในราชอาณาจักร รวมทั้งในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไปจนกระทั่งถึงฝั่งแม่น้ำโขง ประเทศไทยภาคใต้ รวมทั้งดินแดนทางภาคใต้ของประเทศไทย กัมพูชา ศาสนสถานในต่างจังหวัดที่น่าชมที่สุดและอาจกล่าวได้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงสร้างก็คงเป็นปราสาทบันทายฉมาร์

เท่าที่เราอาจแลเห็นได้ในปัจจุบัน ศาสนสถานเหล่านี้ล้วนมีแผนผังที่ยู่งยาก แต่ยกเว้นจากปราสาทขายนแล้ว ก็ไม่มีปราสาทแห่งใดอีกที่สร้างขึ้นบนฐานสูง ขอบเขตกำแพงหรือระเบียงย่อมมีโคปุระ (ประตูซุ้ม) ประกอบ โคปุระเหล่านี้มีวิวัฒนาการเพิ่มขึ้นอย่างมากมายและบางครั้งก็มีการติดต่อกันโดยห้องซึ่งมีการสลักตกแต่งอย่าง

หยาบ ๆ โคปุระเหล่านี้มีช่องประตูซึ่งอาจเดินตรงเข้าไปได้ยังศาสนสถานหลังกลาง
ศาสนสถานขนาดย่อมซึ่งบางครั้งก็มีระเบียงล้อมรอบอาคารอยู่ภายในขอบเขตของ
ศาสนสถานขนาดใหญ่ได้

ศาสนสถานหลายแห่งซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มีตัว
ปราสาทหรือโคปุระซึ่งมียอดสลักเป็นรูปหน้าคนอยู่ทั้งสี่ทิศ ลักษณะพิเศษเช่นนี้ไม่ได้
ปรากฏแก่ศาสนสถานทุกแห่งที่สร้างขึ้นในรัชกาลของพระองค์ ได้มีผู้พยายามเสนอว่า
หน้า ๔ หน้านี้นั้นหมายถึงอะไร ศาสตราจารย์บวสเชอลีเย่เสนอว่าหน้าทั้ง ๔ หน้านั้น
ไม่ได้หมายถึงเทพองค์เดียวกันเสมอไป จากการศึกษาอย่างสั้น ๆ เกี่ยวกับศาสนสถาน
ต่าง ๆ ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เราจะเห็นว่าหน้าเหล่านี้เปลี่ยนแปลงลักษณะไป
สุดแล้วแต่จะทำให้ประดับศาสนสถานแห่งใด เป็นต้นว่าหน้า ๔ หน้าที่อยู่เหนือโคปุระ
ชั้นนอกของปราสาทบันทายคูณ์ก็มีลักษณะแตกต่างไปจากหน้า ๔ หน้าที่อยู่เหนือ
ประตูของเมืองพระนครหลวง

เป็นการยากที่จะทราบได้ว่าคือเทวดาองค์ใดที่ได้รับการเคารพบูชาอยู่ที่ปรา-
สาทบันทายคูณ์ เพราะเหตุว่าเราไม่ได้ค้นพบจารึกที่กล่าวถึงการสร้างปราสาทแห่งนั้น
ปราสาทบันทายคูณ์นี้ได้ชำรุดไปมากพอใช้ หน้าประตูทางเข้าทิศตะวันออกมีสระน้ำ
ขนาดใหญ่คือสระสงหรือสระของพระราชา สระนี้มีท่อน้ำสร้างขึ้นอย่างงดงามประดับ
ไปด้วยรูปนาค

๔. ปราสาทตาพรหม คือราชวิหารหรือวัดของพระราชา ปัจจุบันเรียกกันว่า
ปราสาทตาพรหมคือ “พระพรหมผู้เฒ่า” ได้รับการสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๒๕ อุกิศกุต
ถวายแด่พระมารดาที่สิ้นพระชนม์ไปแล้วภายใต้รูปของนางปรัชญาปารมิตา (เทพธิดา
แห่งความเฉลียวฉลาดในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน) ผู้เป็นพระมารดาของพระพุทธเจ้า
ทั้งหมด

ลักษณะพิเศษของปราสาทตาพรหมแสดงให้เห็นว่าศาสนสถานแห่งนี้เป็นวัดใน
พุทธศาสนา คือมีแผนผังที่ประกอบไปด้วยกุฏิเล็ก ๆ ก่อด้วยศิลาสำหรับเป็นที่อยู่ของ
พระสงฆ์ ปราสาทหลังกลางมีรอยบากเต็มไปหมดเพื่อรองรับลวดลายปูนปั้น

ระหว่างกำแพงชั้นที่ ๓ และชั้นที่ ๔ (นับจากภายในออกมา) มีสวนขนาดใหญ่
ซึ่งมีเนื้อที่ประมาณ ๖๐ เฮกตาร์ (๑ เฮกตาร์เท่ากับ ๑๐,๐๐๐ ตารางเมตร) ณ ที่นั้นคง
เป็นที่อยู่ของข้าวัดซึ่งจากจารึกปรากฏว่ามีจำนวนถึง ๑๒,๖๔๐ คน กุฏิที่ก่อด้วยศิลา

คงใช้ได้เฉพาะพระสงฆ์ซึ่งมีจำนวนจำกัด ข้าวัดคงอาศัยอยู่ในอาคารที่สร้างด้วยไม้ นอกไปจากพระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๑๘ รูปแล้ว ยังมีพระสงฆ์อีก ๒๗๔๐ รูป และผู้ช่วย (สามเณร?) อีก ๒๒๓๒ รูป ด้วยเหตุนี้พระราชวิหารแห่งนี้จึงเปรียบเสมือนเมืองเล็ก ๆ เมืองหนึ่ง วัดแห่งนี้ร่ำรวยมากและได้รับผลประโยชน์จากหมู่บ้านถึง ๓๑๔๐ แห่ง

๕. **ปราสาทพระขรรค์** กำแพงชั้นนอกของปราสาทพระขรรค์ล้อมรอบพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๗๐๐×๘๐๐ เมตร กำแพงนี้ล้อมรอบเมืองจริง ๆ ซึ่งสร้างขึ้นบนพื้นที่ตรงที่ซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงมีชัยชนะเหนือกองทัพจาม จารึกปราสาทพระขรรค์ได้กล่าวสรรเสริญถึงการสร้างเมืองนี้ซึ่งมีนามว่า *ชัยศรี* (โขคลาภแห่งชัยชนะ) ไว้ในบทที่ ๓๒ ว่า ณ สถานที่ในการรบซึ่งเป็นที่รองรับโลหิตของศัตรู พระองค์ได้ทรงประสบชัยชนะ (*ชัยศรี*) พระองค์ได้ทรงสร้างเมืองซึ่งมีนามเช่นนี้ (*ชัยศรี*) ณ สถานที่แห่งนั้น ศาลาและคอกบัวทองได้เปลี่ยนสีแห่งพื้นดิน และยังคงส่องแสงอยู่ในปัจจุบันเปรียบประดุจว่าได้อุกชะโลมด้วยเลือด

ชื่อปัจจุบันของปราสาทพระขรรค์หมายถึงพระแสงดาบอันศักดิ์สิทธิ์ (พระแสงขรรค์ชัยศรี) ซึ่งสถิตอยู่ในพระราชวังหลวงที่กรุงพนมเปญ นับถือกันว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์แห่งราชอาณาจักรเขมร

เราอาจเข้าไปยังปราสาทพระขรรค์ได้โดยทางเดิน ๔ ทางซึ่งแต่ละด้านมีรูปยักษ์ศิลา ๒ แถวกำลังยุคนาคอยู่สองข้าง ทางเข้าเช่นนี้เป็นเช่นเดียวกับทางเข้าเมืองพระนครหลวง ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะเหตุว่าปราสาทพระขรรค์ไม่ได้เป็นแต่เพียงศาสนสถานเท่านั้นแต่ยังเป็นเมืองเช่นเดียวกับเมืองพระนครหลวงด้วย ทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตกของทางเข้าเหล่านี้มีทางเดินซึ่งมีเสาสองข้างทาง (เสานางจรัลหรือนางเรียง) อยู่ด้านนอกออกไป

ภายในศาสนสถาน พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงสร้างพระรูปพระบิดาของพระองค์ขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๓๔ ภายใต้อรูปของพระโพธิสัตว์โลกेश্বর (พระโลกेश্বরเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งพร้อมที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า แต่ได้ทรงปฏิเสธที่จะเข้าสู่ปรินิพพาน ทั้งนี้ก็เพื่อจะช่วยสัตว์ทั้งหลาย ไม่เฉพาะแต่ความเป็นอยู่เท่านั้น แต่จากภัยพิบัติต่าง ๆ ด้วย พระองค์มีพระนาม *โลกेश্বর* ซึ่งแปลว่า ผู้เป็นใหญ่แห่งโลก หรือ *อวโลกิตेश্বর* คือผู้ที่มองลงมาจากเบื้องบน ด้วยความเมตตากรุณา) ประติมากรรมดังกล่าวคือ *พระโลกेश্বরผู้มีพระนามว่าศรีชัยรเมศวร* เป็นเทพผู้คุ้มครองรักษาพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ รูปพระ-

โพธิสัตว์โลกศวรในสมัยนี้มีอยู่เป็นจำนวนมากมาย ทั้งนี้เพราะเหตุว่าความเคารพ นับถือต่อพระโพธิสัตว์ผู้ทรงพระมหากรุณาพระองค์นี้ได้แพร่หลายออกไปอย่างยิ่ง ภายในปราสาทหรือบนหน้าบันของปราสาทจะมีรูปของพระองค์ซึ่งอาจรู้จักได้จากรูป พระชยานิพุทธอมิตากะ *ผู้มีแสงสว่างอันไม่รู้จบ* ประทับนั่งปางสมาธิอยู่เหนือมวย พระเกศาอีกต่อหนึ่ง

รอบรูปพระชยวรรเมศวรรโลกศมีการสร้างรูปเทพเจ้าอีก ๒๘๓ องค์ ในบรรดา รูปที่สำคัญ ๔ รูปก็มีรูปพระศรียโสวรรเมศวรรและพระศรีตรีภูวนาวรรเมศวรรซึ่งเคย ครองราชย์มาก่อนพระเจ้าชยวรรมันที่ ๗ รอบปราสาทหลังกลางภายในลานซึ่งล้อมรอบ ด้วยระเบียงชั้นใน มีการสร้างปราสาทเล็ก ๆ มากกว่า ๒๐ หลัง ศาสตราจารย์เซเดส์ เรียกปราสาทเหล่านี้ว่า *สุสานแห่งครอบครัว* สร้างอุทิศแก่ผู้ที่ตายไปแล้ว

จารึกได้กล่าวถึงของสังเวทที่ต้องถวายแด่เทพเจ้าที่ปราสาทพระขรรค์ทุกวัน เริ่มต้นด้วยพระโลกศวร เครื่องสังเวทเหล่านี้ประกอบด้วยข้าว งา ถั่ว เนยเหลว นมเปรี้ยว นมสด น้ำมัน น้ำอ้อย และน้ำมัน ในจารึกได้กล่าวถึงการถวายผ้าเพื่อตกแต่ง ประติมากรรมเช่นเดียวกัน ในจำนวนผ้าเหล่านี้ก็มีผ้าขนสัตว์สีขาวหรือสีแดงสำหรับ เป็นเครื่องแต่งองค์ และ *ผ้าไหมจีน* อย่างบางเพื่อป้องกันยุงถวายแด่พระบาทของพระโลกศ และ *เทวดาองค์อื่น ๆ* นอกจากนี้จารึกยังได้กล่าวถึงของสำหรับบุคคลในศาสนสถานด้วย ของสำหรับบุคคลเหล่านี้เป็นเช่นเดียวกับของสังเวทที่ถวายแด่เทพเจ้า แต่มีจำนวนมาก กว่าเป็อันมาก ความจริงจำนวนบุคคลเหล่านี้ก็มีอยู่เป็นจำนวนมากและอาจมีจำนวน หลายหมื่น

๖. ปราสาทนาคพัน จารึกปราสาทพระขรรค์กล่าวถึงศาสนสถานหลายแห่งและ ก็มีอยู่หลายแห่งที่ไม่อาจทราบได้ว่าตั้งอยู่ที่ใด อย่างไรก็ตามก็มีอยู่แห่งหนึ่งที่อาจทราบได้ โดยง่ายคือเกาะราชยศรี เกาะนี้ก็ตรงกับปราสาทนาคพันนั่นเอง ตั้งอยู่ตรงกลางสระน้ำ โบราณคือชัชฎากะซึ่งจารึกได้กล่าวว่า *เป็นกระจกเงาแห่งโชคลาภ มีสีสันจากศิลา ทอง และพวงมลัย* ปราสาทนาคพันประกอบด้วยตัวปราสาทซึ่งมีบัวรองรับอยู่ข้างใต้และตั้ง อยู่เหนือฐานอีกต่อหนึ่ง มีนาคศิลา ๒ คนวงล้อมรอบฐานนี้ ซึ่งก็เป็นต้นเค้าของชื่อ ปราสาทด้วย สระมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ก่อขึ้นข้างลึก ล้อมรอบด้วยศิลาทราย ก่อเป็นเขื่อนชั้นบันได เพื่อการอาบน้ำได้มีการสร้างศาลาเล็ก ๆ ๔ แห่งไว้เข้าไปใน เขื่อนแต่ละทิศ ศาลาเหล่านี้รองรับน้ำโดยท่อสลักเป็นรูปหน้ามนุษย์ทางทิศตะวันออก

หน้าสิงห์ทางทิศใต้ หน้าม้าทางทิศตะวันตก และหน้าช้างทางทิศเหนือ หลังจากไหลผ่านศาลาทั้งสี่ทิศนี้แล้ว น้ำก็ไหลลงไปยังสระ ๔ แห่ง ซึ่งขุดขึ้นแต่ละทิศของสระใหญ่ ตรงกลาง (รูปที่ ๑๔)

ใน พ.ศ. ๒๔๖๖ ศาสตราจารย์ฟีโนต์ (L. Finot) และโกลูเบฟ (V. Goloubew) ได้แสดงความเห็นว่าปราสาทนาคพันนั้นก็คือรูปจำลองของสระอนุตปตาหรือโนดาต ซึ่งเป็นสระศักดิ์สิทธิ์แห่งภูเขาคิมาลัย จากสระนี้เป็นที่กำเนิดของแม่น้ำ ๔ สายซึ่งไหลออกไปยังแต่ละทิศ ศาสตราจารย์บวสเชอลีเยได้ศึกษาปราสาทนาคพันใหม่อีกเมื่อเร็ว ๆ นี้ โดยได้ศึกษาจากจารึกปราสาทพระขรรค์และตำราต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสระอนุตปตา ท่านได้ชี้ให้เห็นว่าปราสาทนาคพันแห่งนี้มีความสำคัญเกี่ยวกับสัญลักษณ์ของเมืองพระนครหลวงและขอบเขตของเมืองนี้อย่างไร ณ ที่นี้เราจะกล่าวถึงแต่เฉพาะผลการค้นคว้าของท่านผู้เฒ่าท่านนั้น จากตำราของอินเดีย ปรากฏว่าน้ำแห่งสระอนุตปตาจะบริสุทธิ์อยู่เสมอ ทั้งนี้เพราะไม่ได้รับแสงโดยตรงจากดวงอาทิตย์ แต่เป็นแสงสะท้อนจากรีกปราสาทพระขรรค์กล่าวว่าน้ำในสระที่ปราสาทนาคพัน *ได้รับความสว่างจากแสงสว่างแห่งปราสาททอง* ด้วยเหตุนี้จึงไม่ใช่แสงสว่างที่ส่องลงมาโดยตรงจากดวงอาทิตย์ ในไตรภูมิทางพุทธศาสนา สระอนุตปตาจะเป็นสระสุดท้ายที่แห่งขอดลงเมื่อถึงปลายแห่งกัลป์ ด้วยเหตุนี้อาณาจักรที่มีสระนี้จึงคงจะมีอายุยืนยาวเท่ากับโลกนี้ นอกจากนี้ น้ำในสระนี้ยังมีความศักดิ์สิทธิ์อีกด้วย เมื่อถึงเวลากระทำพิธีราชาภิเษกพระเจ้าจักรพรรดิ จะต้องมีการสรงน้ำพระราชาด้วยน้ำจากสระอนุตปตา ศาสตราจารย์บวสเชอลีเยกล่าวว่า *การสร้างสระนี้มีผลสองประการแก่ราชอาณาจักรขอม คือทำให้เป็นที่แน่นอนว่าราชอาณาจักรจะมีอายุยืนนานในขณะที่เดียวกับที่พระราชามจะมีพระราชอำนาจแผ่กว้างออกไปไกล*

ภายในสระซึ่งล้อมรอบปราสาทหลังกลางได้ค้นพบร่องรอยของประติมากรรมลอยตัว ๔ รูป ทางทิศใต้ได้ค้นพบเศษศิลาซึ่งไม่อาจทราบได้แน่ว่าเป็นรูปอะไร ทางทิศตะวันตกได้ค้นพบเศษรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ทางทิศเหนือเป็นรูปศิวลึงค์ ทางทิศตะวันออกได้สามารถประกอบเป็นรูปม้าพลาหะที่มีชื่อเสียงขึ้นมาได้ ม้าวิเศษตัวนี้เป็นรูปจำลองของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เพื่อทรงช่วยเหลือพวกที่เรือแตก พวกนี้ต้องอาศัยอยู่บนเกาะซึ่งเต็มไปด้วยนางยักษ์ณี และก่อนที่จะถูกพวกนางยักษ์ณีกลืนกินเข้าไป พวกเรือแตกก็ได้สวदनตร์อ้อนวอนขอความช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์ผู้ทรงพระมหากรุณาองค์นี้

ไม่น่าจะแปลกประหลาดใจเมื่อได้เห็นรูปม้าพลาหะกำลังแหวกว่ายไปยังปราสาท
 หลังกลางซึ่งมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปรากฏอยู่ พร้อมกับนำพวกเรือแตกซึ่ง
 เกาะอยู่ข้าง ๆ ม้าไปด้วย แต่เราอาจแปลกประหลาดใจที่ได้ค้นพบประติมากรรมใน
 ศาสนาพราหมณ์ ๒ รูปในสระซึ่งสมมุติว่าเป็นสระอนวดปตา จารึกปราสาทพระขรรค์
 กล่าวไว้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงประดิษฐานเทวรูป ๑๔ องค์ ใน*เกาะชัยศรี*ซึ่งมี
 ศิวลึงค์เป็นจำนวน ๑๐๐๐ องค์ ศาสตราจารย์มุส (P. Mus) ได้กล่าวแสดงความเห็นเกี่ยว
 กับเรื่องนี้ไว้ว่าเป็นการสมควรที่จะรวบรวมพิธีเคารพบูชาซึ่งเคยประกันอำนาจของ
 ราชอาณาจักรขอมมาตั้งแต่เริ่มแรกระบบกษัตริย์สมัยเมืองพระนคร และต่อมาได้ถูก
 ล้มลงโดยการที่กองทัพจามเข้ายึดเมืองพระนครไว้ใน พ.ศ. ๑๗๒๐ มาไว้รอบ
 พระพุทธรองค์ ศาสตราจารย์บวสเซอร์ลีย์คิดว่าเป็นการสมควรที่จะรื้อฟื้นการเคารพบูชา
 แบบเก่าโดยจัดให้เป็นแนวใหม่ ท่านเห็นว่าการมีรูปเทวดาในศาสนาพราหมณ์อยู่ล้อม
 รอบพระพุทธรูปนั้นเป็นการทำให้*สระราชยศรีศักดิ์สิทธิ์*อย่างเต็มที่และทำให้สระนี้
 เป็นสถานที่อันสูงส่ง ทำให้สัญลักษณ์ของ*สระอนวดปตา*มันคงยิ่งขึ้นไปอีก เพราะเหตุว่าในเมื่อ
 เป็นที่ประทับของ*เทวดา*ด้วย สระนี้ก็จะหลุดพ้นจากการทำลายของโลก

๗. สถานที่โดยรอบเมืองพระนครหลวงได้แก่วิหารของโรงพยาบาลและที่พักคน
 เดินทาง เมืองพระนครหลวงเป็นศูนย์กลางของราชอาณาจักรขอม ถนนทุกสายจาก
 แก้วนที่ไกลที่สุดไนราชอาณาจักรต่างมุ่งมายังเมืองนี้ ถนนสายต่าง ๆ นั้นเป็นงานการ
 กุศลและพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ทรงกระทำให้ศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้นด้วยการสร้างที่พักคน
 เดินทางและโรงพยาบาลไว้สองข้างทาง สถานที่เหล่านี้บางแห่งก็ตั้งอยู่ใกล้ชิดกับเมือง
 พระนครหลวง

โรงพยาบาลที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงสร้างขึ้นมีจำนวนทั้งหมด ๑๐๒ แห่ง
 ตัวอาคารที่สร้างด้วยไม้ได้สูญหายไปนานแล้ว แต่บางครั้ง ณ สถานที่นั้นก็ยังคงมีวิหาร
 และศิลาจารึกเหลืออยู่ จารึกที่เรียกว่า *ศิลาจารึกโรงพยาบาล* มีข้อความเกือบเหมือนกัน
 ทั้งหมด ได้ค้นพบวิหารของโรงพยาบาล ๔ แห่งใกล้กับเมืองพระนครหลวง คือทาง
 ทิศตะวันออกได้ค้นพบใกล้กับปราสาทตาแก้ว ทางทิศใต้คือปราสาทตาพรหมเกล ทาง
 ทิศตะวันตกไม่มีชื่อโดยเฉพาะ ทางทิศเหนือได้ค้นพบศิลาจารึกใน พ.ศ. ๒๔๕๗ ทำให้
 สามารถทราบได้ว่าปราสาทตอนเลสูงุต (Tonle' Sngout) นั้นเป็นวิหารของโรงพยาบาล
 จารึกเหล่านี้กล่าวว่าวิหารเหล่านี้รวมทั้งโรงพยาบาลได้สร้างอุทิศถวายแด่พระพุทธร-

ไภยชัยคุรุไพฑูรย์ประภา คือ ผู้เป็นเจ้าของการรักษาโรคผู้มีประกายดุจดั่งแก้วไพฑูรย์ ที่โรงพยาบาลเหล่านี้มีหมอมารวมทั้งผู้ดูแลและผู้ทำหน้าที่สังเวภ ๒ คนและโหร ๑ คน จาริกได้กล่าวถึงชื่อยาที่จำต้องมีอยู่ในโรงพยาบาล ผู้ป่วย ทั้งสี่วรรณะ อาจเข้ารับการรักษาในโรงพยาบาลเหล่านี้ได้

จากจาริกปราสาทพระขรรค์ ปรากฏว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้โปรดให้สร้างที่พักคนเดินทางไว้เป็นจำนวน ๑๒๑ แห่งตามสายทางเดินต่าง ๆ ที่พักคนเดินทางเหล่านี้มีชื่อว่า บ้านพร้อมกับไฟ เป็นที่ซึ่งนักแสวงบุญและผู้เดินทางอาจใช้เป็นที่พักผ่อนและพักอาศัยได้ ศาสนสถานประจำที่พักคนเดินทางเหล่านี้ยังคงมีเหลืออยู่บ้าง ประกอบด้วยห้องซึ่งมีมุขเป็นห้องยาวอยู่ทางด้านหน้า ที่พักคนเดินทางเหล่านี้ได้สร้างขึ้นภายในเขตของวัดหรือศาสนสถานขนาดใหญ่หลายแห่งด้วย เป็นต้นว่ายังคงมีเหลืออยู่ในบริเวณปราสาทคาพรหมและปราสาทพระขรรค์

๘. กำแพงเมืองพระนครหลวง กองทัพจามได้เข้ายึดเมืองยโสธรประเวไว้ได้ใน พ.ศ. ๑๗๒๐ แต่ตัวเมืองก็ไม่ได้ถูกไฟเผาหรือถูกทำลาย อย่างไรก็ตามก็ตีเมืองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงสร้างขึ้นใหม่ก็ไม่ได้ตรงกับเมืองของพระเจ้ายโสธรมัน แต่มีขนาดเล็กกว่าและตั้งอยู่ค่อนขึ้นไปทางเหนือ ศูนย์กลางของเมืองใหม่นี้ก็คือปราสาทบายน

กำแพงของเมืองพระนครหลวงล้อมรอบพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างยาวด้านละ ๓ กิโลเมตร กำแพงนี้สร้างด้วยศิลาแลงและมีเชิงเทินดินอยู่ภายใน มีคูกว้าง ๑๐๐ เมตร ล้อมรอบ ประตู ๕ ประตูทำให้เข้ามภายในเมืองได้ ก็ทิศเหนือ ใต้ และตะวันตก มีด้านละ ๑ ประตู ทางทิศตะวันออกมี ๒ ประตู คือประตูผีและประตูชัย หน้าประตูแต่ละแห่งมีทางเดินข้ามคู ที่มุมแต่ละมุมของกำแพงมีปราสาทเล็ก ๆ สร้างอยู่ที่คือปราสาทจรุง

ในบรรดาจาริกที่ปราสาทจรุง ได้กล่าวไว้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงสร้างชัยคีรี (ภูเขาแห่งชัยชนะ) เสียขยอกฟ้าที่ส่องแสงสว่าง และ ชัยสินธุ (มหาสมุทรแห่งชัยชนะ) ซึ่งด้วยความลึกอันไม่อาจคณนาได้ ไคลงไปยังยังโลกแห่งนาค ดังนั้นกำแพงของเมืองพระนครหลวงจึงมีลักษณะมากยิ่งขึ้นกว่าการป้องกันเมือง แต่ยังคงเต็มไปด้วยสัญลักษณ์ด้วยกำแพงนั้นก็คือทิวเขาซึ่งล้อมรอบจักรวาลของโลกมนุษย์ และคูก็คือมหาสมุทรในโลก ซึ่งติดต่อกับพระยานาค ๘ คนซึ่งรองรับโลกอยู่

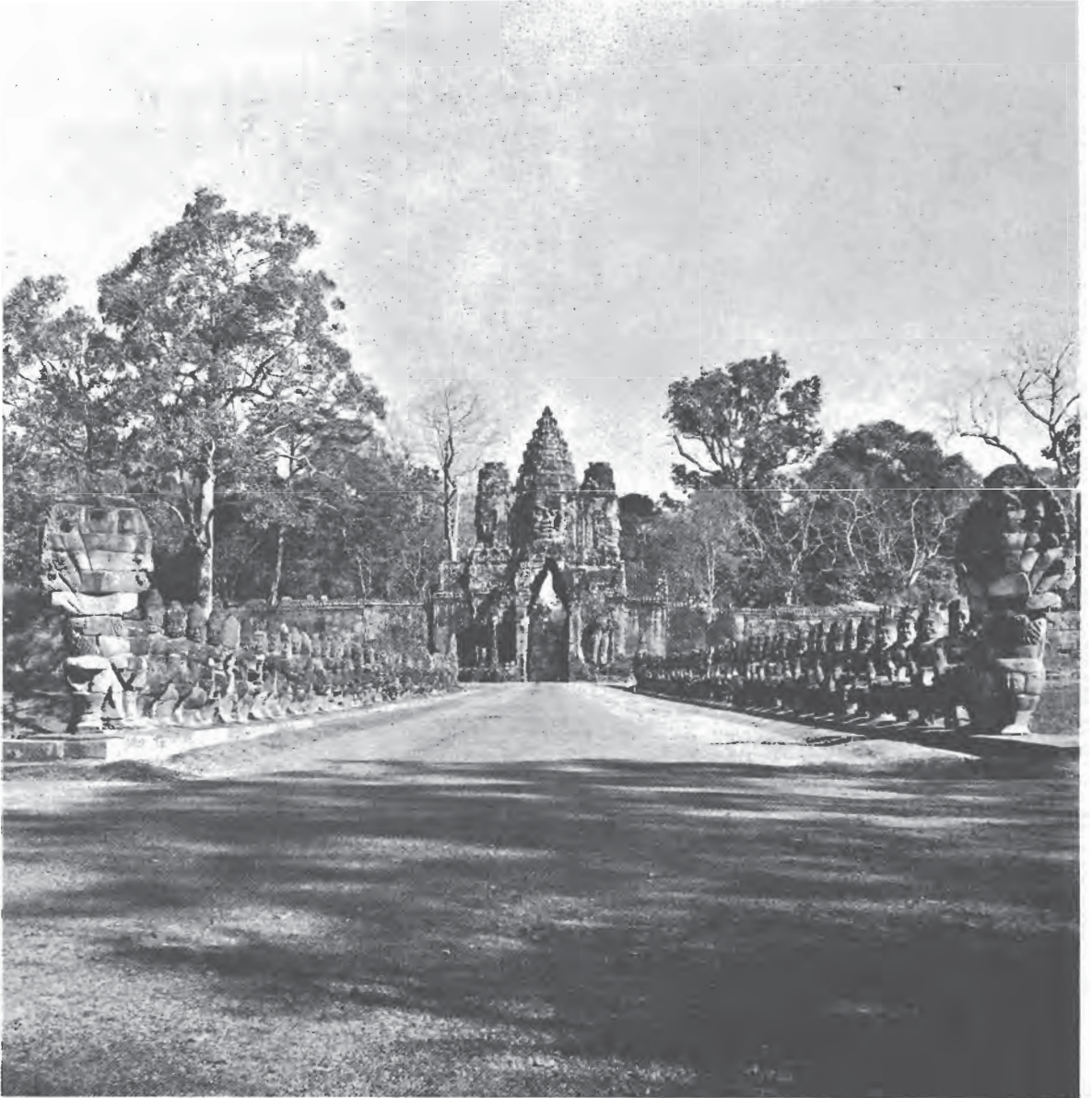
หน้าประตู ทางเดินข้ามคูมีรูปอสูรชุกุนาค ๒ แถวอยู่แถวละฟาก ผู้ที่จะเข้าไปในเมืองจะเห็นว่าทางด้านซ้ายมีรูปอสูรที่มีใบหน้าอ่อนหวานสวมมงกุฏของเทวดา และทางด้านขวามีรูปอสูรซึ่งมีนัยน์ตากลมโปนสวมศิราภรณ์ของนักรบประดับด้วยใบไม้ อสูรเหล่านี้ดูเหมือนจะชุกุนาคเพื่อป้องกันมิให้นาคหลุดหนีไป ศาสตราจารย์เซเคส์เห็นว่ารูปนาคนั้นหมายถึงศรของพระอินทร์คือสายรุ้งที่เชื่อมระหว่างโลกของเทวดากับโลกของมนุษย์ นอกจากนี้ที่มุมของประตูเมืองพระนครหลวงยังมีรูปพระอินทร์สลักเป็นภาพนูนสูงกำลังทรงช้างเอราวัณประกอบอยู่ด้วย (แต่เดิมเชื่อกันด้วยว่ารูปอสูร ๒ แถวนี้เป็นรูปเทวดาฟากหนึ่งและอสูรอีกฟากหนึ่งกำลังกวนเกษียรสมุทรเพื่อจะได้น้ำอมฤต เหตุนี้ผู้ที่เดินเข้าประตูเมืองพระนครหลวงจะได้รับการประพรมด้วยน้ำอมฤตด้วย—ผู้แปล)

ประตูเมืองพระนครหลวงมีรูปหน้าคน ๔ หน้าสลักอยู่ข้างบน ศาสตราจารย์บวสเชอลีเย่คิดว่ารูป ๔ หน้า นั้นเป็นของคน ๔ คน ไม่ใช่คนเดียวมี ๔ หน้า ท่านคิดว่าหน้า ๔ หน้า นั้น หมายถึงท้าวจตุโลกบาล ๔ องค์ผู้รักษาทิศทั้งสี่ทิศ

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของประตูเมืองเหล่านี้มีโหนพารนำชม ต่อหน้าประตูที่สูงสง่าเหล่านี้ก็มีรูปอสูรที่มีอำนาจและหนักแน่นเหยียดขาออกไป ๒ แถวบนพื้นดิน (รูปที่ ๑๕)

๘. ปราสาทขายน ศาสนสถานหลังกลางของเมืองพระนครหลวงก็คือปราสาทขายน ปราสาทแห่งนี้อาจเป็นปราสาทที่มีลักษณะของสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โดยเฉพาะ ปราสาทขายนคงเริ่มสร้างในสมัยหลังของรัชกาล แผนผังของปราสาทมีลักษณะแปลกประหลาดคือไม่มีกำแพงล้อมรอบ แต่ใช้กำแพงเมืองพระนครหลวงนั่นเองเป็นกำแพงล้อมรอบ ด้วยเหตุนี้เมืองพระนครหลวงจึงตั้งอยู่ในขอบเขตที่ศักดิ์สิทธิ์ ปราสาทขายนประกอบไปด้วยศาสนสถานหลายหลังเป็นสำคัญ ปราสาทเหล่านี้สร้างอยู่บนฐานสูงล้อมรอบด้วยระเบียง ๒ ชั้น และบนผนังระเบียงก็มีภาพสลักประกอบโดยรอบ

ปราสาทหลังกลางเป็นห้องล้อมรอบด้วยระเบียงแคบและวิหารอีก ๑๖ หลังซึ่งมีประตูเปิดออกไปภายนอก แผนผังแปลกประหลาดเป็นรูปวงกลมเช่นนี้หมายถึงยันตร์คือมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ ปราสาทอื่น ๆ ตั้งอยู่เป็นระเบียบล้อมรอบปราสาทหลังกลางซึ่งสูงเด่นนี้ ในชั้นต้นแผนผังเช่นนี้ทำให้มีความรู้สึกแปลกประหลาดและสับสน ปราสาททุกหลังมีหน้า ๔ หน้าขนาดใหญ่สลักอยู่บนยอด ศาสตราจารย์สแตร์น (Ph. Stern) ได้ชี้

รูปที่ ๑๕
ประตูเมืองพระนครหลวงด้านทิศใต้
(หน้า ๖๖)

รูปที่ ๑๖
ปราสาทขยาน
(หน้า ๖๗)

ให้เห็นว่าศาสนสถานขอมที่มีใบหน้าคนสลักอยู่ข้างบนเช่นนี้ปรากฏขึ้นในสมัยที่ ๒ ของศิลปะขอมแบบบายน คือในตอนปลายของรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ การที่ส่วนบนของบรรดาปราสาทที่อยู่บนชั้นยอดได้หักทำลายลงทำให้ไม่สามารถทราบได้ว่า ใบหน้าคนที่อยู่บนชั้นยอดสุดของปราสาทบายนนั้นมีลักษณะเป็นอย่างไร (รูปที่ ๑๖)

ได้มีการพยายามค้นหาความหมายของปราสาทที่มีใบหน้าคนสลักอยู่บนยอด เช่นนี้ ศาสตราจารย์มุสสิกคิดว่าใบหน้าเหล่านี้หมายถึงพระโพธิสัตว์โลกศวรสมันตมุขคือพระโพธิสัตว์โลกศวรที่มีพระพักตร์อยู่ทุกทิศ อย่างไรก็ตามศาสตราจารย์บวสเซอร์ก็เห็นว่า ใบหน้าบนยอดบรรดาปราสาทของปราสาทบายนสวมกะบังหน้าที่ประดับด้วยลายใบไม้ ซึ่งเป็นสิริภรณ์ของนักรบและไม่ใช่สิริภรณ์ของพระโพธิสัตว์โลกศวร

ปราสาทหลังกลางที่ปราสาทบายนได้อุทิศถวายแด่พระพุทธรองค์ ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้ค้นพบพระพุทธรูปขนาดใหญ่อยู่ภายใต้ปราสาทหลังกลาง บรรดาจารึกซึ่งสลักอยู่บนประตูของปราสาทที่ล้อมรอบ ทำให้อาจกล่าวได้ว่าปราสาทเหล่านี้ใช้สำหรับพิธีเคารพบูชาเจ้านายในพระราชวงศ์และแก่ประติมากรรมซึ่งเป็นที่เคารพในต่างจังหวัด ด้วยเหตุนี้ศาสตราจารย์เซเดสจึงได้เขียนไว้ว่า *เช่นเดียวกับที่เมืองพระนครหลวงซึ่งมีกำแพงล้อมรอบและภูเขา (ศาสนสถาน) อยู่ตรงกลางเป็นรูปจำลองของจักรวาล ปราสาทบายนก็เป็นรูปจำลองของราชอาณาจักรขอม*

๑๐. พระราชวังหลวงและฐานใหญ่ในเมืองพระนครหลวง พระราชมนเทียรและอาคารที่อยู่ในพระราชวังหลวงซึ่งสร้างขึ้นด้วยไม้ได้สูญหายไปหมดแล้ว แต่เราอาจเห็นสระ ๒ สระที่อยู่ภายในพระราชวังหลวง สระหนึ่งมีประติมากรรมในศิลปะขอมแบบบายนสลักอยู่บนขอบสระ แนวบนของประติมากรรมเหล่านี้สลักเป็นรูปแถวครุฑตัวผู้และตัวเมีย (สุบรรณและสุบรรณี) และบนแนวที่ต่ำลงไปก็จะมีรูปปลาและสัตว์น้ำในเทพนิยาย

ด้านหน้าของกำแพงพระราชวังและโคปุระซึ่งสร้างขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ มีฐานซึ่งมีผนังประดับด้วยรูปช้างและคงสร้างขึ้นในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ฐานนี้ยาวกว่า ๓๐๐ เมตรและหันหน้าไปทางทิศตะวันออก เราอาจขึ้นไปบนฐานนี้ได้ตรงกลางและทางด้านข้างด้วยบันไดขนาดใหญ่ สองข้างของบันไดกลางมีภาพสลักเป็นรูปครุฑแบกและสิงห์แบกสลักกันอยู่บนผนัง แต่บนผนังซึ่งเหยียดยาวออกไปจากบันได

กลางทั้งทางทิศเหนือและทิศใต้มีภาพสลักรูปกองทัพช้างเป็นแนวยาว ช้างบางตัวก็กำลังต่อสู้กับสัตว์ป่าอยู่ (รูปที่ ๑๓)

ทางด้านเหนือของฐานรูปช้างมีฐานซึ่งเรียกกันว่าฐานพระเจ้าเจ้าเรือน ผนังของฐานซึ่งซ้อนกัน ๒ ชั้นแสดงภาพบุคคลสลักเป็นแนวซ้อนกัน การขุดแต่งเมื่อเร็ว ๆ นี้แสดงให้เห็นว่ามีการพยายามขยายฐานนี้ขึ้นไปทางทิศเหนืออีก ฐานนี้มีชื่อเรียกว่าฐานพระเจ้าเรือนเนื่องมาจากประติมากรรมรูปบุคคลกำลังนั่งคุกเข่าซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า พระเจ้าเรือน รูปนี้ความจริงไม่ใช่รูปของบุคคลที่เป็นโรคเรื้อน แต่เป็นรูปเทวดาซึ่งยากที่จะทราบได้ว่าเป็นเทพองค์ใด รูป พระเจ้าเรือน นี้ซึ่งอาจเป็นประติมากรรมที่งามที่สุดชิ้นหนึ่งในศิลปะขอมแบบบายนมีเขี้ยวอยู่ที่มุมริมฝีปาก ด้วยเหตุนี้จึงอาจเป็นรูปของเทพแห่งความตายหรือนรก (พระยม) (รูปที่ ๑๔)

๑๑. ปลายรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คณะทูตชุดสุดท้ายซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงส่งไปยังประเทศจีนตกอยู่ใน พ.ศ. ๑๑๔๓ แต่เราก็ไม่สามารถทราบได้ว่าพระองค์จะทรงครองราชย์อยู่หลังปีนั้นอีกนานหรือเปล่า พระองค์อาจทรงครองราชย์อยู่จนถึง พ.ศ. ๑๑๖๑ การที่ราชอาณาจักรขอมหมดอำนาจลงทั้งทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตกในราว พ.ศ. ๑๑๖๓ อาจจะเป็นเพราะเหตุว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ลี้้นพระชนม์ลง แต่ก็ยังไม่มีหลักฐานใดทราบจนถึงปัจจุบันที่สามารถยืนยันถึงปีที่พระองค์ลี้้นพระชนม์ได้อย่างแน่นอน

โอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อภายใต้พระนามว่าพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ จารึกได้ทำให้เราทราบถึงพระนามของราชโอรสหลายองค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แต่ก็ไม่สามารถทำให้ทราบได้ว่าองค์ใดได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์หลังจากที่พระราชบิดาได้ลี้้นพระชนม์ลงแล้ว

ผลงานที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงทิ้งไว้มีอยู่อย่างมากมาย พระนามของพระองค์ผูกพันอยู่ไม่เฉพาะแต่กับเมืองพระนครหลวงและแก่ปราสาทบายนเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวข้องกับศาสนสถานต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมากเช่นปราสาทพระขรรค์ซึ่งเป็นทั้งเมืองและศาสนสถานและปราสาทตาพรหมซึ่งเป็นวัดเป็นต้น อย่างไรก็ตามก่อสร้างทางด้านสถาปัตยกรรมก็เป็นแต่เพียงงานด้านเดียวที่พระราชโอรสนี้ได้ทรงสร้างขึ้นเท่านั้น งานดังกล่าวเป็นพยานหลักฐานอันสำคัญเกี่ยวกับระบบทางด้านการเมืองและศาสนาของราชอาณาจักรขอม และไม่อาจถือได้ว่าเป็นแต่เพียงการก่อสร้างที่เกิดขึ้น

รูปที่ ๑๓
ฐานหน้าพระราชวังหลวง
(หน้า ๖๘)

รูปที่ ๑๘
พระยม (พระเจ้าไชยเรือน?)
(หน้า ๖๘)

โดยความประสงค์ของพระราชชาติโปรดการก่อสร้างอย่างมโหฬารเท่านั้น ศาสนสถาน
ที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นล้วนเต็มไปด้วยสัญลักษณ์และถือว่าจะทำให้ราชอาณาจักรขอม
มั่นคงไม่อาจสิ้นสะเทือนได้

อย่างไรก็ดีพระประสงค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ไม่อาจเป็นจริงไปได้ ศาส-
ตราจารย์บวสเซอร์ลีเย่ได้เขียนไว้ว่า แต่แม้ว่าสิ่งก่อสร้างที่ชาญฉลาดทั้งหมดซึ่งพยายามที่จะ
ทำให้ประเทศกัมพูชาสมัยเมืองพระนครหลวงมีอำนาจที่ไม่อาจโต้เถียงได้และไม่อาจทำลายได้
จะต้องล้มลงไปภายในระยะเวลาราว ๒๕๐ ปีต่อมา แต่ระบบซึ่งประกอบด้วยการกระทำให้
ราชอำนาจของพระจักรพรรดิเป็นจริงขึ้นมาและการรวมกิจพิธีของพระราชที่นับถือศาสนาฮินดู
ทั้งหมดเข้ากับการปฏิบัติตามทางพุทธศาสนา..... ไม่ใช่ว่าจะยังคงรักษาอยู่เฉพาะแต่ในประเทศ
กัมพูชาเท่านั้น แต่ยังคงได้รับการเลียนแบบจากอาณาจักรต่าง ๆ ที่นับถือพุทธศาสนาอยู่ในภาค
เอเชียอาคเนย์ด้วย

ภายในเมืองพระนครหลวงซึ่งต่อมาได้กลายเป็นป่าไป ศาสนสถานซึ่งพระเจ้า
ชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงสร้างขึ้นก็ยังคงมีลักษณะที่น่าเคารพนับถืออยู่ พักตร์ของเทวดา
และเทพธิดาผู้รักษาศาสนสถานรวมทั้งใบหน้าซึ่งสลักอยู่บนยอดปราสาทแม้ว่าจะไม่
แสดงอาการยิ้มย้มมากนัก แต่ก็ยังคงสดใสแสดงอาการต้อนรับอยู่ สำหรับประติ-
มากรรมซึ่งเชื่อกันว่าเป็นพระรูปของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็แสดงถึง อากาрымแบบบายน
ซึ่งเต็มไปด้วยความเมตตากรุณาตามแบบพุทธศาสนา ทำให้สี่พระพักตร์ของพระราช
อ่อนหวาน ไม่ได้แสดงถึงลักษณะยิ่งใหญ่แห่งการเป็นกษัตริย์เลย

บทที่ ๗

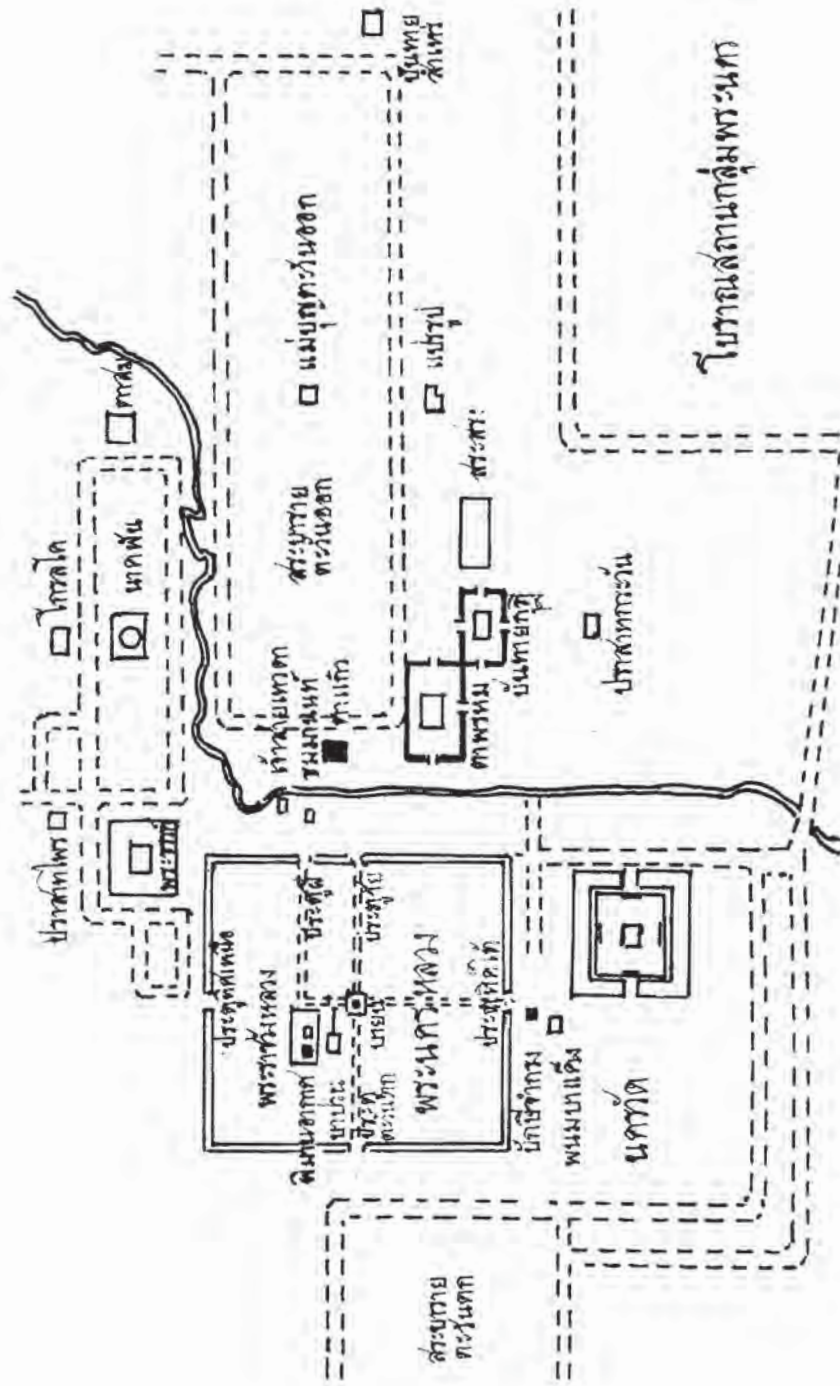
เมืองพระนครหลวงและสังคมสมัยเมืองพระนครหลวง ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

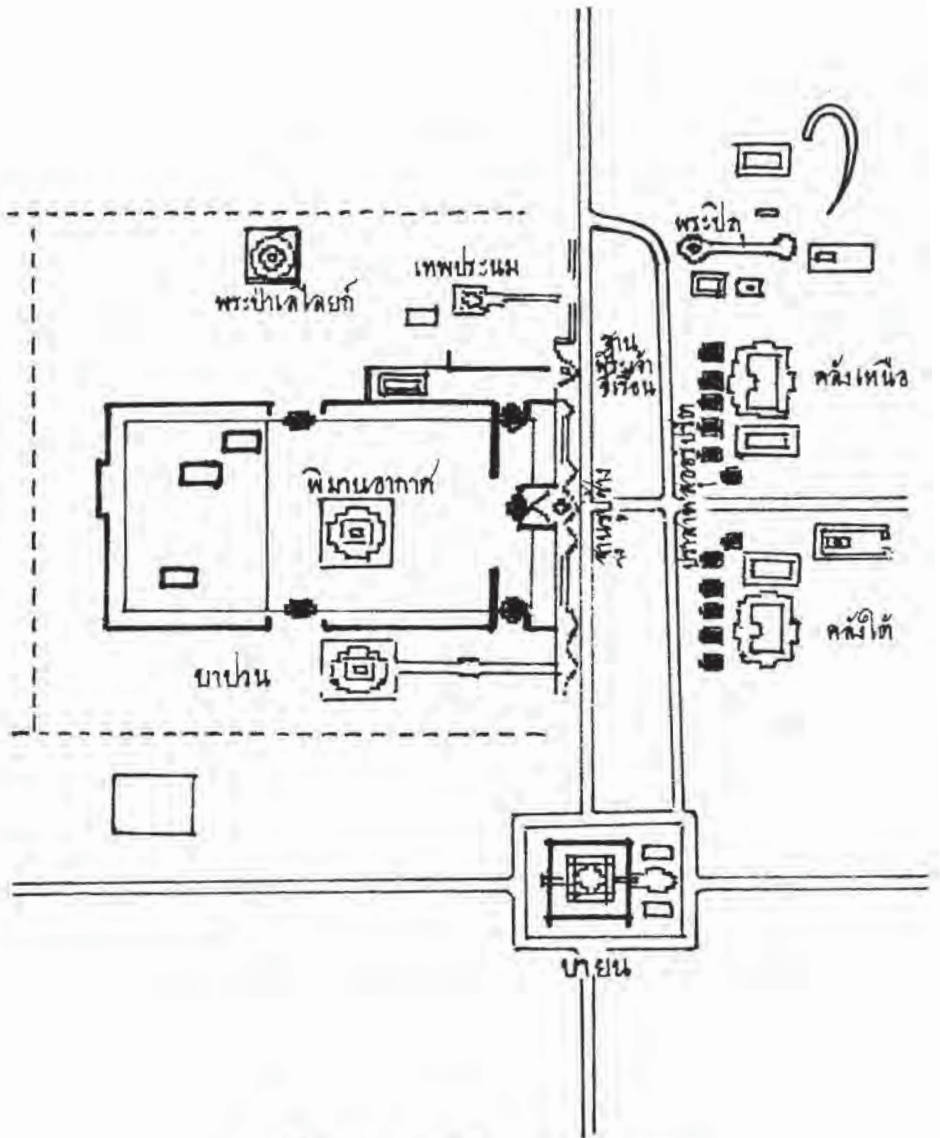
๑. ผู้ที่ครองราชย์สืบต่อลงมาจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ระยะเวลาหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แสดงให้เห็นถึงการถดถอยของอำนาจขอมในประเทศจัมปาเช่นเดียวกับในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แห่งหลังนี้ปัจจุบันประกอบไปด้วยแคว้นต่าง ๆ ของชนชาติไทย ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พระเจ้ามังรายแห่งอาณาจักรลานนาไทยก็ทรงสามารถควบคุมภาคเหนือของประเทศไทย ในขณะที่พ่อขุนรามคำแหงก็ทรงตั้ง (ความจริงคือชาย-ผู้แปล) อาณาจักรสุโขทัยขึ้นบนภาคกลางของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

เราทราบเรื่องราวแต่เพียงเล็กน้อยเกี่ยวกับรัชกาลของพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ พระองค์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๑๗๘๖ หลังจากนั้นพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ก็เสด็จขึ้นครองราชย์ เราไม่สามารถทราบได้ว่าพระองค์ทรงเกี่ยวข้องกับพระเจ้าอินทรวรมัน ที่ ๒ อย่างไร คงเป็นพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ นี้เองที่ต้องทรงต่อสู้กับกองทัพไทยเป็นครั้งแรก เมื่อพ่อขุนรามคำแหงได้ทรงปราบปรามแคว้นเก่า ๆ ของราชอาณาจักรขอมได้

ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ เป็นครั้งสุดท้ายที่มีการสร้างศาสนสถานด้วยศิลาทรายขึ้นในเมืองพระนคร คือปราสาทมังกลารัต ใน พ.ศ. ๑๘๒๘ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ได้ทรงสร้างศาสนสถานแห่งนี้ขึ้นเพื่อเป็นเกียรติแด่ท่านชัยมังกลารัตซึ่งเป็นพระญาติของมหेशองค์หนึ่งของพระองค์ มหेशองค์นี้เป็นธิดาของพราหมณ์ซึ่งมาแต่ประเทศพม่า พระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ดังจะเห็นได้จากพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่า ปรมเสวรบพ ภายในรัชกาลของพระองค์คงมีความพยายามที่จะทำลายพระพุทธรูป บนหน้าบัน เสานางเรียง และเสาในศาสนสถานซึ่งสร้างขึ้นครั้งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้มีการถอดพระพุทธรูปเสีย รูปพระโพธิสัตว์-โลกศวรไม่ถูกทำลาย แต่มีการขูดเอารูปพระชยานิพุทธรอมิตากะซึ่งอยู่บนมวยพระเศวตออกเสีย เช่นเดียวกับสิ่งที่พระโพธิสัตว์โลกศวรทรงถืออยู่ในพระหัตถ์

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ได้เริ่มแพร่ขยายในราชอาณาจักรขอม การที่โอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้เสด็จไปพำนักอยู่ใน

ลานใหญ่กลางเมืองพระนครหลวง

เกาะลังกาอาเจถือได้ว่าเป็นการเริ่มต้นของการเผยแพร่ศาสนาใหม่ในราชอาณาจักรขอม ครอบงำกระทั่งถึงสมัยนั้นชาวขอมแทบจะรู้จักแค่เพียงพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งใช้ภาษาสันสกฤต ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ได้มีพุทธศาสนาอีกนิกายหนึ่งเจริญขึ้นคือ พุทธศาสนาเถรวาท พุทธศาสนาเถรวาทเป็นพุทธศาสนาของ พระเถระแต่ดั้งเดิม เจริญขึ้นโดยเฉพาะในเกาะลังกาและใช้คัมภีร์ภาษาบาลี พุทธศาสนาเถรวาทได้รับการนิยมนับถือในประเทศกัมพูชา เช่นเดียวกับในประเทศไทยและประเทศลาว และยังคงเป็นศาสนาของสามประเทศนั้นอยู่ (ความจริงยังมีประเทศพม่าอีกประเทศหนึ่ง-ผู้แปล)

ใน พ.ศ. ๑๘๓๘ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ คงจะทรงพระชรามากแล้ว จาริกหลักหนึ่กกล่าวว่า แผ่นดินซึ่งรองรับโดยพระราชอาชญาผู้ร่ายล้อม ไม่เหมาะสมเนื่องจากเกิดความยากลำบากขึ้นอย่างมากมาย ในขณะที่อาณาจักรขอมคงจะแบ่งออกเป็นแคว้นเล็กแคว้นน้อย เพราะจาริกได้กล่าวว่า ได้การปกครองของกลุ่มเสวตฉัตรแห่งพระราชอาชญาองค์ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ทรงสละราชสมบัติพระราชทานแก่ราชบุตรเขยคือพระเจ้าศรีนทรวรมัน ชาวจีนคือจิวตากวน (Tcheou Takouan) ซึ่งได้เข้ามายังราชอาณาจักรขอมใน พ.ศ. ๑๘๓๘ ได้เล่าถึงการสละราชสมบัติครั้งนี้ซึ่งปรากฏคล้ายกับว่าเป็นการเกิดการจลาจลขึ้นในราชสำนัก

คำบอกเล่าของจิวตากวนมีดังนี้ เจ้าชายองค์ใหม่เป็นราชบุตรเขยของเจ้าชายองค์เก่า เป็นผู้ที่ถูกปล้นเรื่องอาวุธ เจ้าชายองค์เก่าทรงรักใคร่ราชธิดาของพระองค์ ราชธิดาจึงทรงนำพระขรรค์ทองมามอบให้แก่สวามีของนาง เจ้าชายอีกองค์หนึ่งซึ่งถูกถอดจากตำแหน่งที่จะสืบราชสมบัติได้คิดที่จะยกกำลังทัพเข้ามา เจ้าชายองค์ใหม่ทรงทราบเข้า จึงได้ตัดนิ้วพระบาทของเจ้าชายองค์นั้นเสียและนำไปขังไว้ในคุกมืด เจ้าชายองค์ใหม่ทรงสวมเสื้อเกราะ และด้วยเหตุนี้จึงทรงสามารถเสด็จออกไปได้

ดูเหมือนว่าพระเจ้าศรีนทรวรมันจะได้ทรงรวบรวมราชอาณาจักรขอมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอีก จาริกกล่าวว่าพระองค์ทรงกระทำให้แผ่นดิน อยู่ใต้อำนาจของเสวตฉัตรเพียงคันเดียว

๒. การเดินทางของจิวตากวน (พ.ศ. ๑๘๓๘) หนึ่งปีหลังจากที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ทรงสละราชสมบัติ คณะทูตจีนก็ได้เข้ามายังราชอาณาจักรขอม ในขณะทูตนั้นมีจิวตากวนผู้ซึ่งเมื่อได้กลับไปยังประเทศจีนแล้วได้เขียนเรื่อง บันทึกความทรงจำเกี่ยวกับประเพณีของราชอาณาจักรขอมขึ้น ในบันทึกนี้จิวตากวนได้เล่าถึงสิ่งที่เขาได้เห็นหรือ

ได้ขึ้นระหว่างที่เขาพำนักอยู่ในราชอาณาจักรขอม บันทึกนี้ทำให้เราสามารถทราบถึงเมืองพระนครหลวงในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ได้ ในขณะนั้นปรากฏว่าเมืองพระนครหลวงยังคงมีความงามสง่าอย่างยิ่งอยู่เพราะเหตุว่ายังไม่ได้ถูกกองทัพไทยเข้ารบกวาดล้างราชพีธีต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ขอมทำให้นักเดินทางชาวจีนผู้นี้ประทับใจมาก ประเพณีของชาวขอมก็ทำให้จิตตาควณประหลาดใจ สนุกสนานและบางครั้งก็รู้สึกว่ามันน่ากระทำ

ควรระลึกไว้ด้วยว่าจิตตาควณมักได้เห็นชีวิตของชาวขอมผ่านทางชนชาวจีนซึ่งพำนักอยู่ในเมืองพระนครหลวง มีชาวจีนได้อาศัยอยู่ในอาณาจักรขอมมาเป็นเวลานานแล้ว พวกนี้ได้อยู่อย่างสบายมากเพราะจิตตาควณได้เล่าว่า ข้าวเป็นของที่ทำได้ง่าย ผู้หญิงก็ทำได้ง่าย รวมทั้งบ้านและเครื่องเรือน การค้าก็ทำได้อย่างสะดวก ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้พยายามเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศนี้กันมาก

อย่างไรก็ดีจิตตาควณก็เล่าว่าเขาได้พำนักอยู่ในบ้านของชาวขอม ด้วยเหตุนี้เขาจึงสามารถเห็นประเพณีต่าง ๆ ได้มาก การบรรยายของเขาเกี่ยวกับเมืองพระนครหลวงตรงกับที่เรายังคงเห็นได้ในปัจจุบัน มีสิ่งหลายอย่างที่เขาเล่าไว้ก็ตรงกับที่มีสลักไว้ในภาพสลักที่ปราสาทบายนหรือที่มีกล่าวไว้ในบรรดาศิลลาจารึก

๓. ลักษณะของเมืองพระนครหลวง การบรรยายถึงเมืองพระนครหลวงของจิตตาควณ ทำให้เราทราบถึงปราสาทนครวัด กำแพงและประตูเมืองได้ รวมทั้งปราสาทบายนและปราสาทบาปวน แต่ในขณะที่ปัจจุบันส่วนมากเราเห็นแต่สิ่งสลักหักพังของการก่อสร้างเหล่านี้ จิตตาควณก็สามารถแลเห็นเมืองที่ยังมีผู้คนอาศัยอยู่อย่างแท้จริงตามคำบรรยายของเขาเมื่อมาถึงเมืองพระนครหลวง ก็จะเข้าไปตามทางเดินซึ่งมีรูปอสูรศิวลายนาค ๒ ตัวอยู่ทั้งสองฟาก และจะผ่านประตูซึ่งมีรูปหน้าคนสลักอยู่ข้างบน แต่สำหรับเราแล้วทางเดินในปัจจุบันนี้จะนำเข้าไปยังทางเดินในป่า

จิตตาควณได้เห็น ประตูใหญ่ซึ่งปิดเวลาดวงคืนและเปิดในตอนเช้า รวมทั้ง ผู้เฝ้าประตูซึ่งคอยห้ามไม่ให้สุนัขเข้าไปในนั้น นอกจากนี้ผู้ที่ถูกห้ามไม่ให้เข้าไปในเมืองอีกก็คือ นกโศกซึ่งถูกตัดนิ้วเท้า

เมื่อเดินอยู่ตามถนนในเมือง จิตตาควณก็สามารถเห็นที่ประทับของเจ้านายและที่อยู่ของขุนนางชั้นสูง ที่พำนักทั้งหมดนี้จะหันหน้าไปทางทิศตะวันออก บ้านบางแห่ง

มีหลังคามุงกระเบื้องแต่บ้านของคนธรรมดาถึงมุงด้วยแฝก ภาพสลักที่ปราสาทบายนก็แสดงภาพเช่นเดียวกันนี้ สำหรับกระเบื้องนั้นเป็นกระเบื้องรูปร่างกลม พื้นชั้นล่างเป็นที่อยู่ของคนใช้ ตัวนายอาศัยอยู่ชั้นบน พิธีรีตองของบ้านชนชั้นสูงตรงข้ามกับความง่ายของบ้านเล็ก ๆ ในถิ่นที่อยู่ของคนจนและในหมู่บ้าน

จิวดากวนได้พรรณนาถึงศาสนสถานขนาดใหญ่ด้วย สำหรับปราสาทบายนเขา กล่าวไว้ว่า *ตรงศูนย์กลางของราชอาณาจักร มีปราสาททองล้อมรอบด้วยปราสาทศิลาอีก ๒๐ กว่าหลังและห้องเล็ก ๆ ก่อด้วยศิลาอีกเป็นจำนวนร้อย ๆ ห้อง ทางทิศตะวันออกมีสะพานทอง มีสิงห์ทอง ๒ ตัวตั้งอยู่คนละฟากของสะพาน*

ตามความจริงทางทิศตะวันออก เราอาจเข้าไปยังปราสาทบายนได้โดยลานใหญ่ซึ่งตั้งอยู่เหนือเสาและทำให้สามารถเดินข้ามคูเข้าไปได้ มีรูปสิงห์อยู่สองข้างของทางเดินนี้

จิวดากวนบันทึกไว้อีกว่า *ราวหนึ่งสี่ทางทิศเหนือของปราสาททองมีปราสาททองแดง ซึ่งสูงยิ่งกว่าปราสาททองและภาพที่มองเห็นนั้นน่าประทับใจอย่างแท้จริง*

ปราสาททองแดงนี้คงเป็นปราสาทบายนซึ่งจิวดากวนคงได้แลเห็นปราสาทหลังกลาง ซึ่งปัจจุบันเราไม่อาจทราบได้เลยว่ารูปเดิมเป็นอย่างไร

๔. พระราชวังหลวง ทำยที่สุดจิวดากวนก็ได้กล่าวถึงพระราชวังหลวงและศาสนสถานในนั้นคือปราสาทพิมานอากาศ หน้าพระราชวังหลวงใกล้กับลานใหญ่ของเมืองพระนครหลวง มีฐานรูปช้างซึ่งใช้สำหรับรองรับอาคารที่สร้างด้วยไม้ อาคารเหล่านี้ปัจจุบันได้สูญไปหมดแล้ว แต่ในสมัยจิวดากวนก็ยังคงอยู่ คงเป็น ฦ ที่นั่นซึ่งเป็นห้องประชุม (ศาลาอุทฺตุน?-ผู้แปล) และภายใต้ก็มีภาพสลักรูปช้างปรากฏอยู่ ห้องประชุมนี้คงจะสวยงามมาก จิวดากวนได้กล่าวอ้างถึงเสารูปสี่เหลี่ยมประดับด้วยกระจกและกรอบหน้าต่าง *ทำด้วยทอง*

สำหรับพระราชวังหลวงนั้นจิวดากวนสารภาพว่าเขาไม่อาจเข้าไปภายในได้ เขาบันทึกไว้ว่า *ข้าพเจ้าได้ยินว่าภายในพระราชวังมีสถานที่ที่สวยงามอยู่หลายแห่ง แต่การป้องกันรักษาที่เข้มงวดมากและข้าพเจ้าก็ไม่สามารถเข้าไปภายในได้*

ด้วยเหตุนั้นก็คงเป็นจากคำบอกเล่าที่เขาได้ยินที่สามารถทำให้จิวดากวนอาจกล่าวถึงรูปร่างอันสวยงามของอาคาร เฉลียงยาว และระเบียงซึ่งมีหลังคาคลุม อย่าง

กล่าวหาญและไม่มีระเบียบ เนื่องจากไม่สามารถเข้าไปภายในพระราชวังหลวงและแลเห็นว่าชาววังอยู่กันอย่างไร จิวตากวนจึงได้ยื่นแต่เพียงข่าวเล่าลือซึ่งกล่าวกันอยู่ในหมู่ชนชั้นต่ำที่เกี่ยวข้องกับที่ประทับของพระราชอาคม และด้วยเหตุนี้เขาจึงสามารถเล่าได้ว่าทุกคืนพระราชอาคมได้เสด็จขึ้นไปยัง ปราสาททอง ภายในพระราชวังหลวงคือปราสาทพิมานอากาศได้อย่างไร

เขาเล่าว่า ชาวพื้นเมืองทุกคนอ้างว่าภายในปราสาทมิวิญญาณของนาคแก้วเคียรซึ่งเป็นเจ้าแห่งแผ่นดินของราชอาณาจักรขอม นาคนี้จะปรากฏออกมาทุกคืนภายใต้รูปของสตรีพระราชอาคมต้องบรรทมร่วมกับนาง.....และในยามที่ส่องจิ้งจอกเสด็จไปบรรทมกับพระมเหสีและเจ้าจอมของพระองค์ ถ้าคืนใดวิญญาณของนาคตนนี้ไม่ปรากฏขึ้น ก็หมายความว่าวันสิ้นพระชนม์ของพระราชอาคมได้มาถึงแล้ว ถ้าพระราชอาจะไม่เสด็จมาในคืนใดคืนหนึ่ง ก็จะมีโชคร้ายเกิดขึ้น

จิวตากวนสามารถกล่าวได้อย่างสบายเกี่ยวกับการเสด็จออกรับแขกเมืองของพระราชอาคมซึ่งเขาเองก็ได้เข้าไปเฝ้าพร้อมกับคณะทูตจีน แต่ละวันพระราชอาคมจะเสด็จออกว่าราชการ ๒ ครั้ง.....ขุนนางหรือประชาชนที่ต้องการเข้าเฝ้าต้องนั่งรอคอยอยู่บนพื้นต่อมาจะได้ยินเสียงคนตรีมาแต่ไกล และด้านนอกก็จะมีการเป่าสังข์แสดงการต้อนรับพระราชอาคม หลังจากนั้นเล็กน้อยก็จะเห็นมีสตรีในราชสำนัก ๒ คนเล็กพระวิสูตรขึ้นด้วยมืออันแบบบางและพระราชอาคมซึ่งทรงถือพระขรรค์ก็ปรากฏพระองค์ขึ้นทางด้านพระบัญชาทอง เสนาบดีและประชาชนก็จะประนมมือและก้มลงกราบกับพื้น หลังจากเสียงสังข์ได้สงบลงแล้ว เขาจึงอาจเงยหน้าขึ้นได้ ถ้าพระราชอาคมทรงพระกรุณาโปรด เขาก็อาจเข้าไปใกล้และนั่งลง.....เมื่อการเสด็จออกว่าราชการได้สุดสิ้นลงแล้ว พระราชอาคมก็จะเสด็จขึ้น สตรีในราชสำนัก ๒ คนจะปิดพระวิสูตร และผู้เข้าเฝ้าทั้งหมดก็ลุกขึ้น

ในภาพสลักเราจึงสามารถมองเห็นพระราชอาคมประทับอยู่ในอาคารอันโอ้อวดแวดล้อมด้วยข้าราชการ ทรงแรับเครื่องบรรณาการหรือฎีกาจากประชาชนที่กำลังหมอบเฝ้าอยู่ จิวตากวนรู้สึกซาบซึ้งในประเพณีนี้มาก เขาสรุปว่าประชาชนชาวขอมไม่ได้ปล่อยให้ไม่สามารถทราบได้ว่าพระราชอาคมทรงกระทำหน้าตาอย่างไร

จิวตากวนได้กล่าวถึงพระราชอาคมว่าทรงแต่งพระองค์อย่างงดงาม พระราชาเท่านั้นที่จะทรงแต่งพระองค์ด้วยผ้าจีบได้ พระองค์ทรงสวมกะบังพัคตร์ทอง.....เมื่อพระองค์ไม่

ทรงสวมกะบังพักตร์พระองค์ก็ทรงสวมพวงมาลัยไว้รอบมวยพระเกศาเหนือพระเศียร พวงมาลัยนี้ร้อยด้วยดอกไม้หอมจำพวกดอกมะติ บนพระศอทรงสวมพวงไข่มุกขนาดใหญ่หลายสาย ที่ข้อพระหัตถ์ ข้อพระบาทและนิ้วพระหัตถ์ ทรงสวมกำไลและแหวนทองคำประดับด้วยเพชรตาแมว พระองค์ทรงพระดำเนินด้วยพระบาทเปล้า แต่ฝ่าพระบาทและฝ่าพระหัตถ์ก็ทำด้วยขาศีแดง เมื่อพระองค์เสด็จออกพระองค์ย่อมทรงถือพระขรรค์ทองไว้ในพระหัตถ์

๕. สังคม ระบบสังคมของขอมไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปมากระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และ ๑๘ อย่างไรก็ตามก็ตีจากการบอกเล่าของจิวดากวนเราสามารถทราบถึงภาพของสังคมขอมซึ่งไม่อาจทราบได้จากข้อความในจารึก ในบันทึกของเขาจิวดากวนให้ความสำคัญแก่พระสงฆ์ในพุทธศาสนายิ่งกว่าพวกพราหมณ์ซึ่งเขาเรียกว่าป็นคิ (Pan-ki) เนื่องจากเป็นชาวจีน จิวดากวนจึงคงไม่มีความสัมพันธ์กับพวกพราหมณ์มากนัก อย่างไรก็ตามในสมัยนี้พวกพราหมณ์ก็ยังคงมีอำนาจอยู่แม้ว่าพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทจะแพร่หลายมากขึ้นก็ตาม

จิวดากวนยอมรับว่าเขาไม่รู้เรื่องเกี่ยวกับเทวดาที่พวกพราหมณ์เคารพบูชา รวมทั้งคัมภีร์อันศักดิ์สิทธิ์ เขากล่าวว่าพวกป็นคิแต่งตนเหมือนชาวขอมอื่น ๆ แต่สวมสายรุ้งที่คอและจะไม่ถอดออกเลยตลอดชีวิต จิวดากวนกล่าวถึงความสำคัญของพวกพราหมณ์ในสังคมขอมโดยกล่าวว่า พวกป็นคิซึ่งเข้ารับราชการได้เป็นข้าราชการชั้นสูง คือกกล่าวเช่นนี้ตรงกันดีกับข้อความในจารึกที่เกี่ยวกับการรับราชการของพวกพราหมณ์

จิวดากวนยังได้กล่าวถึงความสำคัญของข้าราชการและระบบของข้าราชการในสังคมขอมว่า ในประเทศนี้มีที่ปรึกษา นายพลและโหร ฯลฯ และรองลงมาจากท่านเหล่านั้นก็ยังมีข้าราชการเล็กน้อยอื่น ๆ อีก.....ส่วนใหญ่เจ้าชายจะได้รับเลือกเข้ารับราชการ ผู้ที่ได้รับเลือกก็จะถวายบุตรสาวของตนให้เป็นพระสนมของพระราชา ธงและบริวารของเจ้านายและข้าราชการย่อมเป็นไปตามยศถาบรรดาศักดิ์

ได้ชั้นของสังคมที่สะดวกสบาย จิวดากวนได้กล่าวถึงประชาชนธรรมดาว่า หนายาคายและมีผิวดำมาก ไม่ว่าจะอาศัยอยู่ในหมู่บ้านที่ห่างไกลออกไปมากบนเกาะในทะเลหรือบนถนนที่มีคนเดินไปมาอยู่เสมอ ก็เป็นเช่นเดียวกันทั้งสิ้น ที่ต่ำลงไปกว่านั้นอีกก็คือพวกทาส สำหรับคนใช้เขาได้ซื้อคนป่าเถื่อนมาทำงานชนิดนี้ คนที่มีทาสเป็นจำนวนมากอาจมีมากกว่า ๑๐๐ คน คนที่มีน้อยก็มีตั้งแต่ ๑๐ ถึง ๒๐ เฉพาะแต่คนที่จนมากเท่านั้นที่ไม่มีทาสเลย พวกคนป่าเถื่อนเหล่านี้เป็นคนที่อยู่ในกฎเขาอย่างโดดเดี่ยวและเป็นอีกชนชาติหนึ่งต่างหาก.....

เขาจะนั่งและนอนได้เฉพาะชั้นใต้ถุนเท่านั้น สำหรับการรับใช้เขาก็อาจขึ้นมาได้ถึงชั้นบนแต่ก็ต้องมาคุกเข่าลงและประนมมือหมอบลง และหลังจากนั้นจึงอาจเคลื่อนไหวได้.....ถ้าเขาทำผิดและถูกเมี้ยน พวกทาสก็จะกัมศิระชะลงโดยไม่กล้าแสดงท่าเคลื่อนไหวอย่างใดเลย

๖. **กิจกรรมของประชาชน** เราแทบจะไม่ทราบเรื่องอะไรเลยเกี่ยวกับชีวิตของประชาชนขอมในเมืองพระนครก่อนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เพราะเหตุว่าความรู้เกือบทั้งหมดของเราได้มาจากจารึกซึ่งไม่เกี่ยวข้องกัประชาชนธรรมดา อย่างไรก็ตามก็ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ภาพสลักรวมทั้งบันทึกของจิวดากวนก็ได้ให้ความรู้ที่น่าสนใจอย่างยิ่งเกี่ยวกับทุกสิ่งที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันของชาวขอมชั้นธรรมดา อาจกล่าวได้ว่าบันทึกของจิวดากวนนั้นตรงกันดีพอใช้กับภาพสลักที่ปรากฏอยู่ที่ปราสาทบายน

บนถนนจิวดากวนได้เห็นเกวียนซึ่งมีหลังคาทอด้วยไม้ไผ่และเทียมด้วยโค นอกจากนี้ก็มีบุคคลขี่ม้าหรือนั่งบนแคร่หามด้วยคน ๒ คนดังที่เราอาจเห็นได้ในภาพสลักจิวดากวนได้เห็นตลาดรวมทั้งผู้คนซึ่งกำลังหาบหามของอยู่ เขาได้หยุดดูหน้าร้านเล็ก ๆ ที่ขายผลไม้หรือปลา เขาอาจหยุดดูการชนไก่และชนหมูด้วยดังที่เราเห็นได้จากภาพสลักที่ปราสาทบายน

การค้าเป็นกิจกรรมสำคัญอันหนึ่งของชาวเมือง จิวดากวนกล่าวว่าการค้าส่วนใหญ่กระทำโดยสตรี การค้าขายของได้กระทำอย่างง่าย ๆ เขาไม่มีร้านค้าขายประจำแต่ใช้เสื่อวางบนพื้นดิน แต่ละคนต่างก็มีที่ของตน ข้าพเจ้าได้ยินเขาพูดกันว่าค่าเข้านั้นต้องจ่ายให้แก่ขุนนาง ในการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ เขาจะจ่ายกันด้วยข้าวชนิดต่าง ๆ วัตถุที่มาจากประเทศจีน ต่อจากนั้นจึงถึงผ้า ถ้าเป็นการค้าขายใหญ่ ๆ จึงจะใช้ทองและเงิน

ชาวบ้านนอกจะนำผลิตผลของตนมาขาย เช่นหัวหอม ผัก มะเขือ แดงโมน้ำเต้า เมื่อจิวดากวนเดินเล่นอยู่ภายในเมือง เขาได้เห็นการทอผ้าและได้สำรวจดูผ้าที่มาจากต่างประเทศด้วย มีผ้าซึ่งมีคุณภาพอยู่หลายชนิด พระราชาทรงผ้าซึ่งมีราคาแพงเป็นผ้าซึ่งมีความงามที่สุดทั้งทางด้านสีและความละเอียดอ่อน แม้ว่าในอาณาจักรขอมเองจะมีการทอผ้า แต่ก็ยังมีผ้าอีกมากที่มาจากประเทศเสียน (สยาม) และจัมปา และผ้าที่นิยมกันมากที่สุดก็คือผ้าที่มาจากทะเลทางทิศตะวันตกซึ่งมีคุณภาพทั้งทางด้านเนื้อที่นุ่มและละเอียดอ่อน

จิวดากวนสนใจเป็นอย่างยิ่งกับสิ่งซึ่งเพื่อนร่วมชาติของเขาอาจหาซื้อได้ในอาณาจักรขอมได้แก่ งาช้าง ขนนก นอแรด ช้าง ช้าง กานพลู พริกไทย และยางไม้

๗. **ชีวิตส่วนตัว** แม้ว่าชนต่างชาติจะถูกกีดกันออกจากเหตุการณ์ในชีวิตประจำวันของชาวขอม แต่จิตตาควนก็ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับประเพณีหลายอย่างซึ่งเขาสามารถสังเกตเห็นได้ระหว่างที่เขาพักอยู่กับครอบครัวของชาวขอม หรือสิ่งที่เขาได้ทราบจากเพื่อนร่วมชาติของเขาซึ่งรู้อถึงเรื่องราวเหล่านั้นมากบ้างน้อยบ้าง

เมื่อเข้าไปในบ้านเรือนของชาวขอมที่ไม่ร่ำรวยนัก ก็จะเห็นว่า มีแต่เพียงไห ๒-๓ ใบตั้งอยู่บนพื้นดิน มีภาชนะที่ทำด้วยหวายแขวนอยู่กับข้อ หม้อและเตาไฟที่ทำด้วยดินอย่างหยาบ ๆ เครื่องใช้สอยเหล่านี้เราอาจแลเห็นได้ในบ้านตามหมู่บ้านซึ่งปรากฏอยู่ภายใต้ภาพการรบกวนทางเรือขนาดใหญ่ที่สลักอยู่บนผนังกระเบื้องด้านใต้ของปราสาทขอม และเราก็ยังคงสามารถเห็นได้อีกในสมัยนี้ ในตลาดที่กรุงพนมเปญหรือเมืองกำปงจ็อง (ท่าแห่งหม้อ) บางครั้งวัตถุเหล่านี้ก็ยิ่งง่ายลงไปอีก ชาวขอมชั้นกลางมีบ้านแต่ไม่มีโต๊ะ เก้าอี้ ภาชนะโลหะหรือถ้ำน้ำ เมื่อจะหุงข้าว เขาก็ใช้หม้อดิน ถ้าจะปรุงแกง เขาก็ใช้ภาชนะไม้ค้ำตั้งซึ่งทำด้วยดินอีก เขาใช้ศิลา ๓ ก้อนเพื่อทำเตาไฟและใช้กะลามะพร้าวเป็นชั้นใหญ่ เมื่อจะรับประทานข้าว เขาใช้จานของเงินซึ่งทำด้วยดินหรือทองแดง สำหรับแกง เขาใช้ใบไม้ทำเป็นถ้วยเล็ก ๆ (กระทง) ซึ่งแม้ว่าจะใส่แกงเต็มก็ไม่ไหลออกมา

บ้านของผู้ร่ำรวยมีเครื่องเรือนที่ดีกว่านั้น บ้านของขุนนางหรือผู้มั่งคั่งบางครั้งก็ใช้ภาชนะที่ทำด้วยเงิน บางครั้งก็ถึงกับทำด้วยทอง ในประเทศนี้เวลานี้งานการเขาจะใช้ภาชนะหลายชนิดที่ทำด้วยทอง.....บนพื้นดินเขาจะปูเสื่อ.....หรือปูด้วยหนังเสื่อ หนังเสื่อคาว หนังเสื่อคาว หรือเสื่อซึ่งทอด้วยหวาย เมื่อไม่นานมานี้เองที่ชาวขอมเริ่มใช้โต๊ะเตี้ย ๆ สูงราวหนึ่งฟุต เวลานอนเขาจะใช้แต่เพียงเสื่อปูบนพื้นกระดาน เมื่อเร็ว ๆ นี้เองที่มีบางคนเริ่มใช้เตียงเตี้ย ๆ ซึ่งมักทำส่งมาจากประเทศจีน

แล้วแต่ว่าจะร่ำรวยหรือจน ชาวขอมจะแต่งตัวด้วยผ้าที่ค่อนข้างหยาบหรือผ้าเนื้อดี การแต่งกายซึ่งจิตตาควนบรรยายไว้ตรงกับเครื่องแต่งกายที่เราเห็นปรากฏอยู่บนประติมากรรม สตรีเช่นเดียวกับบุรุษนุ่งผ้าผืนเดียว ซึ่งพันไว้รอบตัว ร่างกายท่อนบนไม่สวมอะไร เมื่อเขาออกไปนอกบ้าน เขาจะเพิ่มผ้าผืนใหญ่อีกผืนหนึ่งเหนือผ้าผืนเล็ก เขาเดินเท้าเปล่า ผมเกล้าขึ้นเป็นมวย จิตตาควนชี้แจงรายละเอียดไว้ดีกว่า สตรีตามธรรมดาไม่สวมเครื่องประดับบนศีรษะ แต่สวมกำไลและแหวนทอง

จิตตาควนกล่าวแต่เพียงเล็กน้อยเกี่ยวกับพิธีทางศาสนาที่ทำการเฉพาะสำหรับเหตุการณ์ที่สำคัญ ๆ ในชีวิตเช่น การเกิด การสมรส และการตาย แต่เขาก็เล่าถึง

พิธีทำลายพรหมจารีของหญิงที่สมควรจะสมรสได้และการทิ้งซากศพให้เป็นทานแก่แร้งและสุนัข

๘. งานพิธี ในบรรดางานพิธีประจำปี ที่สำคัญที่สุดก็คงเป็นงานสงกรานต์ซึ่งมีทั้งการจุดดอกไม้ไฟและประทัดเป็นการฉลอง งานพิธีเกี่ยวกับน้ำซึ่งมีอยู่ในเดือนที่ห้าก็คงจะเกี่ยวข้องกับงานพิธีไล่น้ำซึ่งในสมัยปัจจุบันหมายถึงการสุดสิ้นของฤดูฝนเป็นการไล่น้ำลงทะเลสาบ เกี่ยวกับพิธีนี้จิวดากวนได้เติมพิธีเก็บเกี่ยวข้าวและพิธีเจิมพระพุทธรูปลงไว้ด้วย

การเฉลิมฉลองพิธีเหล่านี้โดยพระราชาทำให้เกิดความสนุกสนานรื่นเริง ซึ่งยังคงมีอยู่ในราชสำนักของกรุงพนมเปญจนตราบเท่าปัจจุบันนี้ หน้าพระราชวังมีการสร้างเวทีใหญ่ประดับด้วยโคมไฟและดอกไม้ มีการอัญเชิญพระราชาให้เสด็จมาประทับเป็นประธานประชาชนทั้งหมดมาร่วมด้วยในพิธีนี้ ขุนนางและชนชั้นสูงก็ใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมากในที่สุด พระราชาก็ทรงเชื้อเชิญคณะทูตต่างประเทศให้มาร่วมในงานนี้ด้วย

บางครั้งบนถนนของเมืองพระนครหลวงก็จะมีขบวนแห่อย่างงดงามเมื่อพระราชาเสด็จ ไปทอดพระเนตรเจดีย์ทองเล็ก ๆ ซึ่งด้านหน้ามีพระพุทธรูปทอง จิวดากวนได้บรรยายถึงขบวนแห่นี้อย่างชื่นชมว่ามีทหารม้า ธงใหญ่ ธงเล็ก และดนตรี นำหน้าขบวนต่อจากนั้นมีสตรีในราชสำนัก ซึ่งมีจำนวนมากกว่า ๓๐๐ คนถือเทียน รวมทั้งภาชนะทองและเงิน มีทหารหญิง (โชน) ถือหอกและโล่อยู่ในขบวนด้วย ถัดนั้นต่อมาก็มีบรรดาเสนาบดี เจ้านาย มเหสีของพระราชาและบรรดาเจ้าจอม จากนั้นจึงถึงพระราชา ทรงยืนอยู่เหนือหลังช้าง พระหัตถ์ทรงพระขรรค์ชัยศรี แต่บางครั้งพระราชาก็เสด็จในขบวนเล็กกว่านั้น ในกรณีเช่นนั้น พระองค์ทรงใช้เฉพาะพระราชยานทองแบกด้วยสตรีในราชสำนัก ๔ คน

บันทึกของจิวดากวนซึ่งบรรยายถึงความสง่างามของราชสำนักขอมสมัยเมืองพระนครหลวง ทำให้นึกถึงภาพสลัก ทางประวัติศาสตร์ ที่ปราสาทนครวัด ในขณะที่กษัตริย์ขอมทรงรู้สึกที่ราชอำนาจของพระองค์ได้เริ่มลดถอยลง แต่ก็ยังคงทรงรักษาราชพิธีอันโอ้อาวัวอย่างเต็มที่ บันทึกของจิวดากวนย่อมมีคุณค่าที่ไม่อาจจะประมาณได้เพราะเหตุว่าสามารถทำให้เรากลับมีชีวิตอยู่ได้ภายในเมืองซึ่งอีกราว ๑๐๐ ปีต่อมาก็จะถูกทอดทิ้งโดยกษัตริย์ขอมเอง

บทที่ ๘

เมืองพระนครหลวง ราชธานีที่ถูกทอดทิ้ง

๑. บรรดาพระราชารุ่นหลังที่เมืองพระนครหลวง พระเจ้าศรีนทรธรรมันได้เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๘๓๘ ทั้งนี้เนื่องจากพระสัสสุระ (พ่อตา) ของพระองค์คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ได้ทรงสละราชสมบัติไม่ว่าจะด้วยความเต็มพระทัยหรือไม่ก็ตาม หลังจากพระเจ้าศรีนทรธรรมันจาริกขอมก็กล่าวถึงกษัตริย์อีก ๒ องค์ ปรากฏว่าใน พ.ศ. ๑๘๕๐ พระเจ้าศรีนทรธรรมันก็ทรงสละราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้าชายองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นพระญาติ เจ้าชายองค์นี้ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่าศรีนทรชัยวรมัน พระองค์ทรงครองราชย์อยู่จนถึง พ.ศ. ๑๘๗๐ และในปีนั้นพระเจ้าชัยวรมาทิปรเมศวรก็ขึ้นครองราชสมบัติ มีหลักฐานน้อยมากเกี่ยวกับกษัตริย์ขอมรุ่นสุดท้ายของเมืองพระนครหลวงเหล่านี้ ภายใต้รัชกาลของบรรดากษัตริย์ขอมเหล่านี้ ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายคงจะเป็นศาสนาที่ประพฤติปฏิบัติกันอยู่เป็นประจำภายในราชสำนักดังที่จารึกและของถ้วยที่พระเจ้าศรีนทรชัยวรมันได้ถวายแก่เทวาลัยมังกลารัตได้แสดงไว้อย่างไรก็ดีพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทก็มีความสำคัญยิ่งขึ้นทุกที พร้อมกับพุทธศาสนาลัทธินี้ความรู้ในภาษาบาลีก็เพิ่มพูนขึ้นด้วยในราชอาณาจักรขอม ปรากฏว่าจารึกภาษาบาลีหลักแรกได้สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๕๒

หลังจากที่จารึกภาษาสันสกฤตซึ่งได้มาจากเมืองกบิลปุระได้กล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมาทิปรเมศวรแล้ว จารึกภาษาสันสกฤตในราชอาณาจักรขอมก็สุดสิ้นลง ประวัติศาสตร์ของราชอาณาจักรเขมรหรือประเทศัมพูชาในสมัยต่อมาปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารเขมรหลายเล่มซึ่งแต่งขึ้นในต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ พระราชพงศาวดารเขมรฉบับที่เก่าที่สุดปรากฏอยู่แต่เพียงส่วนเดียว แต่งขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๓๕ (สมัยรัชกาลที่ ๑ ของไทย) ได้แปลเป็นภาษาไทยและพระราชานุญาตให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชพงศาวดารเขมรอีกฉบับหนึ่งได้แต่งขึ้นในกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ โดยพระราชโองการของพระราชานุญาตให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชพงศาวดารฉบับนี้แต่งโดยขุนนาง

ผู้ใหญ่ของเขมรชื่อออกญานง พระราชพงศาวดารฉบับนี้ได้แปลเป็นภาษาฝรั่งเศสโดย นายคูดาร์ต เดอ ลาเกร (Doudart de Lagree) และตีพิมพ์โดยนายฟรานซิส การ์นีเยร์ (Francis Garnier) อย่างไรก็ตามก็ตีระยะศักราชของพระราชพงศาวดารเขมรทั้งสองฉบับก็ไม่ตรงกัน และยิ่งแตกต่างออกไปจากพระราชพงศาวดารเขมรอีกฉบับหนึ่งซึ่งนายมูรา (Moura) ใช้ อย่างไรก็ตามก็ตีเกี่ยวกับประวัติของเมืองพระนครหลวงในตอนนี้ เรามีหลักฐานจากต่างประเทศมาประกอบ เช่นหลักฐานทางด้านจีน ไทย เวียดนาม โปรตุเกส และสเปน

เราไม่สามารถทราบได้ว่าพระเจ้าชัยวรมหาธิปรมเสวทรทรงเกี่ยวข้องกับพระเจ้านิรวาณบท (นิพพานบท) ซึ่งเป็นพระราชองค์แรกที่พระราชพงศาวดารเขมรกล่าวอ้างถึงอย่างไร ตามตำนานพระเจ้านิรวาณบททรงเป็นโอรสของคนที่ทำสวนซึ่งได้ฆ่าพระราชอาชญาชน ชาวสวนผู้นี้คือนายแดงหวาน (Trasak Phaem) ผู้เป็นหัวหน้าสวนแดงหวาน

ตำนานที่มีชื่อเสียงของเขมรกล่าวว่าชาวสวนผู้มีนามว่านายแดงหวานได้ปลูกแดงหวานไว้ในไร่ของเขา เป็นแดงที่มีรสโอชะมาก พระราชาที่ขึ้นครองราชย์อยู่ในขณะนั้นทรงโปรดปรานแดงชนิดนี้อย่างยิ่ง ได้ทรงสั่งให้ชาวสวนผู้นี้เก็บรักษาผลแดงทั้งหมดไว้ถวายเฉพาะพระองค์ และเพื่อจะมีให้มีผู้ใดมาขโมยแดงเหล่านี้ไปได้ พระองค์ก็ได้พระราชทานหอกเล่มหนึ่งให้แก่ นายแดงหวาน เพื่อจะได้ฆ่าขโมยทุกคนที่เข้ามาขโมยแดงในไร่ คืนหนึ่งพระราชอาชญาชนเสวยแดงหวานนี้มาก จึงเสด็จเข้าไปในไร่ นั้น แต่ก็ทรงประสบเคราะห์กรรมเพราะนายแดงหวานไม่ทราบว่าเป็นพระองค์ จึงได้ประหารพระองค์เสีย พระราชาทรงมีราชธิดาองค์หนึ่งและก็ได้มีการใช้ช่างหลวงให้ไปเลือกผู้ที่ขึ้นครองราชย์ต่อ ช่างได้มาหยุดอยู่ต่อหน้า นายแดงหวานและแสดงความเคารพต่อเขา ชาวสวนผู้นี้จึงได้สมรสกับพระราชธิดาตามประเพณีที่ทำให้ผู้ขึ้นครองราชสมบัติโดยการเปลี่ยนราชวงศ์ถูกต้องตามกฎหมาย

พระเจ้าแดงหวานได้ทรงขยายราชอาณาจักรของพระองค์ออกไปทั่วราชอาณาจักรเขมรที่ไม่ยอมอ่อนน้อม และต่อมาพระเจ้านิรวาณบทซึ่งเป็นราชโอรสก็ได้ขึ้นครองราชย์ต่อ พระราชพงศาวดารเขมรหลายฉบับได้กล่าวไว้ว่าพระเจ้านิรวาณบทได้เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๘๘๕ พระองค์และพระราชอาชญาชนที่สืบต่อลงมารุ่นแรก ๆ ยังคงประทับอยู่ที่เมืองพระนครหลวง

เป็นการยากที่จะทราบได้ว่าพระราชเชมรได้ทรงละทิ้งเมืองพระนครหลวงเมื่อใด ทั้งนี้เพื่อย้ายไปประทับในลุ่มแม่น้ำโขงเพราะทรงต้องการที่จะหลุดพ้นจากการรุกรานของกองทัพไทย ถ้าเราเชื่อตามพระราชพงสาวดารเชมรฉบับออกฉานง สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ แห่งพระนครศรีอยุธยาก็ได้ทรงยกทัพมาและยึดเมืองพระนครหลวงได้ใน พ.ศ. ๑๘๕๖ ภายในรัชกาลของโอรสของพระเจ้านิรวาณบท แต่ศักราชนี้อาจจะผิดก็ได้เพราะในหนังสือพระราชพงสาวดารยึดถือปีนักษัตรเป็นเกณฑ์ เจ้าชายไทยได้ขึ้นครองราชย์ที่เมืองพระนครหลวง แต่ราว พ.ศ. ๑๘๐๑ (ตามพระราชพงสาวดารฉบับออกฉานง) เจ้าชายเชมรก็เข้ายึดเมืองพระนครหลวงคืนได้และขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่าสุริยวงศ์ราชาธิราช

ตั้งแต่บัดนั้นมาการสงครามระหว่างเชมรและไทยก็มีอยู่เกือบเป็นประจำ ราว พ.ศ. ๑๘๑๓ กองทัพไทยก็ได้ยกเข้าโจมตีประเทศัมพูชาอีกครั้งหนึ่งและเข้ายึดเมืองพระนครหลวงได้อีก ทำให้พระราชเชมรที่ครองราชย์อยู่สิ้นพระชนม์ และเจ้าชายไทยก็ได้ขึ้นครองราชสมบัติ จากพระราชพงสาวดารเชมรฉบับออกฉานง เจ้าชายเชมรคือพระยาญาติ (เจ้าพันหัวญาติ) ได้ประหารพระราชไทยเสียและเข้ายึดราชสมบัติกลับคืนหลังจากที่เสวยราชย์ได้ ๑๒ ปีพระยาญาติก็ตกลงพระทัยที่จะละทิ้งเมืองพระนครหลวงและเสด็จไปสร้างราชธานีใหม่ที่แถบลุ่มแม่น้ำโขง ชั้นแรกที่เมืองบาสัน (Basan) ในแถบเมืองศรีสันถาน (Srei Santhor) และต่อจากนั้นจึงย้ายไปประทับที่เมืองพนมเปญ อย่างไรก็ตามคือพระราชพงสาวดารเชมรฉบับที่นายมูราไซก็ได้ให้ระยะเวลาเกี่ยวกับเหตุการณ์ตอนนี้ซ้ำกว่าที่กล่าวมาแล้วมาก พระราชพงสาวดารเชมรฉบับที่นายมูราไซได้กล่าวว่าการขึ้นเสวยราชสมบัติของพระยาญาติและการละทิ้งเมืองพระนครหลวงเกิดขึ้นภายหลังที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ทรงเข้ายึดเมืองพระนครหลวงไว้ได้ใน พ.ศ. ๑๘๓๔ นักประวัติศาสตร์ชาวอเมริกัน (ความจริงเป็นอังกฤษแต่ไปทำงานที่อเมริกา-ผู้แปล) คือนายวอลเตอร์ส (O. W. Wolters) ได้ตีความใหม่จากหลักฐานทางด้านจดหมายเหตุจีนและเชมร และได้เสนอว่าหลังจากการรุกรานของกองทัพไทยใน พ.ศ. ๑๘๑๓ พระราชเชมรก็คงจะได้เสด็จไปประทับที่เมืองบาสัน แต่ผู้ที่สืบต่อจากพระองค์คงจะเสด็จกลับมาประทับที่เมืองพระนครหลวงดังเดิม ดูเหมือนว่าราชธานีเก่าแห่งนี้จะได้อุทลละทิ้งโดยพระราชขอมหลายครั้ง ก่อนที่จะถูกทอดทิ้งอย่างแน่นอนเป็นครั้งสุดท้าย

เท่าที่เราสามารถทราบได้ในปัจจุบัน ก็เป็นการยากที่จะทราบได้ว่าเมืองพระนครหลวงมีสภาพเป็นอย่างไรในพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ การละทิ้งราชธานีแห่งนี้ได้อย่างแน่นอนเป็นครั้งสุดท้าย คงจะเกิดขึ้นภายหลังการรุกรานของกองทัพไทยใน พ.ศ. ๑๕๙๔ ศาสตราจารย์บวสเซอร์เย่คิดว่าในตอนนั้นเมืองพระนครหลวงคงจะถูกปล้นสะดม สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ คงจะได้ทรงนำเทวรูป เครื่องราชูปโภค โดยเฉพาะอย่างยิ่งประติมากรรมซึ่งอยู่ที่เกาะราชย์ศรี (ปราสาทนาคพัน) ก็คงจะถูกขนไปโดยการเจาะกำแพงที่ล้อมรอบทางด้านทิศเหนือและใต้ ท่านได้เขียนเพิ่มเติมด้วยว่า ด้วยการกระทำให้เครื่องราชูปโภคและเครื่องประกันแห่งราชอาณาจักรต้องเปลี่ยนเจ้าของ ด้วยการเคลื่อนย้ายสิ่งเหล่านี้เข้ามาอยู่ยังพระนครศรีอยุธยา ก็หมายความว่าราชอาณาจักรของพระจักรพรรดิซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงคิดว่าได้ทรงนำมาพระราชทานแด่ราชวงศ์ของพระองค์ และตั้งแต่นั้นมาราชวงศ์นี้ (ราชวงศ์สุพรรณบุรี) ก็ได้เป็นผู้ครองราชอาณาจักรซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้เคยทรงรวบรวมไว้ ณ บริเวณเมืองพระนครหลวงมาแต่ก่อน

เมืองพระนครหลวงคงจะถูกทอดทิ้งอย่างสมบูรณ์และไม่ช้าก็กลายเป็นป่า ในขณะที่พระราชอาเขมรได้เสด็จกลับมาประทับ ณ ที่นั่นอีกครั้งหนึ่งในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒

๒. การฟื้นฟูใหม่ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ใน พ.ศ. ๒๐๙๑ พระราชาเขมรทรงพระนามว่านักองค์จัน ภายหลังที่ทรงปราบปรามผู้เข้าแย่งราชสมบัติได้ ได้ทรงสร้างราชธานีขึ้นใหม่ คือเมืองลแวกซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของทะเลสาบใหญ่ ครึ่งทางระหว่างกรุงพนมเปญและทะเลสาบ หลังจากที่ทรงขับไล่กองทัพไทยออกไปแล้ว พระองค์ก็กลับทรงมีอำนาจขึ้นใหม่ พระองค์ได้ทรงค้นพบเมืองโยธธปุระ (เมืองพระนคร) ซึ่งได้ถูกทอดทิ้งมากกว่า ๑๐๐ ปีแล้ว การค้นพบเมืองนี้มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของชาวโปรตุเกสชื่อเดียโกโคตูโต (Diego do Couto) เขาได้เขียนไว้ว่าในราว พ.ศ. ๒๐๕๓ หรือ ๒๐๕๔ ในขณะที่พระราชอาแห่งประเทศกัมพูชาได้เสด็จไปล่าช้างเถื่อนในป่าที่มีต้นไม้ขึ้นหนาแน่นซึ่งมีอยู่ทั่วราชอาณาจักร ทหารของพระองค์ในการหักล้างถางพง ได้ค้นพบการก่อสร้างที่สำคัญซึ่งมีต้นไม้ขึ้นอยู่ภายในทำให้เขาไม่สามารถจะเข้าไปได้ เขาจึงได้นำความขึ้นกราบทูลพระราชอา พระองค์ได้เสด็จไปยังที่นั้น และเมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นความยาวและความสูงของกำแพงชั้นนอก พระองค์ก็โปรดที่จะเข้าไปทอดพระเนตรภายใน จึงทรงมีพระดำรัสสั่ง ณ ที่นั้นให้ตัดและเผาต้นไม้และพงหญ้าทั้งหมด และพระองค์ก็ได้ประทับ

พักอยู่ ณ ที่นั้นริมแม่น้ำอันสวยงามตลอดเวลาการทำงานซึ่งใช้คนประมาณห้าหรือหกพันคน..... และหลังจากที่ทุกอย่างได้รับการจัดทุกอย่างเรียบร้อยแล้ว พระราชาก็เสด็จเข้าไปภายใน เมื่อได้ทอดพระเนตรทั่วทั้งหมด พระองค์ก็รู้สึกประทับใจในความยิ่งใหญ่ของการก่อสร้างเหล่านี้ และด้วยเหตุนี้พระองค์จึงได้ทรงตัดสินพระทัย ณ ที่นั้นเองที่จะย้ายราชสำนักของพระองค์มาอยู่ ณ ที่นั้น ทั้งนี้เพราะเหตุว่านอกไปจากเมืองนี้จะมีความยิ่งใหญ่ด้วยการก่อสร้างขึ้นอย่างมีระเบียบแล้ว สถานที่นั้นก็ยังเป็นสถานที่ ๆ ดีที่สุดแห่งหนึ่งในโลกเพราะเหตุว่าดินแดนแถบนั้นเป็นดินแดนที่น่าชื่นชมอย่างยิ่ง.....

แม้เมืองพระนครหลวงจะได้ถูกลืมไปหมดสิ้นก็จริง แต่สำหรับปราสาทนครวัด ก็มีได้เป็นเช่นนั้น เพราะเหตุว่าตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๘๕ นักกองจันก็ได้โปรดให้สลักภาพบนผนังระเบียงชั้นนอกด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือขึ้น ภาพสลัก ๒ ภาพบนระเบียงด้านนี้ได้ร่างไว้ก่อนบ้างแล้วตั้งแต่สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ศาสตราจารย์เชคเคสได้แปลจารึกซึ่งกล่าวถึงการเริ่มต้นและการยุติลงของภาพสลักทั้ง ๒ ภาพนี้ ปรากฏว่าภาพสลักทั้งสองได้สลักสำเร็จลงใน พ.ศ. ๒๑๐๕ ก็คือปีที่นักกองจันสิ้นพระชนม์ ถ้าเราเชื่อตามพระราชพงศาวดารเขมรฉบับออกฉนวนง ภาพทั้งสองแสดงภาพเกี่ยวกับพระนารายณ์ แม้ว่าส่วนใหญ่ของภาพจะสลักขึ้นอย่างไม่ใคร่สวยงาม แต่ภาพเทวดาก็ยังคงสวยงามอยู่และบางองค์ก็มีความงดงามอย่างแท้จริง

โอรสและผู้สืบต่อจากนักกองจันที่ ๑ คือพระบรมราชาได้เสด็จมาประทับยังเมืองกำพงกระสังในแถบบริเวณเมืองพระนครทั้งนี้เพื่อเตรียมที่จะต่อสู้กับกองทัพไทยเป็นการยากที่จะทราบว่พระราชเขมรองค์นี้ได้ประทับอยู่ที่เมืองพระนครหลวงเป็นการถาวรหรือเปล่า แต่โอรสของพระองค์คือนักพระสัตถาที่ ๑ ผู้ได้ขึ้นครองราชสมบัติราว พ.ศ. ๒๑๑๕ ได้ประทับอยู่ในเมืองพระนครหลวงชั่วระยะเวลาหนึ่งและได้ทรงอพยพไพร่บ้านพลเมืองไปอยู่ที่นั่นด้วย บาทหลวงโจโดซานโตส (F. Joao dos Santos) ได้กล่าวถึงการประทับในเมืองพระนครหลวงของพระองค์ว่า ได้มีการตัดถนนไปยังเมือง ซึ่งเป็นที่พระราชแห่งประเทศกัมพูชา ได้เสด็จไปพร้อมกับราชสำนักและพระองค์ก็ได้ประทับที่นั่น พวกนักสอนศาสนาชาวโปรตุเกสและสเปนได้ไปพำนักอยู่ที่เมืองพระนครหลวง และนักเขียนจดหมายเหตุหลายท่านก็ได้กล่าวพรรณนาถึงเมืองนี้ไว้

ได้ค้นพบร่องรอยทางด้านโบราณคดีของการมีคนเข้ามาพักอาศัยอยู่ใหม่อีกครั้งหนึ่งในเมืองพระนครหลวง ที่โบราณสถานเลขที่ ๔๘๖ และที่ปราสาทพระพิรุณเลขที่ ๑๐

ปรากฏว่าชิ้นส่วนของภาพสลัก ณ ที่นั้นก็มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ ทางทิศเหนือสุดของฐานรูปช้างก็มีการเปลี่ยนแปลงใหม่และประติมากรรมบางรูปก็มีอายุอยู่ในสมัยเดียวกัน ที่ปราสาทนครวัดจารึกซึ่งมีศักราชตรงกับ พ.ศ. ๒๑๒๐ ก็กล่าวไว้พระราชมารดาของนักพระสัตถาทรงมีความยินดีในการบูรณะปราสาทนครวัดซึ่งราชโอรสของพระนางได้ทรงกระทำสุดสิ้นลง ในจารึกได้เรียกปราสาทนครวัดว่า พระพิษณุโลก ในจารึกอีกหลักหนึ่งซึ่งมีหลายบรรทัดและจารึกใน พ.ศ. ๒๑๒๒ ก็เป็นจารึกของนักพระสัตถาเอง จารึกหลักนี้กล่าวว่าพระราชาทรงบูรณะกำแพงล้อมรอบพระพิษณุโลกด้วยศิลาแต่ละก้อน ทรงบูรณะเครื่องบนด้วยนภศูลซึ่งทรงหุ้มใหม่ด้วยทองคำ

ในขณะนั้นก็ได้มีการประกอบพิธีในปราสาทนครวัดด้วย จารึกหลักเดียวกันได้กล่าวถึงพิธีฉลองการประสูติและเฉลิมพระนามของโอรสองค์หนึ่งของนักพระสัตถา ด้วยการกล่าวว่า สิบสองวันหลัง (การประสูติ) เป็นวันอาทิตย์ ได้มีการชุมนุมกันระหว่างพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระราชินี พระมหาราชครู โหร และพราหมณาจารย์ เพื่อประกอบพระราชพิธีเฉลิมพระนาม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ตกลงพระทัยที่จะพระราชทานพระนามอันประเสริฐแก่พระราชโอรสว่าพระบรมราชาธิราช

หลังจากนั้นก็ได้นำพระราชกุมารไปยังพระพิษณุโลก ซึ่งเป็นที่สิงสถิตของเทพดาผู้รักษาประเทศกัมพูชาและบรรพบุรุษ ต่อจากนั้นจึงมีพิธีประกาศพระราชกุมารเป็นพุทธมามกะ นับว่าจารึกในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒ นี้ได้กล่าวถึงพระราชพิธีซึ่งประกอบขึ้นในศาสนาพราหมณ์สำหรับพระราชชาติทรงนับถือพุทธศาสนา เหมือนกับที่เราอาจเห็นได้ในทุกวันนี้ที่ราชสำนักในกรุงเทพมหานคร

ในระยะหลายสิบปีต่อมา ได้มีการประกอบพระราชพิธีในเมืองพระนครหลวงอีกอย่างไรก็ดีเมืองพระนครหลวงคงมีความสำคัญทางด้านศาสนาเท่านั้น เมืองละแวกยังคงเป็นศูนย์กลางทางการปกครองอยู่และพระราชเชมรกงจะเสด็จกลับมาประทับ ณ ที่นั้นในอีก ๒-๓ ปีภายหลัง ปรากฏว่านักพระสัตถาประทับอยู่ที่เมืองละแวก เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชแห่งพระนครศรีอยุธยาได้ทรงยกทัพเข้าโจมตีประเทศกัมพูชาหลังจากที่ได้ทรงรบมีชัยชนะต่อพวกพม่าแล้ว กองทัพไทยได้เข้าโจมตีเมืองละแวกและเมืองนี้ก็แตกพ่ายในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๑๓๗

การที่เมืองละแวกแตกนี้ทำให้ชาวเขมรไม่อาจฟื้นฟูตัวขึ้นได้อีก นักพระสัตถาสืบพระชนม์ในประเทศลาวหลังจากที่ได้ทรงหลบหนีไปที่นั่น บรรดาโอรสของพระองค์

ก็ประทับอยู่อย่างยากลำบากที่เมืองศรีสัชนา เมืองพระนครหลวงก็กลับมีป่าเข้ามาปกคลุมใหม่ อย่างไรก็ตามการประกอบพิธีทางศาสนาก็มิได้ยุติลงที่ปราสาทนครวัด ซึ่งได้กลายเป็นศาสนสถานทางพุทธศาสนาไป ได้มีการสร้างวัดขึ้น ๒ วัดภายในเขตของปราสาทนครวัด

๓. เมืองพระนครหลวงในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ และ ๒๓ ตั้งแต่สมัยนั้นเป็นต้นมา ราชธานีเขมรก็ได้กลับมาอยู่ที่เมืองพระนครหลวงอีก พระราชาเขมรประทับอยู่ที่เมืองศรีสัชนาและต่อมาคือเมืองอดงคมีชัยใกล้กับเมืองละแวก อย่างไรก็ตาม พระราชาเขมรก็ได้เสด็จมายังปราสาทนครวัดอีกเพื่อทรงแสวงบุญ พระราชพงศาวดารเขมรได้กล่าวถึงการที่พระราชาเขมรได้เสด็จมาประทับอยู่ที่เมืองพระนครหลวงบ้างชั่วระยะเวลาอันสั้น พระราชพงศาวดารเขมรฉบับที่นายมูราไซได้กล่าวไว้ที่ปราสาทนครวัดเป็นต้นเหตุแห่งความรักอันเศร้าโศกของพระราชาเจ้าพันหัวโตโดยกล่าวว่า ในขณะที่พระราชานุ่มได้เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุเป็นเวลา ๒-๓ เดือน พระปิตุลาของพระองค์ซึ่งทรงเป็นผู้สำเร็จราชการก็ได้แย่งเอาคู่หมั้นของพระองค์คือเจ้าหญิงองค์ไวเคย (Ang Vodey) ไปและทรงสมรสกับนางเสีย ใน พ.ศ. ๒๑๗๓ เมื่อบุรุษสำนักได้มาประทับอยู่ที่เมืองพระนคร พระราชาได้ทรงพบกับเจ้าหญิงองค์ไวเคยและได้ทรงปฏิบัติกับนางบนบันไดของลานชั้นนอกแห่งปราสาทนครวัด การแสดงความรักเช่นนี้ต้องจบลงด้วยความเศร้าโศก เพราะเหตุว่าต่อมาคู่รักทั้งสองก็ได้หลบหนีไป แต่ก็ถูกจับและถูกลงโทษประหารชีวิต

พระราชาเขมรอีกองค์หนึ่งคือเจ้าพันหัวจันได้เสด็จไปประทับที่เมืองพระนครหลวงหลายครั้ง พระองค์โปรดปรานไปประทับที่นั่น และเมื่อพวกสเปนได้เดินทางมาจากกรุงเม็กซิโก ประเทศฟิลิปปินส์ เพื่อมาเข้าเฝ้าพระองค์ พวกสเปนก็ต้องเดินทางมายังเมืองพระนครหลวงด้วย อย่างไรก็ตามหลังจากเจ้าพันหัวจันได้สิ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. ๒๒๐๑ แล้ว พระราชพงศาวดารเขมรก็ไม่ได้กล่าวถึงการเสด็จมาประทับที่เมืองพระนครหลวงของพระราชาเขมรอีกเลย ซึ่งก็หมายความว่าพระราชาเขมรไม่ได้เสด็จไปประทับที่นั่นอีกตราบนานนับพันปี

แม้ว่าพระราชาเขมรจะไม่ได้เสด็จมาที่เมืองพระนครหลวงอีก แต่ชาวเขมรก็ยังคงเดินทางมาแสวงบุญอยู่ที่นั่นเนื่อง ๆ มีจารึกอีกหลายหลักที่แสดงให้เห็นว่าชาวเขมรมีความผูกพันอยู่กับศาสนสถานเก่าแก่แห่งนี้ จารึกเหล่านี้ซึ่งมักสลักขึ้นบนเสามักเป็นของคนร่ำรวยหรือขุนนางชั้นสูงที่เมื่อแก่ชราลงก็พยายามแสวงบุญด้วยการประกอบ

การกุศล แต่ที่น่าชื่นชมที่สุดก็คือการกล่าวถึงของถวายและการแสวงบุญในจารีกบนศิลาซึ่งกระทำขึ้นโดยการขอร้องของกลุ่มคนจนซึ่งอาศัยอยู่ในหมู่บ้านแห่งใดแห่งหนึ่งจากจารีกเหล่านี้เราจึงอาจทราบได้ว่ามีบุคคล ๔ คน ชายและหญิงผู้มีจิตโอบอ้อมได้มาสร้างพระพุทธรูปขึ้น ๕ องค์ใน พ.ศ. ๒๑๗๓ บางครั้งการแสวงบุญยังปราสาทนครวัดก็เกิดขึ้นเมื่อมีการมาเยี่ยมญาติซึ่งพำนักอยู่ในดินแดนแถบนั้นด้วย

บางครั้งผู้มาแสวงบุญก็มีกอุทิศพระพุทธรูปถวายไว้ในปราสาทนครวัดบ่อย ๆ การอุทิศถวายนี้บางครั้งก็เป็นจำนวนมาก ใน พ.ศ. ๒๒๒๗ ผู้มียศสูงทางด้านศาสนาได้ประกาศว่าท่านได้สร้าง พระพุทธรูปทองและเงินเป็นจำนวนร่วมร้อยองค์ พระพุทธรูปศิลาใหม่ ๓๔ องค์และประติมากรรมอื่น ๆ อีก รวมทั้งหมดเป็นจำนวนพระพุทธรูป ๒๑๔ องค์ ปัจจุบันคงมีแต่เพียงพระพุทธรูปที่สลักจากศิลาและไม้เท่านั้นที่ยังคงเหลืออยู่ พระพุทธรูปเหล่านี้ประดิษฐานอยู่ในปราสาทหลังกลางที่ปราสาทนครวัด รวมทั้งในระเบียงและในด้านใต้ของระเบียงรูปกากบาท เป็นที่ซึ่งเรียกกันว่า พระพัน คือพระพุทธรูป ๑๐๐๐ องค์ พระพุทธรูปซึ่งสลักจากไม้เป็นพระพุทธรูปที่งามที่สุด บางองค์ก็สลักเป็นพระพุทธรูปครองจีวรตามธรรมดา แต่บางองค์ก็เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องคือทรงมงกุฏ กรองคอ ทองกร และสายรัดองค์เหนือผ้าจีวร ประติมากรรมเหล่านี้ล้วนปิดทองเหนือรักดำและแดง ๒ ชั้น ตามคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่กล่าวไว้ว่าวรรณะของพระพุทธรเจ้าย่อมเป็นประกายสีทอง รูปบุคคลกำลังคุกเข่าประนมมือก็มีอยู่เช่นเดียวกันที่ปราสาทนครวัด ประติมากรรมที่งามที่สุดที่ยังคงเหลืออยู่ในบรรดาประติมากรรมเหล่านี้ก็คงเป็นประติมากรรมแบบเดียวกันนี้คือรูปบุคคลทรงเครื่องประนมมือจากปราสาทนครวัดและปัจจุบันรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ประติมากรรมรูปนี้งามสง่าอย่างสมบูรณ์ในทางด้านท่าทางที่อ่อนช้อยเรียบร้อย และแสดงการอ่อนหวานอย่างแท้จริง

มักจะมีผู้เสียคิดว่าประติมากรรมบางรูปต้องชำรุดไปเนื่องจากได้ตั้งอยู่เป็นเวลานานในระเบียงที่ชื้นแฉะและทรุดโทรม ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ขุนนางชั้นสูงผู้หนึ่งได้ปรารถนาถึงความเสื่อมโทรมเหล่านี้และท่านก็ได้พยายามที่จะบูรณะประติมากรรมบางรูปที่แตกหักไป ในจารีกหลักใหญ่ที่ปราสาทนครวัดท่านได้กล่าวว่าประติมากรรมที่ได้มีผู้อุทิศถวายไว้เป็นเวลาหลายปีแล้วเช่นนี้ได้ตกอยู่ในสภาพอย่างไร ท่านได้กล่าวว่า ในที่สุดข้าพเจ้าก็ได้บูรณะและซ่อมแซมประติมากรรมอันศักดิ์สิทธิ์ (ของพระพุทธรูปองค์)

ซึ่งแตกหักออกเป็นชิ้น ๆ บางชิ้นก็กระจัดกระจายอยู่และบางชิ้นก็สูญหายไป พระศอหัก พระเศียรกลิ้งอยู่ พระบาทแตกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย พระกรแยกออกจากกัน ข้าพเจ้าได้พยายามที่จะค้นหาชิ้นส่วนเหล่านั้น พยายามที่จะรวมเข้าด้วยกัน เามาปะติดปะต่อกันเข้าใหม่ ข้าพเจ้าได้ซ่อมแซมประติมากรรมเหล่านี้ ปิดทอง และทำให้อยู่ในสภาพสวยงามดังแต่เก่าก่อน

การอุทิศถวายประติมากรรมเหล่านี้มักมีของถวายอื่น ๆ ประกอบด้วย เช่น ถาดเงินหรือทองแดง ธง แท่นและเครื่องหอม บางครั้งในจารึกก็กล่าวถึงการถวายอาหาร เครื่องนุ่งห่มและเสื่อ ทั้งนี้เพื่อถวายแด่พระสงฆ์ซึ่งอาศัยอยู่ในวัด ๒ วัดซึ่งสร้างขึ้นภายในเขตของปราสาทนครวัด การแสวงบุญและการถวายสิ่งของเหล่านี้บางครั้งก็กระทำพร้อมกับการบวชของบุคคลใดบุคคลหนึ่งในสกุลของผู้บริจาค

ในขณะที่ชีวิตประจำวันของชาวเมืองได้สูญหายไปจากเมืองพระนครหลวงมาเป็นเวลานานแล้ว แต่ปราสาทนครวัดก็ยังคงเป็นศาสนสถานที่มีผู้เคารพนับถือกันอยู่เสมอ เป็นสถานที่ของเทพเจ้าผู้ปกป้องรักษาประเทศกัมพูชา และบนยอดก็มีปราสาทซึ่งปัจจุบันได้อุทิศถวายแด่พระพุทธรองค์

บทสรุป

เมืองพระนครหลังจากการหักร้างฉางพง

มีคนพูดกันมากเกี่ยวกับการค้นพบเมืองพระนครในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ตามความจริงเมืองพระนครก็ไม่ได้เคยถูกลืมอย่างเด็ดขาดเลย ทางทิศตะวันออกไกลเมืองพระนครก็ยังคงเป็นที่รู้จักกันอยู่ กล่าวคือในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ นักแสวงบุญชาวญี่ปุ่นได้เดินทางเข้ามายังประเทศกัมพูชา และได้เขียนแผนผังของปราสาทนครวัดขึ้นรูปจำลองของแผนผังนี้ได้กระทำขึ้นใน พ.ศ. ๒๒๕๘ บทความของบาทหลวงเชเวเรย์ (P. Chevreul) ซึ่งได้เข้ามาพำนักยังประเทศกัมพูชาใน พ.ศ. ๒๓๑๑ ได้แสดงให้เห็นถึงความมีชื่อเสียงของปราสาทนครวัดไปทั่วทั้งภาคเอเชียอาคเนย์ ท่านได้เขียนไว้ว่า มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันไปทั่ว ๕ หรือ ๖ ราชอาณาจักรใหญ่ ๆ เช่นเดียวกับกรุงโรมซึ่งเป็นที่รู้จักกันในบรรดาผู้ที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายใด ๆ อย่างไรก็ดีทางทิศตะวันตกแม้ว่าจะมีพยานหลักฐานหลายชิ้นจากพวกนักสอนศาสนา โดยทั่วไปก็ไม่มีผู้ใดสนใจในราชธานีอันเก่าแก่ของประเทศกัมพูชา ย่อมเป็นที่แน่นอนว่าเรื่องเล่าขานของพวกนักสอนศาสนาย่อมไม่แพร่กระจายออกไปไกลและส่วนใหญ่จะเก็บรักษาอยู่แต่ในเพียงหอจดหมายเหตุเท่านั้น

บาทหลวงบูยเยอัว (P. Bouilleveaux) เป็นคนแรกที่ตีพิมพ์เรื่องราวเกี่ยวกับเมืองพระนครใน พ.ศ. ๒๔๐๑ การตีพิมพ์นี้ทำให้รู้จักถึงเมืองที่ถูกทอดทิ้ง แต่ก็ไม่ได้กล่าวถึงความงดงามของเมืองซึ่งผู้เขียนออกจะไม่รู้สึกละเลย เมืองพระนครเป็นที่รู้จักกันในโลกตะวันตกอีก ๒-๓ ปีต่อมาโดยบทความของนักธรรมชาติวิทยาคือนายมุโฮต์ (Mouhot) ซึ่งมีความชื่นชมในความสง่างามของซากโบราณสถานเป็นอย่างยิ่ง นายมุโฮต์ได้ถึงแก่กรรมภายในเวลาไม่ช้าหลังจากที่เขาได้พำนักอยู่ในเมืองพระนครใน พ.ศ. ๒๔๐๓ บันทึกของเขาได้ถูกตีพิมพ์ในวารสารที่มีชื่อเสียง ชื่อ การเดินทางรอบโลก (Tour du Monde) ในไม่ช้าคณะนักสำรวจและค้นคว้าทางวิชาการก็ได้เริ่มต้นศึกษาเกี่ยวกับราชธานีเก่าของขอม นายคูคาร์เดอลาเกรได้พำนักอยู่ที่เมืองพระนคร ๓ ครั้งระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๖ ถึง ๒๔๑๐ และในการเดินทางไปครั้งที่ ๓ ก็มีนายการนีเออร์และนายเดอลาปอร์ต (L. Delaporte) ร่วมไปด้วย ใน พ.ศ. ๒๔๐๖ นักเดินทางชาวเยอรมันคือนายบาสเตียน (Bastian) ก็ได้ตั้งความสนใจของนักปราชญ์เกี่ยวกับบजारึกในประเทศ

กัมพูชา ซึ่งในจำนวนนี้ก็มีนักอ่านจารึกชาวฮอลันดาคือศาสตราจารย์เคิร์น (Kern) รวมอยู่ด้วย คณะนักศึกษาอื่น ๆ ก็ประกอบด้วยนายปาวี (Pavie) นายฟูร์เนอโร (Fournereau) และนายพลเดอเบลีเย่ (de Beylié)

การก่อตั้งคณะทำงานอย่างถาวรขึ้นในแหลมอินโดจีนใน พ.ศ. ๒๔๔๑ ซึ่งต่อมาจะได้กลายเป็นสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (Ecole française d'Extrême-Orient) ได้แสดงให้เห็นถึงหัวเลี้ยวหัวต่ออย่างสำคัญในการค้นพบราชอาณาจักรโบราณของขอม หลังการเซ็นสัญญาฝรั่งเศส-ไทยใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ซึ่งทำให้ประเทศไทยจำต้องยอมยกโบราณสถานแห่งราชธานีเก่าคืนให้แก่ประเทศกัมพูชาก็มีการตั้งแผนกสงวนรักษาโบราณสถานแห่งเมืองพระนครขึ้น ณ ที่นี้ ไม่อาจที่จะเอ่ยนามของนักค้นคว้าและนักปราชญ์ทั้งหมดที่ได้ทำงานให้แก่การบูรณะและการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องราวของเมืองพระนครไว้ทั้งสิ้นได้ อย่างไรก็ดีในบทความสั้น ๆ เช่นนี้ ก็ได้เอ่ยถึงผลงานของหลายท่านมาบ้างแล้ว

สำหรับตัวเมืองพระนครนั้นในชั้นต้นต้องโค่นต้นไม้และหักร้างถางพง บางครั้งก็ต้องขุดดินซึ่งทับถมโบราณสถานเสียครึ่งหนึ่งออก คงมีแต่เพียงปราสาทนครวัดเท่านั้นที่อาจเข้าไปถึงได้โดยง่ายและยังคงเป็นสถานที่เคารพบูชาอยู่ แต่ปราสาทนครวัดนี้เองก็ได้ทรุดโทรมลงมากแล้ว ดังจะเห็นหลักฐานได้จากจารึกใน พ.ศ. ๒๒๔๔ เกี่ยวกับการบูรณะประติมากรรมซึ่งแสดงให้เห็นว่าปราสาทนครวัดเองก็คงไม่ได้รับการทะนุบำรุงมากนัก ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๑ ภัณฑารักษ์คนแรกของเมืองพระนครคือนายคอมมาย (J. Commaillé) ก็ได้เริ่มหักร้างถากถางลานใหญ่แห่งเมืองพระนครหลวงและขอบเขตโดยรอบ หลังจากที่เขาถึงแก่กรรมแล้ว ผู้ที่สืบทอดจากเขาคือนายมาร์ชาล (H. Marchal) ก็ได้ขนย้ายทุกสิ่งทุกอย่างที่ปกคลุมลานเหล่านี้ออกไป ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๒ ก็ได้เริ่มเอาใจใส่ต่อโบราณสถานที่ตั้งอยู่ภายนอกเมือง

การถากถางโบราณสถานให้พ้นจากกลุ่มต้นไม้และพงหญ้าเท่านั้นหาเป็นการพอเพียงไม่ จำต้องบูรณะโบราณสถานเหล่านั้นด้วยและขณะนั้นก็มีแต่เพียงเครื่องมือและวิธีการที่จำกัดเท่านั้น การทำงานเช่นนี้ได้ดำเนินการเป็นขั้น ๆ ไป ปราสาทบาเยน ซึ่งได้รับการศึกษาเป็นครั้งแรกจากนายดูฟูร์ (Dufour) และนายคาร์โป (Carpeaux) ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๔ และ ๒๔๔๗ ได้รับการถากถางระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๔ และ ๒๔๕๖ การบูรณะปราสาทบาเยนซึ่งนายตรูเว่ (G. Trouvé) ได้เริ่มกระทำใน พ.ศ.

๒๔๗๖ ได้มีนายเกลซ (M. Glaize) ทำสืบทอดระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๒ จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ เมื่อเร็ว ๆ นี้ก็ได้มีการศึกษาที่ปราสาทบายนเกี่ยวกับวิธีการป้องกันรักษาศิลาจากเชื้อรา และวัชพืช หลัง พ.ศ. ๒๔๗๓ ได้มีการใช้เทคนิคซึ่งรู้จักกันมาแล้วคือวิธีอานัสติโลซิส (Anastylosis) ได้แก่การบูรณะโบราณสถานขึ้นใหม่ด้วยการใช้วัตถุที่ถูกต้อง วิธีนี้ได้รับการนำมาใช้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๔ โดยนายมาร์शलสำหรับการบูรณะปราสาทบันทายศรี นายเกลซได้ใช้วิธีเดียวกันนี้สำหรับบูรณะปราสาทบันทายส่ำห์และปราสาทนาคพัน ต่อจากนั้นการใช้วัสดุสมัยใหม่ก็สมารถทำให้การทำงานได้ดีขึ้นดังที่นายโกรลีเย่ (B. Ph. Groslier) ได้ควบคุมการบูรณะปราสาทบาปวน เมื่อการรบบพุ่งได้เกิดขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๑๓ การบูรณะก็ยังคงดำเนินอยู่ต่อไป

ในระยษณันั้นนักอ่านจารึก นักประวัติศาสตร์ และนักโบราณคดี ต่างก็ดำเนินการค้นคว้าของตนต่อไปเกี่ยวกับเรื่องราวของเมืองพระนครในอดีต การศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะของศาสตราจารย์สแตร์น (Ph. Stern) การค้นคว้าจากภาพถ่ายทางอากาศของนายโกลูบฟและการอ่านจารึกของศาสตราจารย์เซเคลส์ทำให้สามารถค้นพบที่ตั้งของเมืองยโสธรประเมือองแรก (เมืองพระนคร) และทำให้สามารถกล่าวได้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เป็นผู้ทรงสร้างปราสาทบายนและเมืองพระนครหลวง

เมืองพระนครจึงได้เป็นที่รู้จักกันทั่วโลกนานมาแล้ว ราชพิธีก็ได้กลับประกอบกันขึ้นใหม่ที่ปราสาทนครวัด ใน พ.ศ. ๒๕๑๑ เจ้าชายสีหนุก็ได้ทรงกระทำพิธีแรก-นาขวัณูที่ลานใหญ่แห่งเมืองพระนครหลวง ระหว่างเดือนเมษายนซึ่งเป็นพิธีสงกรานต์ของชาวเขมร ประชาชนทั้งหมดซึ่งบางครั้งก็มาจากสถานที่ไกลมากได้มาชุมนุมกันอยู่เป็นเวลา ๒-๓ วันที่เมืองพระนคร ต่างพากันชมภาพสลักเกี่ยวกับเรื่องรามเกียรติ์และพุทธประวัติบนผนังของศาสนสถาน ทั้งชาวบ้านและชาวเมืองต่างก็จะไปชุมนุมกันชั่วคราวที่ปราสาทหลังกลางแห่งปราสาทนครวัดหรือที่พระพันคล้ายกับในอดีต ต่อพระพักตร์พระพุทธรูปท่ามกลางควันอันคละคลุ้งของธูปเป็นจำนวนร้อย ๆ ดอก

รายพระนามพระราชทานที่ขึ้นครองราชย์ ณ เมืองพระนครและพระนครหลวง

พระนาม	พุทธศักราช	พระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว
ยโศวรมันที่ ๑	๑๔๓๒ - ราว ๑๔๕๓	บรมศิวบท
หรรษวรมันที่ ๑	ราว ๑๔๕๓ - ๑๔๖๕	รุทรโลก
อิสานวรมันที่ ๒	๑๔๖๕ - ๑๔๗๑	บรมรุทรโลก

พระราชทานย้ายไปประทับที่เกาะแกร์ระหว่าง พ.ศ. ๑๔๗๑ - ๑๔๘๗

ราเชนทรวรมันที่ ๒	๑๔๘๗ - ๑๕๑๑	ศิวโลก
ชัยวรมันที่ ๕	๑๕๑๑ - ๑๕๔๔	บรมวีรโลก
อุทัยทิตยวรมันที่ ๑	๑๕๔๔ - ๑๕๔๕	
ชัยวรวรมัน	๑๕๔๕ - หลัง ๑๕๔๕	
สุริยวรมันที่ ๑	๑๕๔๕ - ๑๕๕๓	บรมนิรวาณบท
อุทัยทิตยวรมันที่ ๒	๑๕๕๓ - ๑๖๐๕	
หรรษวรมันที่ ๓	๑๖๐๕ - ๑๖๒๓ (?)	สัทศิวบท
ชัยวรมันที่ ๖	๑๖๒๓ - ๑๖๕๐	บรมไกวล์ยบท
ธรณินทรวรมันที่ ๑	๑๖๕๐ - ๑๖๕๖	บรมนิษกัลยบท
สุริยวรมันที่ ๒	๑๖๕๖ - หลัง ๑๖๘๘	บรมวิษณุโลก
ยโศวรมันที่ ๒	? - ๑๗๐๘	
ศรีภูวนาทิตยวรมัน	๑๗๐๘ - ๑๗๒๐	

กองทัพข้ามเข้าครองเมืองพระนคร

ชัยวรมันที่ ๗	๑๗๒๔ - ๑๗๖๑ (?)	บรมสุกคตบท
อินทรวรมันที่ ๒	๑๗๖๑ (?) - ๑๗๘๖	
ชัยวรมันที่ ๘	๑๗๘๖ - ๑๘๓๘	ปรเมศวรบท
ศรีนทรวรมัน	๑๘๓๘ - ๑๘๕๐	
ศรีนทรชัยวรมัน	๑๘๕๐ - ๑๘๗๐	
ชัยวรรรมาทิปรเมศวร	๑๘๗๐ - ?	

พระราชองค์แรกในพระราชพงศาวดารเขมร พระเจ้านิรวาณบท ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕

การละทิ้งเมืองพระนครในรัชกาลของพระยาญาติ (เจ้าพื้นที่หัวญาติ) ดันหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐

การค้นพบเมืองพระนครหลวงระหว่าง พ.ศ. ๒๐๕๓ - ๒๐๕๔

บรรณานุกรมอย่างย่อ

- BHATTACHARYA (K.), *Les religions brahmaniques dans l'ancien Cambodge d'après l'épigraphie et l'iconographie*, Paris, E.F.E.O., vol. XLIX, 1961.
- BOISSELIER (J.), *La statuaire khmère et son évolution*, Hanoi, E.F.E.O., vol. XXXVII, 2 t., 1955.
- BOISSELIER (J.), *Tendances de l'art khmer*, Annales du Musée Guimet, Paris, P.U.F., 1956.
- BOISSELIER (J.), *Asie du Sud-Est, t. I : Le Cambodge*, coll. « Manuels d'Archéologie d'Extrême-Orient », Paris, Picard, 1966.
- BOISSELIER (J.), *Note sur l'art du bronze dans l'ancien Cambodge*, Ascona, Artibus Asiae, Ascona, 1967.
- BRIGGS (L. P.), *The Ancient Khmer Empire*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1951.
- COEDÈS (G.), *Pour mieux comprendre Angkor*, Paris, 2e éd., 1947.
- COEDÈS (G.), *Les Etats hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, coll. « Hist. du Monde », vol. VIII, 2, Paris, de Boccard, 1948.
- COEDÈS (G.), *Les peuples de la péninsule Indochinoise*, coll. « Sigma », vol. 2, Paris, 1962.
- COEDÈS (G.), *Inscriptions du Cambodge*, coll. « Textes et Documents de l'Indochine », III, 8 vol., Hanoi, puis Paris, E.F.E.O., 1937-1966.
- CORAL-RÉMUSAT (G. de), *L'art khmer, les grandes étapes de son évolution*, Paris, Editions d'Art et d'Histoire, 2e éd., 1951.
- DAUPHIN-MENIER (A.), *Histoire du Cambodge*, coll. « Que sais-je ? », Paris, P.U.F., 1961.
- FINOT (L.), GOLOUBEV (V.) et COEDÈS (G.), *Le temple d'Angkor Vat*, Mémoires archéologiques de l'E.F.E.O., II, 7 vol., Paris, Van Oest, 1929-1932.
- GITEAU (M.), *Histoire du Cambodge*, Paris, Didier, 1957.
- GITEAU (M.), *Les Khmers, sculptures khmères, reflets de la civilisation d'Angkor*, Fribourg, Office du Livre, 2e éd., 1972.
- GLAIZE (M.), *Les monuments d'Angkor. Guide*, Paris, 2e éd., 1954.
- GROSLIER (B. Ph.), *Angkor et le Cambodge au XVIe s. d'après les sources portugaises et espagnoles*, Bibl. d'Et. Musée Guimet, Paris, P.U.F., 1958.
- GROSLIER (B. Ph.), *Indochine, carrefour des Arts*, coll. « L'Art dans le Monde », Paris, Albin Michel, 1961.
- GROSLIER (B. Ph.), *Angkor, hommes et pierres*, Paris, Arthaud, 2e éd., 1965.
- MARCHAL (H.), *Les temples d'Angkor*, Paris, Guillot, 1955.
- STERN (Ph.), *Les monuments khmers du style du Bayon et Jayavarman VII*, Publ. Musée Guimet, Paris, P.U.F., 1965.